

Міністерство освіти і науки України
Придніпровська державна академія фізичної культури і спорту

Городецький О. В.

**ФЛОСОФІЯ.
СУСПІЛЬСТВО. ПРИРОДА**

Дніпро — 2017

Міністерство освіти і науки України
Придніпровська державна академія фізичної культури і спорту

Городецький О. В.

**ФІЛОСОФІЯ.
СУСПІЛЬСТВО. ПРИРОДА**

Навчально-методичний посібник
з курсу «Філософія»

для студентів ступеню освіти «Бакалавр» та «Магістр»
спеціальностей: 014 «Середня освіта» (фізичне виховання)
017 «Фізична культура і спорт»
227 «Фізична реабілітація»
та аспірантів

УДК 1: 316.3 (075)
ББК 60.023Я7
Г 70

ФІЛОСОФІЯ. СУСПІЛЬСТВО. ПРИРОДА : Навчально-методичний посібник для студентів, магістрів та аспірантів. — Дніпро : Видавництво ПФ «Стандарт-Сервіс», 2017. — 203 с.

Розробник:

Городецький Олександр Володимирович — доцент кафедри соціально-гуманітарних наук ПДАФКС

Рецензенти:

Мурашкін М. Г.

— доктор філософських наук,
професор кафедри філософії
і політології Придніпровської
державної академії будівництва
та архітектури,

Білогур В. Є.

— доктор філософських наук,
професор, завідувач кафедри теорії
і методики фізичного виховання та
спортивних дисциплін Мелітопольського
державного педагогічного університету
імені Богдана Хмельницького

У пропонованому навчально-методичному посібнику з урахуванням новітніх наукових досліджень та статистичних матеріалів, розглянуто з теоретичних позицій концепції сталого розвитку основні аспекти взаємодії інформаційного суспільства і природи, охарактеризовані нові реалії і виміри цього процесу, акцентовано увагу на зростаючу взаємозалежність суспільства і природи, актуальність орієнтації на майбутнє, утвердження цивілізації культури.

Створення навчально-методичного посібника сприятиме студентській молоді у формуванні загального розуміння взаємодії та взаємозалежності системи «суспільство — природа»; у вихованні загальнолюдських духовних ціннісних орієнтацій; у формуванні здорового способу життя як ціннісної орієнтації.

Підготовка навчально-методичного посібника зумовлена потребою методичного забезпечення самостійної роботи студентів, пошуку нових інтенсивних шляхів і методів навчання, зорієнтованих на розвиток навичок безперервної освіти та виховання інтелектуально-творчої особистості. Високий навчально-методичний рівень видання поєднується з доступним викладом фактичного матеріалу. Навчально-методичний посібник відповідає програмі курсу «Філософія» та розрахований на студентів, аспірантів та викладачів вищих навчальних закладів сфери фізичної культури і спорту, а також широкого філософського і фізкультурно-спортивного загалу.

Розглянуто на засіданні кафедри
соціально-гуманітарних наук
ПДАФКіС
Протокол № 22 від 31 травня 2017 р.

Затверджено на засіданні науково-
методичної ради ПДАФКіС
Протокол № від червня 2017 р.

«Людині потрібні не три аршини землі, не садиба, а вся земна куля, уся природа, де на неосяжному просторі вона могла б вільно реалізовувати властивості свого духу».

(Антон Павлович Чехов).

Цит.: Записные книжки. Записи на отдельных листах. Дневники. — Т. 17. / Под ред. Г. А. Бялого. — М.: Наука, 1980. — С. 421.

«Вияснити для пізнання загального соціального процесу, як в даних фізично-географічних умовах», про котрі нас інформують висліди географічного обслідування, — при даних прикметах ґрунту, клімату, заводнення, комунікаційних і транспортних засобах розвивалося в різних районах заселення; які воно приймало форми і як змінювалися колонізаційні течії, які приносили впливи і зв'язки культурні.

Як формувались економічні і культурні центри і ставали соціально і політично-правлячими центрами».

(Михайло Сергійович Грушевський).

Цит.: Грушевський М. С. Степ і море в історії України. Кілька слів щодо плану і перспектив цього досліду / М. С. Грушевський // Український історичний журнал. — 2016. — № 1 (526). — С. 180—181.

«Філософія — слово природи, слово таєни світу, слово життя».

(Павел Олександрович Флоренський).

Цит.: Ісаєв В. Д. Коеволюція філософсько-психологічних інт енцій душі людини у вітоках української та західноєвропейської філософської школи / В. Д. Ісаєв, О. О. Левченко // Освіт а на Луганщині. — 2012. — № 2. — С. 42—51.

«У інтенсивному і складному сучасному житті людина практично забуває, що вона сама і все людство, від якого вона не може бути відділена, нерозривно пов'язані з біосферою —

з певною часткою планети, на якій вони живуть».

(Володимир Іванович Вернадський).

**Цит.: Філософія / За ред. І.Ф. Надольного. — 6-т е вид.,
випр. і доп. — К.: Вікар, 2006. — С. 224.**

«Усі види мистецтва служать найвидатнішому

із мистецтв — мистецтву жити на Землі»

(Бертольд Брехт).

**Цит.: Бертольд Брехт. Театр. П'есы. Статьи. Высказывания.—
В пяти томах. — Т. 5. — Ч. 2. — М.: Искусство, 1965. — С. 211.**

**«Наука про суспільство — найскладніша з усіх наук. Суспільство
зазнає впливу різноманітних факторів, воно надто рухливе, динамічне...»**

(Джон Десмонд Бернал).

**Цит.: Касьян В. І. Філософія / В. І. Касьян. — 5-т е вид.,
випр. і доп.— К.: Знання, 2008. — С. 198.**

**«Майбутнє, яке б відповідало нагальним людським потребам у
їх гармонічному поєднанні, може бути тільки одним — «цивілізацією
культури». Як бажаний ідеал, вона базується на принципах природо-
збереження, людиновимірності, свободи творчості і вільного розвитку
людини, права вибору, торжества духу над силами природи й обста-
винами, створеними суспільством. Цивілізація культури базується на
любою до людини, природи, довкілля. Любов — той незаперечний
камертон, за звучанням якого вибудовується освіта, виховується
людина як найвища цивілізаційна спільність».**

(Віктор Петрович Андрущенко).

**Цит.: 1. Андрущенко В. П. Цивілізація культури / В. П. Андрущенко //
Вища освіта. — 2015. — № 4. — С. 5.**

ЗМІСТ

Передмова.....	6
Розділ I. Проблема «суспільство — природа» в українській та європейській інтелектуальної традиції.....	11
Розділ II. Найважливіші характеристики складників географічної оболонки. Географічне середовище.....	28
Розділ III. Народонаселення — передумова та суб’єкт історичного процесу. Сім’я та її функції.....	42
Розділ IV. Філософія туризму та природно-рекреаційні ресурси України.....	53
Розділ V. Філософія здорового способу життя в Україні.....	85
Розділ VI. Екологія та екологічна проблема в Україні. Екологічне виховання: сутність та основні напрями.....	125
Розділ VII. Глобальні проблеми сучасності й майбутнє людства.....	152
Запитання для повторення	171
Теми доповідей та рефератів.....	173
Короткий термінологічний словник.....	175
Список літератури.....	182

ПЕРЕДМОВА

Суспільство як спільнота людей виникла в лоні «матері — природи», воно пов'язано з нею тисячами видимих і невидимих зв'язків, перебуває як відкрита система в стані безперервного обміну речовиною, енергією та інформацією з природним середовищем. У такому значені суспільство постає як «олюднена природа», а історія суспільства сприймається як частина історії природи. Людина як головний діяльний суб'єкт суспільного життя є біосоціальною істотою, в якій органічно поєднані тілесні (природні), соціальні, душевні та духовні якості.

Тема «суспільство — природа» є складовою частиною соціальної філософії. Ідейною основою сучасної соціальної філософії є загальнолюдські пріоритети і цінності, її мета — обґрунтування оптимальних шляхів і засобів досягнення соціальної справедливості, забезпечення громадянської злагоди, прогресивного розвитку суспільства, формування творчої особистості в гуманітарному культурному середовищі.

Українське суспільство живе у такий бурхливий період кардинальних перебудов, соціально-політичних та духовно-ідеологічних трансформацій суспільного життя, коли змінюються часові масштаби перетворень, наповнені небаченою динамікою суспільного розвитку, коли цивілізаційними викликами актуалізуються всі соціальні механізми та громадські зусилля наших співвітчизників, спрямовані на розв'язання невідкладних численних суспільних завдань та проблем.

Розвиток сучасної демократичної держави є неможливим без участі в цьому процесі освічених, патріотичних, соціально-активних громадян. Саме від якості набутої особистістю освіти залежать темпи та характер демократичних трансформацій в Україні. Сучасна освіта спрямована на формування в особистості компетентності, яка необхідна для її активної участі в суспільно-політичних та культурно-освітніх процесах, є підґрунтям розвитку демократичної політико-правової культури.

Саме освіта закладає фундаментальні основи у формуванні особистості через призму моральних цінностей та людських чеснот, має готувати конкурентоспроможних фахівців для різних сфер суспільного життя, тобто забезпечувати суспільство розвиненим, високоосвіченим та пристосованим до зовнішніх змін інтелектуальним ресурсом, у тому числі й у галузі фізичної культури та спорту.

Водночас розвиток фізичної культури та спорту, формування здорового способу життя в українському суспільстві є неможливим без вирішення гострої проблеми взаємин між людиною і природою, суспільством і природою. Вирішення цієї проблеми є одним із найважливіших стратегічних завдань людства у ХХІ столітті, що дасть змогу досягти певного екологічного, економічного та соціального поступу, допоможе зберегти сприятливі умови існування людського суспільства, цілісність та життезадатність біосфери, сприятиме стабільності соціальних і культурних систем та їхньому подальшому розвитку, забезпечить глибоке розуміння фундаментальних зasad розвитку суспільства на земній кулі.

Курс «Філософія» є обов'язковим навчальним предметом у системі вищої освіти України, що поряд з іншими суспільними дисциплінами утворює основу гуманітарної підготовки молодого спеціаліста, зокрема й у галузі фізичної культури та спорту. Знання історії вітчизняної та світової філософської думки, онтології, гносеології, аксіології та соціальної філософії є невід'ємним елементом формування повноцінного світогляду особистості, що, безперечно, впливає на інтелектуальний рівень розвитку суспільства. Без знання багатовікового досвіду людства неможливо зрозуміти сучасне, передбачити, чи успішно будувати майбутнє.

Філософія була, є і буде мудрим відгуком на соціальні виклики, завдяки ефективному й результативному використанню світоглядної, пізнавальної (гносеологічної), методологічної, практично-діяльнісної (праксеологічної) функцій у поєднанні з сучасними інноваційними знаннями та відповідними прогресивними практиками.

Соціальні виклики будь-якого суспільства чи навіть локальної спільноти визначають сучасний розвиток людської цивілізації. У такому аспекті важливого значення набуває феномен філософської культури, який доречно (у вимірах сьогодення) розглядати через призму єдності змісту філософського знання, філософської освіти та філософської освіченості.

У запропонованому навчально-методичному посібнику **«Філософія. Суспільство. Природа»** на основі поєднання класичного матеріалу та новітніх наукових досліджень репрезентовано такі тематичні напрями: вивчено проблему «суспільство — природа» (коеволюція) в українській та європейській інтелектуальних традиціях; розглянуто основні особливості складових географічної оболонки, географічне середовище; описано функції сім'ї, історичні типи відтворення населення; проаналізовано екологічні проблеми в Україні; досліджено філософію туризму та використання природно-рекреаційних ресурсів України, філософію здорового способу життя, а також глобальні проблеми сучасності й майбутнє людства.

Метою навчально-методичного посібника є :

- формування у студентської молоді загального розуміння взаємодії та взаємозалежності системи «суспільство — природа»;
- виховання у студентів загальнолюдських духовних ціннісних орієнтацій;
- формування екологічної культури особистості і гуманістичного світогляду студентської молоді;
- формування здорового способу життя як ціннісної орієнтації студентської молоді України.

Завдання запропонованого навчально-методичного посібника:

- ознайомити студентів з теоріями вивчення проблеми «суспільство — природа» в українській та європейській інтелектуальних традиціях;

- розкрити зміст та значення найважливіших характеристик складових географічної оболонки планети (атмосфера, літосфера, гідросфера і біосфера) в існуванні життя на Землі;
- на основі новітніх статистичних даних розкрити зміст і особливості розвитку демографічних процесів у сучасному суспільстві;
- сформувати уявлення щодо ролі й перспектив розвитку соціального інституту сім'ї в сучасному суспільстві, висвітлити роль і значення історичних типів відтворення населення у демографічній картині світу;
- висвітлити роль та значення екологічної складової у розвитку сучасного суспільства; показати актуальність вирішення екологічних проблем в Україні;
- окреслити перспективи розвитку філософії туризму та використання природно-рекреаційних ресурсів України;
- пояснити роль і значення філософії здорового способу життя у формуванні життєвих пріоритетів молоді України.
- ознайомити з основними теоретичними положеннями концепції сталого розвитку;
- сприяти засвоєнню сучасної тематичної терміносистеми.

У результаті вивчення курсу «Філософія. Суспільство. Природа» студент повинен знати:

- програмний матеріал у запланованому обсязі;
- характеристику складових географічної оболонки; поняття «географічне середовище»;
- суть і значення поняття «екологія» та можливі шляхи вирішення екологічних проблем в Україні;
- місце і роль демографічної системи у розвитку сучасного суспільства;
- загальні положення щодо сім'ї, функцій сім'ї, а також історичні типи відтворення населення;

- основні положення наукових теорій вивчення проблеми «сociety — природа» в українській та європейській інтелектуальній думці;
- основні напрями, концептуальні засади розвитку філософії туризму та використання природно-рекреаційних ресурсів України;
- основні положення філософії здорового способу життя.
- зміст основних теоретичних положень концепції сталого розвитку;
- основні поняття новітньої тематичної терміносистеми.

Уміти:

- охарактеризувати з позицій цивілізаційного підходу основні теоретичні положення концепції сталого розвитку;
- оперувати понятійно-категоріальним апаратом новітньої тематичної терміносистеми;
- користуватися довідковими матеріалами з філософської проблематики;
- на основі вироблення навичок самостійної роботи забезпечити процес безперервної освіти при подальшій професійній діяльності;
- формувати власну екологічну культуру, світоглядну та громадянську позицію;
- формувати власний здоровий спосіб життя як найважливішу складову особистих життєвих пріоритетів.

Новизна навчально-методичного посібника полягає в тому, що він підготовлений з урахуванням новітніх наукових досліджень та статистичних матеріалів, розглянуто з теоретичних позицій концепції сталого розвитку основні аспекти взаємодії інформаційного суспільства і природи, охарактеризовані нові реалії і виміри цього процесу, акцентовано увагу на зростаючу взаємозалежність суспільства і природи, актуальність орієнтації на майбутнє, утвердження цивілізації культури.

Автор висловлює ширу подяку Ларисі Петрівні Корогод за всебічну допомогу у підготовці цього видання.

РОЗДІЛ I

ПРОБЛЕМА «ПРИРОДА — СУСПІЛЬСТВО» В УКРАЇНСЬКІЙ ТА ЄВРОПЕЙСЬКІЙ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНІЙ ТРАДИЦІЇ

Логіка викладу: Природа як художній прийом для посилення соціальних мотивів у творчості Григорія Сковороди. Природа і людина у духовній спадщині Тараса Шевченка. Природа — символ торжества життя у пейзажній ліриці Лесі Українки. Філософське пізнання природи як невід'ємна складова творчого натхнення Івана Франка. Екологічні мотиви у пейзажній ліриці Ліни Костенко. Географічне середовище як складова соціально-філософської спадщини Михайла Грушевського. Антропокосмізм Володимира Вернадського. Феномен коеволюції. Філософі-космісти.

Приступаючи до вивчення першого розділу, потрібно наголосити на тому, що у сучасних глобалізаційних процесах актуальним є тлумачення поняття «надія», що знаходимо у видатного німецького філософа **Ернста Блоха** (1885—1977 pp.), в яке мислитель вкладав уяву про універсальне, бо надія та мрія надають сил та енергії душі на майбуття — царювання свободи. В ньому із змістовності принципу природовідповідності (жити «со-образно» природі) ґрунтуються сучасні інтенції художньо-образної системи, які й засновані на здобутках української філософської школи. Вони обумовлені психологічними пошуками сенсу екології людини у вітчизняному культурно-мистецькому просторі й репрезентують взаємовідношення в системі «людина — природа», спрямовуючи розвиток особистості на загальнолюдські цінності. Останнє знайшло відображення у вченнях, філософських та літературно-художніх творах різних часів, а саме: у Г. Сковороди, Т. Шевченка, М. Гоголя, П. Куліша, В. Соловйова, Л. Українки, М. Коцюбинського, І. Франка, М. Булгакова, М. Бердяєва, О. Гончара та ін.

Особливу увагу варто звернути на те, що в українській філософській школі філософсько-естетичний сенс природовідповідності та філософська спадщина **Григорія Савича Сковороди** (1722—1794 рр.) набуває все більшого практичного значення до поширення і збереження природи, душі людини та її сутності через прекрасне, де прекрасне розглядається як якість духу, свідомості.

В основі філософського вчення Г. С. Сковороди лежить принцип лежить принцип існування трьох світів: макрокосм (всесвіт тобто природа), мікрокосм (людина), символічний світ (Біблія).

У багатьох творах автор милується красою рідної природи, духовно збагачується її чарами. Красу природи автор висвітлює в вірші «В город не піду багатий — у полях я буду жити» та багатьох інших.

Природа (тваринний світ) у Г. С. Сковороди нерідко використовується як художній прийом для посилення соціальних мотивів у творчості. Г. С. Сковорода — не лише талановитий поет-лірик, а й видатний байкар. Вітчизняний мислитель надавав байці жанрової самостійності.

Г. С. Сковорода створив понад 30 прозових байок.

Відтворити істину явищ — таке завдання	й висловити критичне ставлення до суспільних і призначення байки, на думку Г. С. Сковороди. Тому його байки гостро сатиричні, яскраво показують недоліки тогочасного суспільства, наприклад «Олениця і кабан».
---	---

Ідею «срідної» праці розвив Сковорода в байці «Бджола і Шершень» разом з тим байка є протиставленням трудячих і нероб.

Шершні — паразити «що живуть крадіжкою чужою». Бджола — це мудра людина «що у своєму сродному ділі працює». Шершні — це ті люди, що дивляться на науку, як на засіб власного збагачення, які не хочуть бути корисними людству.

Розумову обмеженість висміяно в байці «Жайворонки». Молодий жайворонок сприйняв за орла черепаху, коли та з великим шумом і грюкотом упала на камінь. З приводу такої нерозсудливості старий жайворонок зауважує «Не той орел, що літа, а той, що легко сідає».

Байка «Чиж і Щиглик» навчає скромності і волелюбності. Чиж, який потрапив у неволю, бо спокусили його солодкий харч і гарна клітка, тепер зрозумів, що краще вже «сухар з водою, ніж цукор із бідою».

Слід підкреслити, що Г. С. Сковорода є також автором ряду притч-оповідей алгорично-повчального характеру. Притча за жанром споріднення є байкою, бо вона так само як байка має сюжет, діалог, мораль. У притчах Сковорода висловлював свої філософські, естетичні і педагогічні погляди. Наприклад, притча «Вбогий Жайворонок» навчає судити про людину не за обличчям, а за розумом і серцем. Вістря твору спрямоване проти зажерливості панів, їхнього паразитичного існування. Жити треба чесно, стережися: «споживати чуже добро», — радить Сковорода. — Що не поклав — то не руш. Письменник закликає до гуманності: «Хай болить тебе горе близнього».

Думка про те, що щастя людини полягає в праці, існувала в філософії, ще в стародавні часи. Але визначення праці з позиції розуміння її як джерела свободи і щастя чи страждання і нещастя людей, трапляється досить рідко. У Г. С. Сковороди ця тема є головною і в літературних джерелах, і в філософських трактатах. Уся його творчість виходить з розуміння того, що людство може об'єднати тільки праця з суспільною користю і особистим щастям — «сродна» праця. Праця «несродна» — джерело деградації і людини, і людського суспільства.

Сучасна екологічна криза — це свідчення того, що людство, зайняте переважно «несродною» працею, ще не усвідомило ролі б праці «сродної», пов'язаної з єством окремого індивіда. Тільки на основі пізнання людиною своїх природних особливостей, функції в природі можна перейти на перспективну траекторію розвитку та вступити у діалог з природою, щоб з'ясувати власну сутність.

Прогресивне людство розуміє цю думку полеміста, і світова громадськість зараз визнає, що щастя і світ на планеті залежать здебільшого

не від того, що люди вміють робити, а від того, на що спрямована їхня діяльність.

Отже, аналіз духовно-філософської спадщини Г. Сковороди щодо осмислення коеволюції людини і природи уможливив такі висновки:

— філософське осмислення буття людини у світі природи можна вважати антропологічною складовою методології, оскільки цілісний погляд на сутність людини вимагає концептуалізації повернення у сферу етики довкілля та залучення до морального піднесення людини;

— поряд із загальними рисами свідомості людства, зокрема в ціннісній позиції щодо природи, на тому чи іншому етапі розвитку людства існувала певна етноментальна варіативність, прогресивні й продуктивні компоненти якої слід потрібно використовувати у формуванні світогляду людей як певну культурну матрицю народу;

— філософська антропологія полеміста, у якій людину розглянуто як багатовимірну цілісність, котра біологічними якостями безпосередньо пов'язана із природою та соціально-духовними властивостями і з коеволюційними процесами Всесвіту, має бути методологією побудови нових форм співіснування системи «природа — людина», засновані на діалогічності та відповідальності;

Потрібно акцентувати увагу на тому, що після смерті Г. С. Сковороди з новою силою філософія українського духу пролунала у творчості **Тараса Григоровича Шевченка** (1814—1861 pp.). Геніальна поезія Т. Г. Шевченка багато чим зобов'язана фольклорній стихії, у якій синтезувалися в єдине ціле безпосередні враження життя і символіка народної пісні, буйна уява народної міфології і надбання світової культури. У ній крізь людський біль, крізь індивідуальне раз у раз проступає вселюдське, досвід минувшини мудро перегукується із сьогоденням, із сучасним життям.

Світогляд Т. Г. Шевченка можна охарактеризувати як антропоцентризм, сутність якого полягає у розумінні людини як центру всього буття, всього світу, природи та історії, усіх сфер людської культури.

Відповідно до цього світогляду природа постає в Поета як щось підпорядковане людині, резонатор або дзеркало, прислуховуючись і вдивляючись у які, людина чує і бачить себе. Природа реагує на все, що діється в серці людини, втілює її внутрішнє життя в наочних образах і символах. Як природа відгукується на життя людського серця, говорить з людиною, озивається до неї, підслуховує її, сумує, хвалить Бога, плаче, сміється, — все це залежить від того, що переживає людина, яка завжди залишається в центрі образу, історії, історичної події.

Багато творів Т. Г. Шевченко присвятив описам рідної природи. У поезії «Над Дніпровою сагою» природа живе своїм власним життям. Вона ніби оживає перед поетовим оком, набуваючи людських рис. Дерева порівнюються із молодими дівчатками, у яких ще попереду ціле життя, а тому вони безжурні й сміхотливі, співають пісень й не думають ні про що погане:

А калина з ялиною
Та гнучкою лозиною,
Мов дівчаточка, із гаю
Виходжуючи, співають...

Поет дуже влучно порівняв шелест листя зі співом. Саме таке порівняння підсилює враження, ніби природа справді оживає. Узагалі, настрій цієї поезії досить веселий та бадьорий. Природа ніби розцвітає яскравими барвами в кожному рядку.

Зовсім інше враження на читача спровокає уривок з поеми «Княжна» — «Зоре моя вечірня». Увесь вірш нагадує ліричну пісню або колискову. Природа у вірші ніби відпочиває від денної сути: сонечко сідає за гори, дерева розпускають віти на води Дніпра, лише сон-трава розпускається вночі й цвіте чарівливим цвітом:

Як широка сокорина
Віти розпустила...
А над самою водою

Верба похилилась;
Аж по воді розіслала
Зелені віти...

Отже, Т. Г. Шевченко досить оригінально відобразив красу рідної природи-неньки у своїй поезії. Складається враження, що природа справді оживає.

Особливу роль природа відігравала й у житті і творчості **Лесі Українки (Лариси Петрівни Косач-Квітки)** (1871—1913 рр.). Весна, літо, осінь, зима — це не просто пори року, що змінюють одна одну. Якось письменниця написала в одному листі: «Часто у поетів поетичний настрій залежить від погоди — одні найбільше пишуть навесні, в чудову погоду, другі можуть писати тільки під шум осінніх дощів, у мене ж сей настрій залежить найбільш від того, яка погода в душі, і я пишу найбільше в ті дні, коли на серці негода, тоді чогось швидше робота йде». Але ніяка негода не впливала на прояв любові поетеси до рідного краю. З ніжністю писала Леся Українка про ліси і озера Волині, синій Дніпро, південні степи України, чудові Карпати й мінливу красу Чорного моря.

У 1888 році Леся Українка вперше їде до моря і свої враження від мандрівки описує у ліричному циклі з дев'яти творів «Подорож до моря». Вірші цього циклу нагадують щоденник, у якому поетеса занотовує побачене, і неначе ведучи читача від Луцька до Одеси.

Вірш «Красо України, Подолля» — третій вірш циклу. Перед читачем розгортається картина, на якій зображене «хороші, красні села», «хати садками вкриті, срібним маревом повиті». Останні два рядки строфі «Коло сіл стоять тополі, розмовляють з вітром в полі» нагадують Шевченківські образи.

Поїзд їде далі, і розгортаються нові картини: «хвилюються лани золоті», «бори величаві, густі провадять таємну розмову». Раптом виринають «ярочки зелененькі, стежечки по них маленькі, перевиті, мов стрічечки, збігаються до річечки...» Вірш написано так, що складається враження

присутності читача в подорожі. Краєвиди змінюються так швидко, наче їдеш у поїзді і спостерігаєш за природою із вікна.

Зовнішня краса Поділля чарує, але вона не заступає народного горя. Вірш розпочинається і закінчується строфою:

Красо України, Подолля!
Розкинулось мило, недбало!
Здається, що зроду недоля,
Що горе тебе не знавало!..

Та горе і недоля є. Вони поки що приховані розкішними барвами літньої природи; села хороші, красні тільки здалеку. Убогі хатки укриті садками, ніби срібним маревом. І як же не хочеться розвіювати ілюзорну ідилію. Нехай швидше летить поїзд, нехай на довше збережеться мажорний настрій, адже попереду Лесю чекає тяжке життя, сповнене болю і страждань, від яких ні втекти, ні заховатися.

Улітку 1901 р. Леся Українка побувала в Карпатах. Вона захопилася красою зелених гір, квітучих полонин, стрімких потоків:

Гей, піду я в ті зелені гори,
де смереки гомонять високі,
понесу я жалі одинокі
та й пущу їх у гірські простори.

Кину свої жалі на зелені гаї,
пушчу бором свою тугу,
чи не знайду другу...

Леся Українка любила весну і навіть під час осінніх дощів чи зимової негоди, поетеса створювала погожі весняні картини, сповнені життя і сонця, віри і надії:

Була весна весела, щедра, мила,
промінням грала, сипала квітки,
вона летіла хутко, мов стокрила,
за нею вслід співучої пташки!

«Яблуневі гілки», що заглядали у вікно, «листячко зелене», «білесенькі квітки» яблуневого цвіту переконували, що весняний вітер, пташині пісні — це подарунок і для неї:

Моя душа ніколи не забуде,
того дарунку що весна дала,
весни такої не було й не буде,
як та була, що за вікном цвіла.

Отже, пейзаж для Лесі Українки завжди був образною формою світовідчуття, засобом пізнання дійсності. Картини природи у творах поетеси невіддільні від життя людини, від її мрій і почуттів.

Варто наголосити, що видатний український письменник **Іван Якович Франко** (1856—1916 рр.) вважав основою всього «матір-природу» в її багатоманітності і вічності, постійних змінах, де єдиносущним, вічним началом усіх речей є матерія, а свідомість, дух — вторинними, притаманними людині — вершині творіння Бога.

I. Я. Франко надавав перевагу позитивістській філософії, яка ґрунтуються на природних знаннях, логіці наукового аналізу, для яких найважливішими є пізнання законів і сил природи, що проявляються всюди і як завгодно. У розуміння I. Я. Франка поняття «природа» охоплює все, що тільки підпадає під наше пізнання: також і люди з їх поступом, історією, релігіями, незлічені світи, що заповнюють простір.

Життя письменника I. Я. Франка «на лоні природи» розпочалось із чарівного кутка Прикарпаття, села Нагуєвичі, де народився майбутній велетень думки і праці. Мальовнича долина Нагуєвич, річка Збір зі своїми гірськими потічками, високий гірський хребет Діл, густі дубові, ялинкові та букові ліси — цей свого роду «земний рай» тішив око та поетичну уяву малого Iвана Франка. Малою дитиною він любив блукати в цих лісових угіддях, там концентрував свої думки й почуття, і все майбутнє його символом, його таємою. Саме ліс протягом усього життя письменника був своєрідним епіцентром творчого, духовного,

філософського пізнання природи, тоді як річка — швидше суто первісного, натуралістичного пізнання.

У львівський період життя І. Я. Франка, виключно міський період, у якому письменник усе ж таки не втрачає своєї гармонії з природою. Літні феєрії (канікули) — безпосередньо природні періоди його життя. У цей час відбувається синтез натуралістичного, практичного та наукового пізнання природи письменником, і в його свідомості посідає значне місце творче її осмислення.

У 1891 році І. Я. Франко з сім'єю милується волинською природою в Колодяжному у Косачів. У цей період він їздить у вільні дні до Нагуєвичів, де росте його улюблений дуб. Біля цього дуба збудована каплиця «Ярина», до якої І. Я. Франко приїжджає приблизно у 1912 році з сином Андрієм, щоб вмочити свої хворі руки у воду з криниці задля оздоровлення.

З 1908 року Іван Якович Франко багато подорожує, змінює клімат, але у цьому новому пізнанні природи домінує цілющий первень, тобто швидше лікувальна мета. Позитивний вплив одеського клімату на його здоров'я, італійський Ловран з його цілющими джерелами, лагідним погідним кліматом — усе це постає перед очима великого Каменяра в один із найважчих періодів його життя.

Останній рік життя український геній провів у стінах будинку. За природою І. Я. Франко міг спостерігати лише через вікно, іноді виходив на подвір'я. Але письменник не забував про «пристрастю свого життя» — рибальство. Він навіть укладає «Закон про рибальство в Галичині. Проект Івана Франка» (4 березня 1916 року). Ще в 1893—1894 рр. із І. Я. Франком трапився цікавий випадок: у Стрийському парку відбувалася виставка, на якій він отримав постери із зображенням риб, оскільки був тим, хто зміг пригадати найбільшу кількість назв риб, причому подати кожну назву різними мовами. Ці плакати зберігаються у Львівському музеї-садибі письменника.

Отже, життя, як розбурхана водяна стихія, насправді випробувало І. Я. Франка. Його доля, незважаючи на виснажливу щоденну працю, таки дарувала миті відпочинку, заспокоєння, розради — незабутні моменти спілкування з матір'ю-природою як джерела натхнення.

Слід звернути увагу на те, що у пейзажній ліриці письменниці і поетеси **Ліни Василівни Костенко** (нар. 1930 р.) часто натрапляємо на слово «люблю». Природа, ніби відчуваючи настрій людини, приймає болі й страждання, наснажує світлою радістю і тихим умиротворенням, дарує відчуття скороминущості суєтного людського життя й вічності навколошнього світу, і поетеса відповідає любов'ю й вдячністю:

Чому ліси чекають мене знову,
на щит піднявши сонце і зорю. —
Я їх люблю. Я знаю їхню мову.
Я з ними теж мовчанням говорю.

Якщо ріка у творах Ліни Костенко є символом стойцизму, то ліси, сади, взагалі дерева — символом торжества життя. Природа для Поетеси така ж одухотворена, як людська душа. Рідкість із зеленим світом — це спорідненість з духовним космосом нашої планети, гостре відчуття неподільності всього живого. У вірші «Послухаю цей дощ» про це сказано дуже чуйно й водночас відверто:

Цілую всі ліси. Спасибі скрипалю.
Він добре вам зіграв колись мою присутність.
Я дерево, я сніг, я все, що я люблю.
Та, може, це і є моя найвища сутність.

Природа, особливо дика, вільна й свавільна, для Ліни Костенко щось значно більше, ніж просто група дерев чи стихія. Це окремий світ у світі, до речі, завжди набагато щедріший і чистіший від людського.

Необхідно зазначити, що Ліна Костенко постає на захист природи проти людського втручання. Чорнобильська тема дуже важлива для Поетеси, яка провела велику частину свого життя в тих краях і не з чуток знає про

трагедію, яку пережив той край. Космічною пусткою тягне від поезії «Дзвенять у відрах крижані кружальця». Самотність природи, її мало не дитинна туга за людиною, за господарем, видає, що подія відбувається у зоні Чорнобильської аварії, в покинутому селі, біля порожньої і давно не зігрітої теплом людського щастя чи нещастя, чи й просто буденнego життя, оселі:

Дзвенять у відрах крижані кружальця.

Село в снігах, і стежка ані руш.

Старенька груша дихає на пальці,

їй, певно, сняться повні жмені груш...

Слід підкреслити, що цей твір викликає тривогу за природу, переживання за ті руйнації, які нанесла людина природі.

У своїй поезії «Я хочу на озеро Свіязь» Поетеса заявляє про своє бажання відвідати це історичне місце.

Я хочу на озеро Свіязь,

в туман таємничих лісів.

Воно мені виникло звідкись,

у нього сто сот голосів.

Воно мені світить і світить,

таке воно в світі одне.

— Я Свіязь, я Свіязь, я Свіязь!

Невже ти не чуєш мене?!

Адже, це озеро — не просто мальовничий куточек української природи, а ще й спогад про величне минуле нашого народу, про ті часи, коли це існували князі, які ходили в переможні бойові походи. Для Поетеси минуле і сьогодення поєднані в один єдиний час, який не може розокремлюватися на частини.

Отже, Ліна Костенко відстоює думку, що людині потрібно знов поєднатися з природою. Цей священий зв'язок, який є природним для людини, був розірваний. В минулому столітті технічний прогрес досяг таких щаблів, що про поняття людина-природа просто забули, а в цьому

столітті люди вже й не пригадають, як це — жити разом з природою. Ліна Костенко баче порятунок всього людства в тому, щоб бути в гармонії з природою, поєднатися з нею. Поезії Ліни Костенко змушують стривожитись людські думки, змушують звернути увагу на стан природи, що ми з нею зробили.

Таким чином, природа у Ліни Костенко зображена не просто як буденний світ. Тут не акцентується увага на звичайних явищах та подіях. Природа тут виступає певним дивосвітом, мікрокосмосом для кожної людини. Саме природа дає змогу розвиватися людині, пізнавати себе, відновлювати сили. В цьому — унікальне призначення та важливість природи.

Важливо звернути увагу на те, що в історії української науки і культури кінця XIX — першої третини ХХ ст. одне із почесних місць по праву належить **Михайлу Сергійовичу Грушевському** (1866—1934 рр.) — видатному вченому, людині широкої ерудиції, надзвичайної працьовитості.

Володіючи енциклопедичними науковими знаннями, здатністю всебічно аналізувати і в художній формі відтворювати історичні процеси, М. С. Грушевський яскраво виявив себе в багатьох галузях знань: історії, археографії, літературознавстві, фольклористиці та ін.

Роль і значення степу й моря як важливої складової у вивченні краєзнавчої історії України у свіtlі багатоманітних соціальних, політичних, етнокультурних, демографічних та інших трансформацій присвячена стаття М. С. Грушевського «Степ і море в історії України. Кілька слів щодо плану і перспектив цього досліду» (1930 р.). Вітчизняний мислитель вважав, що для розуміння загального соціально-економічного, політичного процесу розвитку Українського Півдня потрібні серйозні дослідження, наприклад: Як природні умови впливали на вибір місцевості для переселення українських селян у XVIII — початку ХХ ст.? Яка роль географічного

середовища: ґрунт, клімат, річки, озера, а також комунікаційних та транспортних засобів у освоєнні українцями Північного Причорномор'я.

Варто наголосити, що видатний вчений, наш співвітчизник **Володимир Іванович Вернадський** (1863—1945 pp.) за широтою духовних горизонтів, різноманітністю сфер діяльності є воістину ренесансною особистістю. Своїми ідеями й узагальненнями він належить до тих учених-мислителів усесвітньої значущості, які настільки випередили час, що лише сьогодні людство починає осягати колосальність їхніх прозрінь та передбачень. Його ім'я серед засновників геохімії, космохімії, гідрохімії, радіохімії, радіогеології. Загальновизнаним є внесок В. І. Вернадського в мінералогію, кристалографію, генетичне ґрунтознавство. Учений створив нову науку — *біогеохімію*, фундаментальну важливість якої людство усвідомлює тільки зараз.

У одночас В. І. Вернадський створює нову цілісну філософію світобудови, філософію суспільного життя, він є одним із засновників антропокосмізму як системи, що з'єднує в гармонійне ціле природничо-історичну та соціально-гуманітарну тенденції розвитку науки.

Таким чином, у ХХ—ХХІ ст. інтенції художньо-образної системи філософії, започатковані Г. С. Сковородою, обумовлюють пошук екології людини у вітчизняному культурно-мистецькому просторі. І на цих підставах розгляд філософсько-естетичної спадщини та сучасного національного буття є, теоретично перспективним, бо сьогодні відчутина динаміка нових і давніх, «вертикальних» і «горизонтальних» змін у культурі України періоду постмодерну. І не тільки України, а і в Європи також.

Важливо пам'ятати, що Ернст Блох вважав необхідним розвиток утопічного мислення, ураховуючи, що завданням філософії — є розвиток зацікавлення людини нереалізованими можливостями, що повинні бути узгодженими в системі та мають відбутися коеволюційним шляхом, де «коеволюція» (лат. со — з, разом; evolution — еволюція) — термін, що

використаний сучасною наукою на позначення механізму взаємообумовлених змін елементів, складових цілісної системи, що розвивається.

Потрібно акцентувати увагу на тому, що концепція коеволюції природи і суспільства, з якою першим у 1968 р. виступив видатний радянський генетик, біофізик, учений зі світовим ім'ям **Микола Володимирович Тимофеєв-Ресовський** (1900—1981 pp.), повинна визначити оптимальне співвідношення інтересів людства і решти всієї біосфери, уникнувши при цьому двох крайностів: прагнення до повного панування людини над природою («Ми не можемо чекати милостей від природи...» — I. В. Мічурін) і плавування перед нею («Назад, в природу!» — Ж.-Ж. Руссо).

Слід зазначити, що згідно з принципом коеволюції, людство, для того, щоб забезпечити своє майбутнє, повинне не тільки змінювати біосферу, пристосувавши її до своїх потреб, а й змінюватися саме, пристосовуючись до об'єктивних вимог природи. «Ми так радикально змінили наше середовище, — стверджував видатний американський математик і філософ, автор основ кібернетики та штучного інтелекту **Норберт Вінер** (1894—1964 pp.), — що тепер для того, щоб існувати в ньому, ми повинні змінити себе». Саме коеволюційний перехід системи «людина-біосфера» до стану динамічно стійкої цілісності, симбіозу і означатиме реальне перетворення біосфери в ноосферу.

Аналіз досліджень і публікацій філософсько-екологічного змісту та принципів коеволюції означеної проблеми в українській філософській школі виходить від часів пізнього середньовіччя, де принцип природовідповідності, як архетиповий чинник українського світовідчууття, ґрунтовно був розроблений філософсько-естетичною і художньою думкою часів Гетьманщини та репрезентований гаслом «жити со-образно» природі, тобто в гармонії з собою та зі Всесвітом. Зокрема, у вченні Г. С. Сковороди використано уявлення про «матір-природу», яке є найближчим до ідеалів милосердя і справедливості.

В українському менталітеті розглядається природа не тільки як материнська-родинна першооснова, а і як дзеркало людської душі, що реагує на людські драми. Останнє знайшло відбиток у «Слові о полку Ігоревім», у творах М. Гоголя, П. Куліша, М. Коцюбинського та ін. Це визначає ідею загального для природи та людини символічного світу, що виявляється у слов'янському менталітеті взагалі, а в українському зокрема. Пізніше у своїх дослідженнях цих проблем у науковому сенсі торкалися К. Ціолковський, Д. Чижевський, В. Вернадський та ін. До того ж творчість Г. Сковороди та його послідовників має і сьогодні можливості розвитку його ідей, бо в них потенційно закладена велика духовна сила.

Варто наголосити, що філософсько-психологічний та естетико-екологічний зміст і принципи коеволюції дають можливості розкриття вмісту самого принципу природовідповідності, який репрезентує взаємозв'язок в системі «людина — природа», та орієнтує на загальнолюдські цінності, розвиток особистості: її загальну та психологічну культуру, гуманістичні якості, що і є механізмами взаємообумовлених змін елементів, складових цілісної системи. Краса, добро, істина в провідних сферах діяльності людини спрямовані на *екологічне виховання*, що не можна розглядати від цілісного соціального виховання. Оцінювання суспільством будь-якої ситуації завжди висвітлює «зріз» домінуючих цінностей у суспільстві, навколо яких обертаються цінності «нижчого рангу». Саме ці домінуючі цінності справляють значний вплив на екологічну свідомість людини, її природовідповідність.

Необхідно зазначити, що людина і сьогодні протиставлена природі і сприймає її як об'єкт. У взаємодії з природою домінує прагматизм і як наслідок — серйозні порушення балансу у відносинах між людиною і природою. Силою, яка може підтримувати цей баланс, запобігати його порушенням, є *екологічна культура особистості*. Видатний радянський і російський педагог **Борис Тимофійович Лихачов** (1929—1998 pp.) розглядав

її як системоутворювальний фактор, що сприяє формуванню в людині інтелігентності та цивілізованості. Призначення природи не тільки в тому, щоб бути об'єктом практичної діяльності, але й виступати як об'єкт споглядання, причому сама людина — теж частина природи в цій формі свого існування. Людина, відчужена від природи, від життя Всесвіту, від гри її стихійних сил, не здатна співвіднести себе з ними, не здатна перед лицем цих сил знайти своє місце й утвердити свою людську гідність — це маленька людина.

Варто наголосити, що філософи-космісти звертають увагу на розміреність, гармонійність, розумність улаштування космосу. Для них тема відповідальності людини за природу, осмислення особливої ролі людини в цьому світі має безпосереднє відношення до долі природного буття. Філософи-космісти послідовно обстоюють думку про нерозривний взаємозв'язок людини й космосу, двовимірності природного й людського буття. «Людина й природа, — зауважував російський православний священик, богослов, релігійний філософ, учений і поет **Павло Олександрович Флоренський** (1882—1937 рр.), — взаємно подібні й внутрішньо єдині». Російський філософ писав, що «... Філософія — слово природи, слово життя». Насильство над середовищем життя, зазначає російський мислитель, є насильством людини над самою собою.

Російський композитор, піаніст і педагог **Олександр Миколайович Скрябін** (1871—1915 рр.) наголошував, що чудодійне перевтілення дійсності відбувається під впливом творів мистецтва. О. М. Скрябін проводить ідею єдності людини із природою, з усією світобудовою, органічною частиною якої вона є. Композитор уважає, що «жодна наука не дасть таких точних і простих відповідей на більшість питань, як сама природа, і людина не повинна уникати спілкування з нею». У таких музичних шедеврах, як-от: «Божественна поема» (3-я симфонія), «Поема екстазу», «Прометей» («Поема вогню») — О. М. Скрябін реалізує органічну сполучку

людського й всесвітнього духу, гармонійну єдність поезії, краси й музики Природи.

Звернемо увагу на те, що розкриття «людських змістів», природи, буття, історії та творчості є в працях відомого російського філософа, історика, поета та перекладача світової поезії **Євгена Борисовича Рашковського** (нар. 1940 р.). У 2016 році вийшла його нова книга «*Філософія поезії, поезія філософії*», яка стала одним з наукових відкриттів року. Книга відповідає на важливі питання сучасної філософії та соціогуманістичного пізнання.

В центрі уваги філософської праці знаходиться націленість на нахождення смыслів усіх подій та процесів, що відбуваються на всіх рівнях буття, — во внутрішньому світі людини, природи, культури, буття та історії, у світі соціальному, в світі культури та цивілізації. Складана із національних поетичних світів та традицій, поезія загальнолюдська, універсальна, тому що виходить із єдності людської природи та хоче осягнути загальний зміст, — осмислення людиною свого місця й призначення в цьому світі.

Важливо зазначити, що тема активної еволюції, свідомого етапу розвитку природного світу знаходить яскраве втілення в поетичній творчості **Миколи Олексійовича Заболоцького** (1903 — 1958 pp.). Уесь світ поет уподобінює багатострунній арфі: торкнеш одну струну — відгуknеться будь-який куточок Всесвіту. І він відгукувався у російській та українській поезії впродовж усього ХХ — початку ХХІ ст., яка пронизана екологічними інтуїціями, прозріннями, що відчуваються в поетичній творчості І. Анненського, І. Франка, Б. Грінченка, М. Волошина, А. Ахматової, М. Гумільова, М. Чернявського, П. Тичини, Л. Костенко та ін. Усе це повертає світ людської культури до джерел свого природного буття, прагне до проникнення в глибинний світ людської природи. Органічне сполучення життєвого процесу людини з природною гармонією (Людини як мікрокосму, як частини космічної світобудови) — центральна ідея «екологічної поезії» століття.

Отже, висновок про етичні та естетичні взаємозв'язки людини і природи, людини і світу, кожен повинен зробити згідно з принципом коеволюції, де людство, для того, щоб забезпечити своє майбутнє, повинне не тільки змінити біосферу, пристосувавши її до своїх потреб, й змінитися само, пристосовуючись до об'єктивних законів існування і вимог природи.

РОЗДІЛ II

НАЙВАЖЛИВІШІ ХАРАКТЕРИСТИКИ СКЛАДНИКІВ ГЕОГРАФІЧНОЇ ОБОЛОНКИ. ГЕОГРАФІЧНЕ СЕРЕДОВИЩЕ

Логіка викладу: Система «суспільство — природа». Географічна оболонка Землі. Географічне середовище. Географічний детермінізм. Геополітика.

Вивчаючи другій розділ, необхідно акцентувати увагу на тому, що поняття «природа» в науковій літературі вживається у двох значеннях. У широкому розумінні слово природа охоплює і суспільство, і навколишній світ у всій багатоманітності своїх проявів, тобто є синонімом Всесвіту. У вузькому розумінні — це частина світу, яка, умовно кажучи, протистоїть суспільству і взаємодіє з ним, це природне середовище, у якому живе суспільство.

Суспільство — це сукупність форм спільної діяльності людей, що історично склалася, а також система, яка охоплює всю сукупність умов соціальної життедіяльності людей та їхні відносини одне з одним і з природою.

Природа є необхідною умовою матеріального життя суспільства, зокрема фізичного і духовного життя людини, джерелом ресурсів, що використовують у виробництві, та водночас вона є і середовищем існування суспільства. Едність суспільства і природи обумовлено процесом матеріального виробництва.

Перебуваючи в тісному взаємозв'язку, природа і суспільство утворюють систему «суспільство — природа», яка функціонує відтоді, відколи з'явилася людина з властивим їй практичним способом ставлення до

природи. Система «суспільство — природа» передбачає пізнання людиною природи, її використання і перетворення. Свою цілісність ця система могла зберегти при одночасному цілеспрямованому розвитку обох цих елементів.

У світі все взаємопов'язане. Це видно, якщо уважно придивитись до такого елемента системи, як природа. Протягом тисячоліть розвивається ця складна динамічна система за своїми законами, охоплюючи кругообіг різноманітних процесів.

«Цивілізація культури, — вважає **Віктор Петрович Андрушченко**, — як бажаний ідеал, базується на декількох принципах... серед них є принцип збереження тієї єдиної і неповторної основи, завдяки перетворенню якої створюється культура. Мова йде про «природу», захист якої від руйнівних впливів з боку сучасної цивілізації є головною умовою виживання і розвитку людства. Аксіоматичним є положення про те, що саме природа є основою людського життя. З природи людина «черпає блага», повертаючи природі (для переробки) залишки своєї виробничої діяльності. Природа — це своєрідне лоно людської цивілізації. Людина є частиною природи. Вона «зіткана» з полотна природи. У ній немає нічого такого, чого б не можна було зустріти в природі. І все ж... У системі взаємодії «природа — людина» головним складником є не природа, а людина. Це обумовлено «надприродним» — соціальним — статусом людини, яка, використовуючи природу, переробляючи її своєї працею, «робить природу своєю власною частиною». Своїм практичним ставленням до світу людина стверджує форми свого людського буття в ньому, створює свій особливий світ, відмінний від світу природи, опредметнює його, створює культуру. Цивілізація культури в цьому вимірі постає як соціальне узагальнення й олюднення природи людською діяльністю, людина — як носій діяльності (і природна істота), як суб'єкт культури. Однак «перетворювати природу» людина має не свавільно, а лише «за законами самої природи». В цьому суть цілеспрямованого освоєння природи, її соціалізації олюднення» [1, с. 8].

Необхідно зазначити, що компоненти географічної оболонки Землі утворюють єдине й нерозривне ціле і є особливим явищем природи. Географічна оболонка складається з атмосфери, літосфери, гідросфери і біосфери. У цій оболонці відбуваються різноманітні процеси з неорганічними і органічними речовинами; матерія зазнала складної еволюції, унаслідок чого з'явились різноманітні форми життя, вища з яких є людське суспільство.

Слід підкреслити, що природа первинна. Нашій планеті кілька мільярдів років. Земля оптимальніше віддалена від Сонця — 150 млн. кілометрів. Як стверджують природознавці, Земля була б покрита льодом, якби вона перебувала на 16 млн. км далі від Сонця. З іншого боку, якби вона була на 16 млн. км ближче до Сонця, то вся вода випарувалася б. І в першому, і в другому випадках життя на Землі було б неможливим.

Екологічна система планети — атмосфера, гідросфера, літосфера і біосфера.

З виникненням життя сформувалась частина планети Земля, яку називають біосферою, тобто сфера взаємодії живої та неживої матерії.

Літосфера (з грецьк. *lithos* — камінь, *sphaira* — куля) — верхня тверда оболонка земної кулі, до складу якої входять земна кора та верхня частина мантії. Вона сформувалась близько 5 млрд. років тому. Унаслідок впливу атмосфери та живих організмів на літосферу виник родючий поверхневий шар земної кори — ґрунт, який широко використовує людина в практичній діяльності, сільськогосподарському виробництві. Дія людини спрямована і на глибокі шари літосфери — надра, які необхідні для забезпечення сировиною різних галузей промисловості.

Атмосфера (з грецьк. *atmos* — пар, *sphaira* — куля) — це зовнішня газова оболонка планети, що утримується навколо неї гравітацією. Наявність атмосфери можлива лише за умови досить великої маси планети. Між атмосферою і космічним простором не існує чіткої межі, через це атмосферою зазвичай уважають ту частину, у якій газове середовище обертається разом з планетою як єдине ціле.

Майже 75 % маси атмосфери зосереджено у нижньому 10-кілометровому шарі, тобто у межах біосфери. Маса атмосфери становить одну мільйонну частину маси Землі. Атмосферне повітря складається з молекулярного азоту (78,1 %), кисню (20,93 %), аргону (0,98 %), вуглекислого газу (0,03 %) та інших газів (0,005 %).

Гідросфера (з грецьк. *hydor* — вода, *sphaira* — куля) — це вся вода на планеті, переривчаста водна оболонка Землі між атмосфeroю і земною корою. Океани, моря, озера, річки, підземні води та льодовики, що становить близько 71,0 % земної поверхні. Водні ресурси планети в рідкому, газоподібному й твердому станах становлять 1,6 млрд. куб. км, це 1/800 об'єму Землі. Гідросфера є досить рухливим елементом географічної оболонки. Вода в природі переходить з одного стану в інший і здійснює кругообіг та циркуляцію.

Біосфера (з грецьк. *bios* — життя, *sphaira* — куля) — це сфера існування живої речовини, найскладніша природна підсистема географічної оболонки. Товщина біосфери на полюсах Землі близько 10 км, на екваторі — 28 км. Вона охоплює нижні шари атмосфери, усю гідросферу і літосферу — до глибини 3—11 км на суші й 0,5—1,0 км під дном океану.

Отже, біосфера охоплює ту частину географічної оболонки, де існують живі істоти. Маса біосфери — близько 0,05 % маси Землі.

Як стверджують науковці, життя на нашій планеті зародилось в океані 2,5—3 млрд. років тому. З появою життя на Землі між органічним світом і неорганічною матерією встановився тісний взаємозв'язок, основу якого становило одержання організмами поживних речовин з неживої речовини. Живі організми справляли активний уплів на всі оболонки планети, склад атмосфери, гідросфери і літосфери, що сприяло накопиченню органічного матеріалу й створенню родючого поверхневого шару. Отже, біосфера формувалась і перетворювалась під уплівом живої речовини.

Зараз на земній кулі нараховують до 500 тис. видів рослин і 1,5 млн. видів тварин.

Як уже зазначалося, життя зародилось в океані, але сьогодні більшість організмів живе на суходолі. У світовому океані нараховується 160 тис. видів тварин і рослин. Професор Московського університету ім. М. Ломоносова **Георгій Васильович Платонов** (1918—2008 pp.) у 70-х роках ХХ ст. запропонував таку систему вимірів бачення природи: перший — геологічний, другий — геохімічний, третій — екологічний, четвертий — біотичний.

Геологічний вимір біосфери охоплює три геологічні оболонки: літосферу, гідросферу і атмосферу.

До геохімічного виміру зараховують чотири компоненти: біогенні речовини (вугілля, нафта, торф та ін.), біокосні речовини (грнт, вода) і абіогенні речовини (продукти тектонічної діяльності, метеорити тощо).

Екологічний вимір охоплює екологічні системи, або *біогеоценози*. Біосфера неоднорідна і складається з відносно невеликих цілісних і стійких елементів (болота, водойми, поля, луки, ліси). Ці елементи академік **Володимир Миколайович Сукачов** (1880—1967 pp.) назвав біогеоценозами. Учений визначає біогеоценоз як сукупність на певній ділянці земної поверхні однорідних взаємодіючих, зв'язаних обміном речовин і енергії природних компонентів — гірської породи, ґрунту, рослинності, тварин і мікроорганізмів. Біогеоценози є структурними одиницями біосфери, а біосфера системою біогеоценозів.

Четвертий (біотичний) вимір структури біосфери характеризується такими основними компонентами біоти, як сукупність рослин і тварин.

Отже, усі названі компоненти біосфери існують не ізольовано, а взаємопов'язані й утворюють єдину цілісну систему. Знання історії формування біосфери, законів, що регулюють життя природних компонентів, взаємовплив живої речовини і неживої матерії, кругообіг речовин і енергії дають підстави розглядати природу як єдину систему. Звичайно, біосфера ніколи не перебувала в статичному стані: рослини, тварини, біогеоценози поступово еволюціонували, змінювали свою структуру. Зміни клімату й умов життя ставали передумовою

виникнення багатьох нових видів. Під впливом живої речовини змінювалася поверхня твердої оболонки Землі.

Важливо наголосити на тому, що термін «біосфера» вперше застосував австрійський геолог **Єдуард Зюсс** (1831—1914 pp.) у 1875 р., називаючи ним окрему оболонку Землі, наповнену життям. Детально вчення про біосферу розробив **Володимир Іванович Вернадський**. У його наукових працях термін «біосфера» вперше з'явився у 1911 р. Неодноразово В. І. Вернадський використовував його в 1920-х роках, коли читав лекції в Сорбоні (Франція).

Ноосфера (з грецьк. *noos* — розум, *sphaira* — куля) — це сфера розуму; сфера взаємодії суспільства і природи, у межах якої розумна людська діяльність стає визначальним фактором розвитку.

Слід зауважити, що термін «ноосфера» в сучасній філософії набуває поширення наприкінці 20-х років ХХ ст. завдяки працям французьких учених П. Тейяра де Шардена та Е. Леруа. Але до ідеї ноосфери ці вчені прийшли переважно під впливом лекцій, які читав у Сорбонні В. І. Вернадським у 1922 р. Концептуальний аспект ідеї ноосфери вчений починає розробляти вже із 1890 р., а в наступні роки лише позначив свою концепцію терміном, запропонованим у французькій літературі.

Якщо переважаюча тенденція в усвідомленні проблеми «людина — природа» в філософії Нового часу визначалась прагненням відокремити, протиставити природу людині, то В. І. Вернадський до розв'язання її підходить з принципово іншої позиції, спрямованої на усвідомлення вищого синтезу природи й людства, що надає природі людяного змісту і визначає справді космічний масштаб людської діяльності. В цьому, власне, й полягає пафос концепції ноосфери, обґрунтованої В. І. Вернадським.

У чому ж полягає сутність ноосферної концепції? Український мислитель *уперше* звернув увагу на те, що з часів становлення людини в енергетиці біосфери починає діяти нова сила. Цією силою є *розум людини*

та спрямована й організована її воля. Розум виступає як доповнення системи природи, як мислячий орган біосфери, як природне завершення розвитку живого.

Розум не можна розчинити в біосфері. Він не вписується ані в фізико-хімічну, ні в біологічну картину світу. Розум — це сила космічного порядку, яка утворює навколо Землі особливу, ні на що не подібну оболонку. Ця ідеальна, «мисляча» оболонка й одержує назву «ноосфери».

Істотним у цій ідеї було усвідомлення того, що сама природа в процесі еволюції і потребує включення розуму в її розвиток. Тим самим рішуче переглядалась класична раціоналістична традиція новоєвропейської філософії. Усупереч притаманному для цієї традиції переконанню, що людська діяльність визначається й зумовлюється розумом та критеріями логічності, утверджується погляд, згідно якого розвиток природи, планетарна еволюція Землі спонукає до раціонального усвідомлення взаємодії людини зі світом. Природна й соціальна функції розуму перетворюють його на універсальний феномен зв'язку Людини зі Всесвітом.

Важливо пам'ятати, що оцінюючи роль людського розуму як планетарного явища, В. І. Вернадський формулює такі висновки:

- розум здатний репрезентувати творчі самоорганізаційні засади Універсуму на Землі й у цьому розумінні продовжувати конструктивну функцію біосфери;
- розум спрямовує і надихає культуру й біогеохімічну енергію;
- завдяки розумові культурна біохімічна енергія реалізується вже не лише через розмноження організмів, а й через інформаційну, виробничу силу науки та праці;
- розум є не лише соціальною, а й природною силою всесвітнього порядку, фактором переходу біосфери в ноосферу.

Репрезентуючи в традиції космізму природничо-наукову течію, концепція українського вченого несе істотний соціально-етичний зміст.

Згідно з ідеєю ноосфери, людина усвідомлює власну відповідальність за збереження життя на Землі. Ноосферна етика пройнята ідеалом гуманізму, вірою в силу людства, його можливість розв'язувати глобальні проблеми, що виникають на шляху всесвітнього поступу. Зародившись на планеті, ноосфера має тенденцію до постійного розширення, перетворюючись на структурний елемент космосу. Тим самим повсякчас зростає залежність природи, космосу від розумності взаємодії людини зі світом. Запорукою цьому, на думку В. І. Вернадського, повинно стати утвердження глобальних («всесвітніх») демократичних суспільних відносин і зміцнення союзу праці, розуму і наукової думки людства, що вільно й морально розвивається.

Варто звернути увагу на те, що *пасіонарна концепція етногенезу* — це історико-етнографічна концепція відомого російського етнографа, географа та історика **Льва Миколайовича Гумільова** (1912—1992 pp.) (докторська дисертація з географії на тему «Етногенез і біосфера Землі», що була захищена у 1974 р., проте у травні 1976 р. вченому було відмовлено в присудженні ступеня доктора географічних наук), яка описує історичний процес як взаємодію та розвиток етносів. У концепції Л. М. Гумільова визначено і описано етнос (точніше, три види етнічних систем), науковець уводить поняття *пасіонарності*, аналізує типові процеси етногенезу та взаємодії етносів. Концепцію Л. М. Гумільова академічним науковим товариством не було визнано, тому вона такі залишається в статусі гіпотези.

Пасіональність (від фр. «пасіон» — пристрасть) — це активність, що реалізується у прагненні індивіда (групи індивідів) до мети (часто ілюзорної) та у здатності до надзусиль і готовності жертвувати собою задля цієї мети.

Обстоюючи право «пасіонарної теорії» Л. М. Гумільова на самостійне наукове життя, авторитетний російський історик і філолог **Дмитро Сергійович Лихачов** (1906—1999 pp.) зазначав: «Проблема синтезу гуманітарних і природничих наук — одна з найбільш цікавих та актуальних проблем нашого часу. Методика вузької спеціалізації вже вичерпала себе і пішла в небуття; відкривається ера широких наукових узагальнень... Опис пасіонарності

й відкриття пасіонарних поштовхів — одне з найбільших досягнень вітчизняної науки, яке ставить ім'я Л. М. Гумільова в один ряд з іменами чудових учених-натуралістів В. І. Вернадського, К. Е. Ціолковського, О. Л. Чижевського, М. І. Вавилова» [81, с. 18].

Необхідно зазначити, що одним із найважливіших понять соціальної філософії є поняття географічного середовища. Людина живе на Землі в межах тоненької сфери, саме тут вона реалізує свої творчі сили. Ця зона називається **географічним середовищем**.

Географічне середовище (від двох грецьких слів «гео» — Земля і «графо» — описую, пишу) — це сукупність предметів живої і неживої природи, залучених на певному етапі розвитку суспільства у процес суспільного життя; які є необхідними умовами існування й розвитку суспільства.

Важливо запам'ятати, що до *географічного середовища* належать земна кора із корисними копалинами, ґрунти, луки, ліси, води, болота, рослинний і тваринний світи, дороги, села, міста, нижня частина атмосфери. Тобто та частина природи, яка є об'єктом діяльності людини і насамперед виробництва. Із розвитком суспільства *географічне середовище* розширюється, до його складу залучають дно океанів, Північний і Південний полюси, різноманітні родовища, космічний простір тощо. Змінюється і його роль у житті людини.

Слід підкреслити, що на перших етапах розвитку суспільства важливе значення мали багатий рослинний і тваринний світ, родючість ґрунтів, сприятливий для життя людини клімат, багато інших важливих складників. І це зрозуміло, навіть життя як явище природи могло виникнути лише за сприятливих умов. У подальшому географічне середовище, його умови або прискорювали, або гальмували розвиток суспільства. Для порівняння можна зіставити темпи соціального розвитку народів Африки, які жили в умовах тропічних лісів або в пісках Сахари, чи народів Європейського континенту, а також якутів, евенків тощо. Безперечно, мова йде лише про уплив на життя людини лише природних умов.

Із розвитком суспільства географічне середовище не тільки розширюється (територіально) у просторі, а й якісно змінюється, зокрема створюється нова природа: нові сорти дерев, рослин, нові породи тварин (методами селекції), великі площі земної поверхні займають культурні насадження (сади, парки, ліси), створюються нові міста, дороги, річки, озера, будуються електростанції, штучні моря тощо. Тисячу років тому земна поверхня була іншою, не кажучи вже про рослинний і тваринний світ. Неможливо стверджувати, що ці зміни тільки на користь людству і природі. Але абсолютно точно можна сказати, що наш сучасник живе вже в зовсім інших природних умовах, відмінних від тих, у яких перебували наші предки тисячу років тому на тій же території. Наприклад, у великих містах сьогодні майже обов'язкові атрибути: трамвай, тролейбус, багатоповерхові будинки, асфальтові й бетонні дороги, електромережі, радіо, телебачення, телефонний зв'язок тощо.

Отже, людина постійно змінює та вдосконалює географічне середовище відповідно до потреб розвитку суспільства.

Зрозуміло, що і географічне середовище суттєво впливає на людину. Умови, у яких перебувають люди, формують їх стиль і спосіб життя, психологію, звичаї, традиції, форму одягу, специфіку харчування. Не варто, мабуть, і переконувати, що за темпераментом, звичаями, традиціями, способами ведення господарства, полювання, відпочинку італійці, іспанці або грузини відрізняються від шведів і якутів.

На ранніх етапах розвитку суспільства географічне середовище відігравало провідну роль. Із розвитком виробництва, культури все більшого значення набувають стан економіки, виробництва, науки, техніки, освіти, культури загалом. Для прикладу можна порівняти темпи та рівень соціального розвитку таких країн, як-от: Японія і Монголія або Німеччина і Румунія.

Люди давно помітили залежність розвитку суспільства від географічного середовища. Певна частина мислителів навіть абсолютизувала

роль географічного середовища або окремих його елементів у житті суспільства. На ці ідеї ми потрапляємо вже у Демокріта, Гіппократа, Геродота, Полібія, Страбона, пізніше — в окремих мислителів середньовіччя і Нового часу.

Потрібно звернути увагу на те, що поштовхом до розроблення концепції «географічного детермінізму» стали великі географічні відкриття. Буржуазним відносинам, що розвивалися, потрібні були нові сфери торгівлі, джерела сировини та ринки збуту. У пошуках нових земель європейці просувалися в різні частини світу, захоплювали й колонізували землі. Мандрівниками було зібрано величезний науковий матеріал про різні природні умови, клімат, своєрідність побуту, культури та звичаїв різних країн. Ці дані стали підґрунтям для вивчення питання про роль географічного середовища в житті суспільства.

Французького філософа-просвітителя **Шарля Монтеск'є** (1689—1755 pp.) вважають засновником географічного детермінізму як окремого напряму розвитку філософської думки. Мислитель розвинув ідею про провідну роль географічного середовища, зокрема клімату, у житті людей, культурі й історії народів.

Ідеї географічного детермінізму (іноді в літературі його називають географічним напрямом у соціології) розвивались французьким соціологом і економістом **Анн Тюрго** (1727—1781 pp.), англійським істориком **Генрі Боклем** (1821—1862 pp.), російським географом та соціологом **Львом Іллічем Мечниковим** (1838—1888 pp.) (брatom відомого російського фізіолога І. І. Мечникова) та ін.

Генрі Бокль у книзі «Історія цивілізації в Англії» стверджував, що життя та доля людства визначаються чотирма основними природними чинниками: кліматом, їжею, ґрунтом та загальним виглядом природи. Останнє впливає, зокрема, на формування характеру народів. Інші три чинники опосередковано впливають на формування інших важливих відмінних рис у різних народів.

Необхідно зазначити, що Лев Ілліч Мечников у своїй праці «Цивілізація і великі історичні річки», яка побачила світ у 1889 р., доводив, що розвиток суспільства визначається фізико-географічним середовищем і насамперед гідросфeroю. Учений ділить історію людства на три періоди цивілізації: річкова, середземноморська та океанічна. Російський мислитель також виступав проти спроб окремих дослідників дати наукове обґрунтування расизму, та проти соціологів, які поширювали біологічні закони на суспільство. Критерій соціального прогресу Л. І. Мечников убачав у зростанні солідарності людей і свободи суспільства.

На основі географічного детермінізму виникла політологічна концепція «геополітика».

Геополітика (від двох грецьких слів «гео» — Земля і «політика» — мистецтво управління державою) — це політологічна концепція, яка вивчає взаємодію політичних явищ і процесів з природно-географічними факторами. Під кутом зору впливу на сферу безпеки й перспективи розвитку держави вивчають географічне розташування держави, природні ресурси, розташування торговельних шляхів та ін. Ідеї геополітики застосовуються при розробці міжнародної політики країн.

Важливо звернути увагу на те, що духовним попередником геополітики був німецький географ і етнограф **Фрідріх Ратцель** (1844—1904 рр.), який у праці «Політична географія» (нім. Politische Geographie) (1897 р.) розглядав народи (держави) як живі організми, які, щоб жити, розмножуватись, мусять вести боротьбу за «життєвий простір» (нім. Lebensraum). Саме Ф. Ратцель уперше ввів поняття «навколошнє середовище», а також обґрунтував роль географічного середовища у житті народу, яке розглядав як абсолютну цінність. Коли наприкінці XIX ст. земна площа була поділена між великими державами німецький учений не ставив під сумнів той факт, що «у майбутньому нові великі держави можуть з'явитися тільки шляхом руйнування старих». Можна без перебільшення сказати, що Ф. Ратцель передбачив у майбутньому Першу та Другу світові війни. Однак німецький

учений не був ні фашистом, ні шовіністом, навпаки, дуже цінував внесок у розвиток світової культури діяльності різних народів.

Ідеї Ф. Ратцеля підтримували й інші геополітики (Юхан Челлен (1862—1922 рр.) (Швеція), Карл Хаусхофер (1869—1946 рр.) (Німеччина), Хелфорд Джон Маккіндер (1861—1947 рр.) (Великобританія), Отто Мауль (1887—1957 рр.) (Німеччина) та ін.).

Шведський учений та політичний діяч **Юхан Челлен** увів поняття «геополітика» (1916 р.). На думку мислителя, геополітика — це наука про державу, як про географічний організм, що втілений у просторі. Ці погляди викладені у його двох найгрунтовніших наукових працях: «Вступ до географії Швеції» (1900 р.) і «Держава як форма життя» (1916 р.). Ознайомившись з науковими роботами Ф. Ратцеля, Ю. Челлен на все життя став його вірним прихильником. Однак, на відміну від свого вчителя, шведський мислитель вважав геополітику не самостійною науковою дисципліною, а лише складовою частиною соціально-політичних наук.

Слід зазначити, що англійський географ і геополітик, засновник теорії «Хартленда» сер **Хелфорд Джон Маккіндер** прийшов у геополітику в 1904 р. Того ж року надруковано його працю «Географічна вісь історії» (англ. Geographical pivot of history), у якій Х.-Дж. Маккіндер уводить поняття «Хартленду». Часто саме публікація цього наукового твору розглядається як початок геополітики як науки, хоч сам Х.-Дж. Маккіндер не використовував цей термін. Хартлендом (англ. Heartland — «серцевинна земля») англійський учений назвав центральну частину Євразії, навколо якої розташована внутрішня дуга (Європа — Аравія — Індокитай) і периферійна дуга (Америка — Африка — Океанія). Особливо варто відзначити, що до периферії Х.-Дж. Маккіндер відніс і Сполучені Штати Америки. Британський географ, на відміну від більшості своїх співвітчизників, надавав більше значення для геополітичного становища держави земній масі суходолу, ніж морській могутності. Для Х.-Дж. Маккіндера існує «Світовий острів», розділений на 6 регіонів: Берегова Європа (Західна і Центральна Європа), Берегова Азія (Індія, Китай, Південно-східна

Азія, Корея та Східний Сибір), Арабський світ (Аравійський півострів), Сахарський регіон (Північ Африки), Центр-Південь світу (Південна Африка) і найбільш важливий Центр (Серце) світу або «Хартленд» (Євразія). Англійський геополітик сформулював свою максиму наступним чином: «Хто контролює Східну Європу, той керує Хартлендом; Хто контролює Хартленд, той керує Світовим островом (тобто Євразією і Африкою); Хто контролює Світовий острів, той керує світом». Незважаючи на те, що теорія Хартленду не отримала відразу широкої популярності поза межами географічних кіл, з часу появи і до сьогодні вона має вплив на формування зовнішньої політики найбільших світових держав (США, Китаю, Росії та ін.).

Активними прихильниками геополітики у ХХ ст. було керівництво нацистських країн: Німеччини (1933—1945 рр.), Італії (1922—1945 рр.), а також керівні кола деяких інших держав.

Важливо зазначити, що за існування Радянського Союзу саме поняття «геополітика» тлумачилось не інакше, як буржуазне реакційне вчення, політична доктрина певних кіл, що намагаються використати ідеї географічного детермінізму з метою виправдання загарбницьких воєн або перегляду кордонів, встановлених після Другої світової війни.

З часом поняття «геополітика» втратило первинний реакційний зміст і за практикою вживання лідерами, насамперед світових та регіональних наддержав (США, Китай, Росія, Німеччина, Великобританія, Франція та ін.), набуває нейтрального змісту. Цим терміном стали позначати політику, що базується на врахуванні географічних (як внутрішніх, так і зовнішніх) чинників життєдіяльності народу, держави. Територія, водні ресурси, ліси, запаси корисних копалин, клімат, родючість землі розглядаються нині як важливі складові теорії і практики політичних відносин і процесів. Геополітичний погляд на суспільство постає як один з елементів його наукового бачення. Він наближає суб'єкта суспільного розвитку до реальності, забезпечує політичне спілкування з урахуванням природних чинників як об'єктивних домінант людського існування.

Отже, матеріальний добробут суспільства створюється насамперед працею, а вже потім географічними умовами й іншими чинниками. Люди розподіляють створене багатство, формують систему споживання. І які б багаті природні умови не мав народ, його добробут залежить від економіки, системи виробництва, організації діяльності, управління, політичної системи й культури.

РОЗДІЛ III

НАРОДОНАСЕЛЕННЯ — ПЕРЕДУМОВА ТА СУБ'ЄКТ ІСТОРИЧНОГО ПРОЦЕСУ. СІМ'Я ТА ЇЇ ФУНКЦІЇ

Логіка викладу: Демографія. Коефіцієнти народжуваності. Тип відтворення населення. Демографічна ситуація. Основні фактори впливу з боку держави на рівень народжуваності. Сім'я. Функції сім'ї. Історичні типи відтворення населення.

Розглядаючи архітектоніку третього розділу, особливу увагу слід звернути на те, що поряд із природним середовищем суттєвим фактором розвитку суспільства є народонаселення. Цю сторону природи людини вивчає **демографія**.

Демографія (від двох грецьк. слів *demos* — народ і *grapho* — пишу) — це наука, що досліджує динаміку чисельності населення, міграцію, сім'ю, її склад і розвиток, народжуваність, смертність, зайнятість, пропорції складу населення за віковими, статевими та іншими ознаками, взяття шлюбу і розлучення тощо.

Об'єкт дослідження демографії — це демографічна система, до складу якої входять люди й демографічні відносини.

Демографічні відносини, — це відносини, у які вступають люди у багатогранному процесі відтворення населення (створення сім'ї, народження, міграція, шлюб, взаємовідносини між поколіннями тощо).

Філософське бачення *демографічної системи* полягає у тому, що:

по-перше, вона внутрішньо спрямована на самозбереження, самовідтворення;

по-друге, це цілісність, динамічна система, яка змінюється з історичним розвитком суспільства.

Найважливішим показником стану народонаселення є народжуваність. Фахівці розрізняють такі коефіцієнти народжуваності:

1. **загальний коефіцієнт народжуваності**, що визначається кількістю народжених на певній території за визначений період, як правило за рік, із розрахунку на 1000 чоловік населення;

2. **спеціальний коефіцієнт народжуваності**, вираховується як відношення кількості народжених до кількості жінок дітородного віку;

3. **коефіцієнт шлюбної народжуваності**, показує кількість народжених із розрахунку на 1000 заміжніх жінок, тобто кількість дітей, народжених (за рік) тисячею заміжніх жінок;

4. **сумарний коефіцієнт народжуваності** показує середнє число дітей, народжених однією жінкою за весь період її життя. Це своєрідна характеристика покоління [149, с. 242].

Природний приріст населення — це різниця між кількістю народжених і померлих на даній території за певний період часу, здебільшого, як ми уже зазначали, за рік.

Необхідно зазначити, що поряд із коефіцієнтом народжуваності важливим показником стану демографічної системи є характеристика **типу відтворення населення**. Що таке відтворення населення? Це постійне оновлення поколінь. Для того, щоб кількість населення не зменшувалась, за підрахунками демографів, кожні 100 жінок (сімей) мають народити 260—270 дітей. Зрозуміло, мається на увазі 260—270 народжень протягом усього життя, а точніше, — протягом репродуктивного (дітородного) періоду.

Дітородний період — це та частина життя жінки, протягом якої вона здатна народжувати дітей. Сьогодні прийнято вважати, що це вік від 15 до 50 років. Є випадки народження дітей і за цими віковими межами, але вони

поодинокі. Однак мало бути здатною чи здатним (чоловіків це стосується не менше) фізично народити дитину. Важливо, якою буде ця дитина: здоровою чи хворою, здатною до високого фізичного, інтелектуального і духовного розвитку чи ні. Суспільство не може бути байдужим до цих питань. Добре відомо, що як у занадто ранньому, так і у пізньому віці матері збільшується кількість народжень із патологічними відхиленнями. Це означає, що суспільство, держава, політики, громадськість не можуть нехтувати такими питаннями, зобов'язані піклуватись про створення найбільш сприятливих умов для народження дітей саме у оптимальному віці.

Чому для простого відтворення населення має бути 260—270 народжень на кожних 100 жінок, а не 100 чи 160? Бо кожна сім'я, а до її складу входять чоловік і жінка, має народити як мінімум двоє дітей. Але треба враховувати, що не всі народжені доростають до шлюбного віку, не всі вступають у шлюб, не у всіх сім'ях народжуються діти. Ось чому, за підрахунками демографів, має бути 260—270 народжень на 100 жінок. Якщо народжується більше 260—270 дітей на 100 жінок, має місце розширене відтворення населення. Менше — звужене. Залежно від рівня соціального захисту матері та дитини гранична межа між простим і звуженим відтворенням може становити 210 народжень на 100 жінок, або на 100 сімей.

Слід відзначити, що дослідниками суспільства, економістами, соціологами, політиками часто використовується поняття **«демографічна ситуація»**.

Демографічна ситуація — це стан таких демографічних процесів, як народжуваність і смертність, вступ до шлюбу і розлучення (шлюбність), склад і розміщення населення на певній території у відповідний період часу тощо.

Демографічний чинник відіграє надзвичайно велику роль у суспільному житті. Надмірне населення може спричинити великі суспільні труднощі. Проте й повільне зростання «людського фактора» може зумовити старіння нації, нестачу робочих рук. Демографічний фактор слід враховувати

при розгляді будь-якої соціальної проблеми, оскільки він не є чимось зовнішнім, випадковим для суспільства, а постає як його внутрішній компонент, передумова та суб'єкт історичного процесу.

Демографічна політика — це система спеціальних заходів, спрямованих на досягнення у майбутньому бажаного для суспільства типу або рівня відтворення населення. Позитивна або негативна динаміка народонаселення — найбільш узагальнювальний показник якості життя. Журнал «The Economist» склав рейтинг 100 країн, де найкраще народжувати дітей. Перше місце в ньому посідає Швейцарія, друге — Австралія. Україна посіла третє місце, але ...з кінця, нижче нашої держави — тільки Кенія та Нігерія.

Демографічний чинник України нині позначений знаком біли. Як пишуть демографи, відбувається процес вимирання нації. У багатьох областях держави смертність населення суттєво перевищує природній приріст. Надто важка демографічна ситуація в сільських районах Чернігівської, Херсонської, Запорізької та деяких інших областях. За народжуваністю Україна посідає останнє місце серед держав СНД, а за смертністю — одно з перших. Соціологічні дослідження свідчать, що 60 % заміжніх жінок воліли б мати одну—дві дитини, не більше.

Варто звернути увагу на те, що із демографічною кризою треба боротися не тільки стимулованням народжуваності (у тому числі виплатами з бюджету), але й заходами, які сприяють обмеженню передчасної смертності. Україна має успіхи тільки у збереженні новонароджених. У 1990-х рр. показник смертності дітей віком до 1 року збільшився і в 1993 та 1995 рр. сягнув максимуму — майже 15 померлих на 1000 народжених. Тепер його вдалося скоротити в півтора рази, але показник усе ще не відповідає рівню ЄС, США, особливо, Японії. Середня очікувана тривалість життя в Україні дорівнює 62,5 рокам у чоловіків і 74,2 — у жінок (дані 2007 р.). Отже, розрив сягає 12 років. Тривалість життя скоротилася як у чоловіків, так і жінок.

За показником тривалості життя Україна посідає передостаннє місце в Європі. Для України характерна нетипова структура смертності: чималий відсоток померлих — це люди допенсійного віку. Якщо тенденція скорочення тривалості життя зберігатиметься, то чоловіча половина сучасного молодого покоління не доживе до пенсії. У розвинених країнах гендерний розрив теж існує, але він не перевищує 6—7 років.

Вчені й політичні діячі, господарські керівники й діячі культури, кожна чесна людина, що піклується про майбутнє свого народу, не може обминути питання: як припинити вимирання нації, що для цього треба зробити? Обґрунтовано виваженої відповіді на ці запитання, на жаль, ще немає. Пропозиція щодо розбудови національної економіки, політичної і правової реформ, модернізації освіти і науки мають загальний характер і позначені однобічністю та демагогією. Проблема полягає не лише в економіці, хоча вона й відіграє надзвичайно важливу, якщо не провідну роль, а й у розумній політиці, культурі (народ має відродити силу своєї культурно-національної традиції), соціальній сфері, освіті, науці, екології, виховання тощо. Тому рівень народжуваності — це органічна характеристика стану життя суспільства, усіх його сторін. Можливо тільки комплексне розв'язання проблеми народонаселення України, переведення його на рівень державних програм і практичних заходів.

Слід зауважити, що важливою характеристикою демографічної системи є якісний стан населення. Що це таке? Насамперед, це стан здоров'я (фізичного, генетичного), освіта, кваліфікація населення тощо. А тому оптимальний тип відтворення населення забезпечується за допомогою демографічної політики, спрямованої на розширене відтворення не тільки з точки зору кількісних показників, а й якісних характеристик.

Найголовніший показник якісного стану населення — стан здоров'я людей. У зв'язку з цим вся діяльність людства, зокрема держави, має бути зорієнтована на відтворення здорової, повноцінної людини. Відомий радянський демограф **Борис Цезаревіч Урланіс** (1906—1981 рр.) поставив

таке питання: як змінюється стан здоров'я дітей і стан генетичного здоров'я виду *Homo sapiens* у зв'язку із зниженням рівня народжуваності, підвищеннем рівня забрудненості навколошнього середовища, погіршенням стану фізичного здоров'я батьків. Тут ми маємо справу із надзвичайно складним питанням. Однозначної відповіді на нього ще нема.

Розглянемо дещо уважніше окремі сторони діяльності держави на шляху забезпечення відтворення населення, як суспільство, держава турбуються про стан здоров'я народжених. Насамперед у поле зору потрапляють такі заходи, як будівництво лікарень, підготовка медичних працівників, вдосконалення методик лікування, будівництво житла, дитячих садків, шкіл. Іншими словами, — це турбота про стан здоров'я всього населення країни. І це правильно. Звичайно, і тут ще залишається багато невирішених питань: наявність необхідного житла, рівень і якість медичного обслуговування, харчування, оздоровлення, виховання дітей тощо. Над їх вирішенням необхідно працювати не одне десятиліття. Парадоксально, але багато в чому така важлива справа як народження людини поки що у нас, як і в багатьох інших країнах, залишається поза увагою суспільства, і зокрема держави. Ніхто у державі не планує і належним чином не жде народження конкретної дитини, окрім самої матері, не розраховує бажаних чи можливих якостей очікуваної людини (дитини). Державою майже нічого не робиться, щоб ця дитина народилась найкращою або, принаймні, нормальнюю.

Безперечно, народження дитини має залишатись таїнством, недоторканим і вільним від будь-якого зовнішнього диктату. Але сьогодні держава, суспільство не можуть не турбуватись про стан здоров'я жінки, яка має народжувати дітей, причому жінка має народжувати дітей у період найбільшого розквіту фізичних і духовних сил. Те ж стосується і чоловіків — потенційних батьків. Потрібно, щоб чоловік і жінка — батьки майбутньої дитини — були насамперед генетично сумісні, а краще було б, якби вони були сумісні також психологічно, економічно, соціальне, за рівнем культури,

знань, виховання, емоційного розвитку. Навіть у фізично здорових чоловіка і жінки для народження здорової, найкращої дитини, мають бути відповідні умови і належний стан.

Тривалий час у розвитку людства, і зокрема в Україні, ці питання вирішувались, так би мовити, самі собою, завдяки дотриманню людьми віками сформованих звичаїв, традицій, релігійних норм, усталеного способу життя. Тепер, в умовах надзвичайно високої анонімності особистого життя людей, а тим більше молодих, все це самоплинно не вирішується. Навпаки, дуже часто у шлюб вступають люди генетично, економічно, психологічно несумісні, які майже на 100 відсотків не можуть бути батьками здорової дитини.

За таку байдужість до народження дітей суспільство розплачуються здоров'ям цих дітей, їхніми долями. Саме тут причини зростання кількості народжених дітей з відхиленнями у фізичному і розумовому розвитку.

Необхідно підкреслити, що шляхів вирішення названої проблеми багато. Найважливішими є створення в Україні розгалуженої і доступної системи медико-генетичних консультацій. Потенційні батьки, хлопець чи дівчина, чоловік чи жінка, ні за яких обставин не повинні працювати на виробництві, де не забезпечуються необхідні санітарно-гігієнічні норми, або жити в умовах, шкідливих для їхнього здоров'я. З боку суспільства має бути справжня турбота про сім'ю, появу на світ і викохування майбутньої людини, починаючи ще до народження дитини, і, звичайно, після нього.

Отже, зростання населення, прогрес науки, техніки, виробництва посилили тиск суспільства на природу. І не випадково: людям треба їсти, їм необхідні житло, одяг та ін. Склалась ситуація, коли, з одного боку, від природи людство намагається взяти якомога більше, з іншого — повернути їй «залишки» (а їх також не стає менше) для переробки. З обома процесами природа вже не може упоратися самостійно. Вона вичерпується й гине під тягарем залишків виробництва й споживання. Це загрожує життю природи, а разом з ним — людини й цивілізації.

Потрібно акцентувати увагу на тому, що найбільш відчутно можна впливати на динаміку відтворення населення і на демографічну ситуацію через регулювання або через уплів з боку держави на рівень народжуваності.

Від чого залежить рівень народжуваності (у державі, у певному регіоні, населеному пункті)? Можна виділити десятки чинників. Ось найголовніші з них:

1. **демографічний** — враховується наявність відповідної пропорції співвідношення чоловіків і жінок на певній території;
2. **економічний** — визначальним є рівень економічного розвитку держави, регіону, сім'ї;
3. **медичний** — береться до уваги рівень здоров'я чоловіків і жінок, наявність відповідних медичних закладів генетичних консультацій тощо;
4. **соціальний** — визначається рівень і умови життя людей, наявність системи охорони здоров'я населення, житла, дитячих дошкільних закладів, шкіл, розвиненої інфраструктури суспільства;
5. **правовий** — розглядається рівень певного законодавчого захисту сім'ї, матері та дитини;
6. **психологічний** — аналізуються особливості ставлення чоловіків і жінок (потенційних батьків) до норми народжуваності в родині з урахуванням особливостей їхньої психіки, ситуації в сім'ї;
7. **етичний** — враховується ставлення батьків до дітей, до кількості їх у сім'ї, наявність чи відсутність допомоги з боку бабусь і дідусяв у догляді та вихованні онуків, вирішення інших питань, що спираються не тільки на почуття, а й на відповідні норми моралі;
8. **екологічний** — береться до уваги стан навколишнього середовища, який безпосередньо впливає на рівень народжуваності в тому чи тому регіоні. Особливо гостро це відчуває населення Київської, Житомирської, Чернігівської та інших областей України, які зазнали значного радіоактивного забруднення внаслідок аварії на ЧАЕС у 1986 р.;

9. тип культури, традиції — добре відомо, що в Узбекистані, Туркменії, деяких інших країнах вважається нормою, коли у сім'ї народжується 6—10 дітей. Водночас у європейських країнах, зокрема в Україні, ця норма — одна, дві дитини.

Отже, названі чинники не є одноманітними. окремі з них мають інтегративний характер, наприклад, соціальний, психологічний, етичний, екологічний. Вони взаємопов'язані й розглядати їх окремо можна лише умовно.

Варто наголосити, що одним із найважливіших напрямів сучасної демографічної політики є *планування сім'ї*. Пошуки оптимальних засобів вирішення цієї проблеми ведуться ще з часів філософа Платона. Але й сьогодні вона належним чином не вирішена, бодай теоретично. Насамперед, з'ясуємо, що таке сім'я.

Сім'я — це спільнота людей, як живуть у шлюбі, спираючись на родинні зв'язки, на різноманітні відносини між чоловіком і дружиною, батьками та дітьми, між самими дітьми, між іншими членами сім'ї, які живуть разом і спільно ведуть господарство.

Широко відоме визначення сім'ї як економічної ланки чи осередку суспільства. Спільність господарства, економічна об'єднаність, справді, є важливою складовою сім'ї. Але економічні інтереси і відносини не вичерпують усього багатства сімейних зв'язків і, наважимось стверджувати, в сучасних умовах у розвинутих країнах, коли чоловік і жінка досягають високого рівня економічної незалежності, економічні зв'язки перестають бути провідною стороною життя сім'ї. Добре відомі випадки, коли до шлюбу вступають люди, здатні самостійно забезпечити економічну сторону свого життя. Не тільки економічні зв'язки об'єднують людей у сім'ю, принаймні, не в першу чергу вони.

Життя сім'ї — це дуже складні й різноманітні процеси або сторони життя людини: біологічні, економічні, моральні, правові, психологічні, естетичні, релігійні тощо.

Необхідно звернути увагу на те, що дослідники вважають, що функції відбивають історичний характер зв'язку між сім'єю і суспільством, динаміку сімейних змін на різних історичних етапах. Сучасна сім'я втратила багато функцій, що цементували її в минулому: виробничу, охоронну, освітню та ін. Однак частина функцій є стійкими до змін, у цьому сенсі їх можна назвати традиційними. До них можна віднести наступні:

1. **репродуктивна** — у будь-якій сім'ї найважливішою є проблема дітонародження. Ця функція забезпечує продовження роду і любові, як вищого почуття, неможливе відділення одного від іншого;
2. **господарсько-економічна** — включає харчування сім'ї, придбання й утримання домашнього майна, одягу, взуття, благоустрій житла, створення домашнього затишку, організацію життя і побуту сім'ї, формування і витрачання домашнього бюджету;
3. **регенеративна** (лат. *regeneratio* — відродження, відновлення) — означає успадкування статусу, прізвища, майна, соціального становища;
4. **освітньо-виховна** — (соціалізація) — полягає у задоволенні потреб у батьківстві та материнстві, контактах з дітьми, їх виховання, самореалізація в діях;
5. **сфера первинного соціального контролю** — моральна регламентація поведінки членів сім'ї в різних сферах життєдіяльності, а також регламентація відповідальності й зобов'язань у стосунках між подружжям, батьками і дітьми, представниками старшого і середнього поколінЬ;
6. **рекреативна** (лат. *recreatio* — відновлення) — пов'язана з відпочинком, організацією дозвілля, турботою про здоров'я і добробут членів сім'ї;
7. **духовного спілкування** — розвиток особистостей членів сім'ї, духовне взаємозбагачення;
8. **соціально-статусна** — надання певного соціального статусу членам сім'ї, відтворення соціальної структури;

9. психотерапевтична — дозволяє членам сім'ї задовольняти потреби в повазі, визнанні, емоційній підтримці.

Отже, сім'я — це історична форма організації життя людей. Її форми і функції змінюються із розвитком виробництва, техніки, технології, суспільних відносин, культури загалом.

Слід зазначити, що урбанізація, міграційні процеси, можливість швидкого переміщення як у межах країни, так і за її кордонами, майже повна анонімність особистісного життя людини у місті, радикальні й практично постійні зміни у виробництві внаслідок НТП, уплив масової культури, агресивної реклами, послаблення дії на життя людини релігійних норм, кризові ситуації в розвитку суспільства, висока напруженість особистісного життя — усе це не сприяє зміцненню сім'ї. Багато молодих (і не лише молодих людей) не витримують таких навантажень. Це призводить до різноманітних зривів, розладу сімейного життя, розлучень. Але все сказане не заперечує абсолютної цінності сім'ї, відсутності її альтернатив, та її постійного сходження на вищий рівень розвитку.

Учені розрізняють *три основні історичні типи відтворення населення:*

1. **архаїчний**, що властивий родовому суспільству. Уважається, що кількість народжуваних дітей тут не регулювалась, формувалась стихійно.

2. **традиційний** — притаманний докапіталістичним, аграрним суспільствам, а також тим, які перебували на ранніх стадіях розвитку капіталізму. Кількість народжуваних дітей регулювалася нормами традицій. Кожне нове покоління у сімейному житті дотримувалось традицій батьків і дідів.

3. **сучасний, або раціональний**, тип відтворення населення склався і домінує в економічно розвинутих країнах. Кількість народжених дітей у сім'ї визначається свідомим і вільним вибором батьків, раціональною нормою [149, с. 252—253].

Отже, у сучасному суспільстві можна знайти не тільки раціональний, а й традиційний, і навіть архаїчний типи відтворення населення.

Формування домінуючого типу відтворення населення — процес незавершений, він триває і сьогодні. Стан справ залежить від типу культури, освіти, умов життя конкретних потенційних батьків.

РОЗДІЛ IV

ФІЛОСОФІЯ ТУРИЗМУ ТА ПРИРОДНО-РЕКРЕАЦІЙНІ РЕСУРСИ УКРАЇНИ

Логіка викладу: Теорія туризму. Сучасний туризм — перспективна галузь світової економіки. Аксіологічний аспект філософії туризму. Природно-рекреаційні ресурси України. Екологічний туризм.

Вивчення четвертого розділу треба розпочати з того, що екологічна культура людини розвивається водночас на кількох рівнях — раціональному, емоційно-чуттєвому, художньому. Величезного значення при цьому набуває естетичний чинник — відчуття краси природи, захоплення нею.

Краса природи — це непросто суб'єктивний витвір художнього мислення. Це внутрішньо зумовлена, цілком об'єктивна реальна властивість навколошнього світу. Прекрасне в природі існує у вигляді комплексу матеріальних ознак. Йдеться не про конкретні матеріально-речовинні особливості об'єкта, зумовлені певними фізичними, хімічними, біологічними та іншими властивостями. Естетичне народжується із зовнішнього образу, що сприймається чуттєво — зором, слухом, дотиком, нюхом як цілісна форма в її гармонійному співвідношенні зі змістом. Це сукупність інформативно насичених ознак, серед яких можна відокремити такі вагомі «структурні компоненти» краси та виразності навколошнього світу, як розмаїтість форм, звуків і запахів, світло і колір, пропорцію, симетрію ритм ті ін. Ці ознаки не можна вважати формальними, адже вони змістово

інформують про зв'язки у природі, про характерні особливості існування та розвитку природних об'єктів.

Краса, виразність, гармонія навколошнього світу мають стати об'єктами шанобливої і неформальної оцінки. Це поступово підведе людину до висновку, що *природа існує не тільки як об'єкт наукового пізнання та практичної діяльності людини*. Природа повинна постати перед ним як Дивосвіт — чарівна симфонія барв, форм, запахів, звуків тощо.

Отже, естетичне ставлення до природи, народжене подивом і захопленням, змінить знання людини про навколошній світ, збагатить мотивацію щодо необхідності його берегти. А це, у свою чергу, привертає увагу до світоглядного, культурного, гуманістичного, пізнавального, етичного, естетичного, комунікативного значень туризму як специфічного соціального інституту і феномена загальнолюдської культури. Утім, людина, що подорожує (учений, науковець, бізнесмен, прочанин, відпочиваючий, краєзнавець, спортсмен-альпініст чи молодий шукач пригод), — це не просто споживач туристичного продукту, що пересувається у просторі й часі, а особистість, яка протягом мандрівок, поїздок, походів прилучається до світу природи й культурних артефактів інших країн, народів, людей. «Особистість здатна не просто споглядати світ або споживати, по-варварські використовувати його (наприклад, понівечені лісові галівини після туристської «навали» вихідного дня), а милуватися ним, освоювати і засвоювати багатства природи і культури, перетворювати набуті знання і враження на надбання власної духовності», — вважає видатний український філософ **Віктор Сергійович Пазенок** [99, с. 222].

Необхідно передусім зазначити, що у другій половині ХХ ст., насамперед у розвинутих країнах соціально-економічними передумовами виникнення індустрії дозвілля та рекреації були такі:

- збільшення вільного часу (щоденного, щотижневого, відпусткового);
- скорочення робочих годин і поширення часткової зайнятості;

- зростання сімейного добробуту, що відкрило нові можливості для організації дозвілля за власним бажанням;
- розвиток соціальної політики (пенсійне забезпечення, оплачувані відпустки, пільгова система та ін.);
- скорочення витрат праці та часу на ведення домашнього господарства;
- підвищення освітнього та культурного рівня населення;
- науково-технічний та інформаційний розвиток суспільства.

Ці фактори суттєво вплинули на формування готовності суспільства сприйняти сучасну концепцію дозвілля та активного відпочинку.

Наступними по значенню, але не менш важливими чинниками, що активізували залучення населення до активного відпочинку, є:

- пропаганда засобами масової інформації факторів здорового способу життя;
- розробка системи «відпочинок в кредит»;
- постійне оновлення, удосконалення та розширення товарів і послуг для активного дозвілля;
- систематичне вивчення запитів та бажань населення щодо активного відпочинку;
- розвиток інфраструктури закладів активного відпочинку і дозвілля;
- покращення матеріально-технічної бази дозвіллєвих закладів;
- виробництво товарів спортивно-рекреаційного і туристичного призначення.

«Фізкультурно-оздоровча діяльність присутня практично у всіх структурних елементах, які складають сферу дозвілля», — звертає увагу вітчизняний фахівець в галузі історії розвитку індустрії дозвілля і рекреації **Борис Петрович Пангелов** [101, с. 163].

Отже, у структурі дозвілля фізкультурно-оздоровча діяльність має низку специфічних ознак:

- підкреслено оздоровчий характер;
- врахування різноманітності умов життя та потреб соціально-демографічних груп;
- оптимальне поєднання різних видів рухової активності;
- демократичність форм фізкультурно-оздоровчої роботи;
- доступність спортивних центрів, майданчиків і павільйонів.

За грошовими витратами в постіндустріальному суспільстві розвинутих країн туризм і оздоровлення вже давно перевищили витрати на їжу (на 20—30 %) і 2,5—3 рази — витрати на купівлю одягу та взуття [100, с. 208].

«Рекреаційні витрати перетворилися на витрати першої необхідності. Це пов'язано з реальними вимогами нинішнього надзвичайно динамічного, психологічного напруженого часу, коли людина без належного відпочинку і розслаблення просто не може існувати», — вважає відомий дослідник в галузі туризму і рекреації **Наталія Євгенівна Пангалова** [100, с. 208].

Варто зазначити, що прагнення мандрувати, піznати й зрозуміти нове, долучитися до нього, розширити світ власного буття закладене в глибинах людської ментальності. Накопичуючись і узагальнюючись в розповідях, легендах, спогадах, щоденниках мандрівників різних історичних часів, здобуті під час подорожей знання поступово викристалізовувались у певну систему знань про подорожі, складовими якої є краєзнавство, етнологія, історія культури. Від початку свого формування знання про світ, здобуті під час подорожей, містили в собі науково-теоретичні елементи, зокрема філософські. «Шукачі, мандрівники, туристи — справжні паломники пізнання», — зазначає академік **Олексій Семенович Онищенко** [99, с. 221]. Однак лише в останні століття (XIX—XX ст.) різноманітні знання про мандрівки почали набувати оформленого концептуального вигляду, стали предметом комплексного осмислення подорожей (мотивація, різновиди, мета, інфраструктура) — філософії

туризму. Французький філософ-екзистенціаліст **Габріель-Оноре Марсель** (1889—1973 pp.) писав: «Саме душа, саме вона — одвічна мандрівниця, саме про душу і тільки про неї буде найвищою правдою сказати, що бути — це бути в дорозі» [99, с. 224].

Слід підкреслити, що туризм — це явище, породжене сучасною цивілізацією. З'явившись у XIX ст. як система масових організованих поїздок, походів, відвідувань, він набуває глобального масштабу та оформлюється в різноманітні види туристської практики. Досягнення туризмом певних обрисів створило можливості для його теоретичної, філософської рефлексії.

Завданням історико-філософського дослідження туризму є з'ясування становлення філософського розуміння подорожей, мандрівок, відвідувань. Таке розуміння демонстрували, насамперед, мандрівні філософи, які знайомилися із способом господарювання, звичаями, традиціями різних народів і висвітлювали здобутий досвід у своїх по-філософськи насычених творах, щоденниковых нотатках, публічних лекціях тощо.

З розвитком мандрівництва, набуттям ним більш організованих форм, виникає потреба філософського осмислення туризму. «Існує виклик філософії з боку сучасного туризму. Зазначений виклик можна розглядати як проблему визначення субстанційних зasad туризму», — стверджує сучасний український філософ **Володимир Вікторович Кизима** [99, с. 222].

Потреба теоретичного осмислення одного із феноменів сучасної цивілізації — *масового туризму* як різновиду людської діяльності і відпочинку, пов’язаного з відвідуванням місць, які викликають з різних причин певний інтерес, — зумовила появу **філософії туризму** як різновиду соціальної філософії. Виконати таку наукову місію покликана *туризмологія* — комплексна дисципліна, яка осмислює та висвітлює різні аспекти туризму.

Філософія туризму — це різновид соціальної філософії, теоретико-методологічна основа туризмології, теорії людської діяльності як форми самореалізації особистості засобами мандрівок та подорожей.

Теорія туризму (туризмологія, туристика, туризмознавство, туризмографія, туризометрія) системно-структурно відображає реальність і всі складники туризму. Розглядаючи туризм як своєрідну проекцію багатогранного буття людини, яка подорожує, філософія туризму виконує методологічну функцію щодо інших складників туризмознавства, збагачуючись у своєму світоглядному й антропологічному змісті їхніми науковими доробками, узагальненнями, набуваючи певної дисциплінарної автономії.

Важливо наголосити на тому, що головним об'єктом туризмознавства є не маршрути, готелі, кемпінги, туристичні бюро й агенції, а особистість, яка подорожує, світ її зацікавлень, бажань, прагнень, ціннісних орієнтирів.

Особливість новітньої філософії пояснює той факт, що діапазон вживання філософських визначень до різноманітних реалій суспільного життя та людської діяльності істотно розширився. Безперечно, це стосується такої галузі філософської теорії, як соціальна філософія. У цьому контексті цілком правомірна проблема «філософії туризму» (або філософські аспекти туризму). Вона виступає важливим складником більш загального теоретичного утворення теорії туризму («туризмології» — специфічної соціально-економічної і соціально-гуманітарної дисципліни). Туризмологія (туризмознавство) містить у собі, до речі, технологічну частину, яка має синтетичний характер і характеризується розгалуженими міжнауковими зв'язками.

Проблематика туризму в її теоретико-методологічному аспекті протягом останніх років почала досить енергійно осмислюватися і розроблятися українськими фахівцями. При цьому слід зазначити, що увагу дослідників привернули точки дотику туризмознавства до політології, історії, екології, соціології, правознавства, культурології, етики, релігіезнавства, антропології, економіки та маркетингу, педагогіки та психології, географії та країнознавства.

Особливе значення для створення «туризмології» має поглиблена робота вчених світу над термінологічним визначенням специфіки феномена туризму, адже це не лише важливe наукове завдання, а й практична потреба. Нерозробленість понятійного апарату, неузгодженість термінів і визначень, довільність трактувань багатьох категорій істотно позначається на змістові туристичної статистики, офіційної звітності, яка має аналітично відбивати справжній стан туризму в Україні. Понятійна «прозорість» і чітка, наукова визначеність щодо змісту фахової термінології конче необхідна у справі нормативного забезпечення діяльності галузі. На це звертають увагу всі, хто фахово причетний до туристичної лексики.

Слід звернути увагу на те, що філософія туризму, як і будь-яка інша теоретична рефлексія, прагне, безперечно, з'ясувати сутність туризму в понятійним способом, представити її категоріально, концептуально. Це досить складно, адже туризм настільки багатобічне явище суспільного життя, що йому неможливо дати якусь однозначну дефініцію. За своєю природою туризм є багатофакторним явищем. Його можна подати як ланцюг, який пов'язує такі поняття, як інфраструктура, гостинність, свобода пересувань, якість туристичного продукту (від якості кухні, до якості навколошнього середовища), підготовки кадрів, транспорту, ефективності комунальних служб, служби безпеки туристів. У одночас він є галуззю господарства, складним комплексом, у якому формується і реалізується туристичний продукт; це своєрідний вид економічної діяльності, самодіяльності людей, їхній спосіб життя, хобі тощо.

У наші дні туризм є глобальним явищем, динаміка його поступу вражає. Якщо 1950 року кількість туристів у світі налічувала 25 мільйонів, то в 1970 — 165, а в 2002 — 715 мільйонів. За прогнозом дослідників у 2020 році світова спільнота туристів налічуватиме 1,5 мільярда людей.

За визначенням Всесвітньої ради з туризму і мандрівок (Барселона), сучасний туризм у його економічному аспекті характеризується як найбільша індустрія світу (3,5 трильона доларів США оборотного капіталу), туризм

— головний платник податків, найдинамічніша галузь світової економіки. З 476 мільярдами доларів прибутку в 2002 році туризм посідає місце найбільшого джерела додаткової вартості, поступу та основною рушійною силою, що сприяє створенню нових робочих місць. Туризм — це і розгалужена соціальна служба, яка надає робочі місця сотням мільйонів людей; це і система подорожей та екскурсій; це впливовий інструмент «народної дипломатії», важливий чинник комунікативної культури.

Потрібно звернути увагу на те, що становище, в якому опинилася Україна внаслідок політичних негараздів, важким тягарем позначилося на економічному житті як суспільства у цілому, так і кожної родини і далі погіршується через відсутність розуміння необхідності єдності влади, бізнесу, науки й освіти, потреби створення нових механізмів їх взаємодії у вирішенні ключових проблем піднесення економіки і забезпечення її сталого розвитку. Немає також спільногого погляду на діючі інструменти для формування загальнонаціональної та регіональних стратегій розвитку.

Оцінюючи загальний стан економіки України, стає очевидним таке: щоб зайняти гідне місце в історичному розвитку держав, національна економіка повинна в максимально стислі строки подолати еволюційну спіраль і увійти в якісно інший стан. Шляхи виходу з кризи теж відомі: вони зводяться до кількісного та якісного відновлення вітчизняного виробництва, створення конкурентоспроможного продукту. Але на фоні фінансової кризи, слід звернути увагу на найменш уразливі або такі, які зовсім не впливають на бюджетні видатки, сектори розвитку, зокрема туризм, який Законом України ще у 1995 визначений одним з пріоритетних напрямів розвитку економіки та культури. «Нам Україні потрібна стратегія прориву на основі інноваційної та наукової складових у туристичному секторі економіки», — вважає вітчизняний фахівець в галузі економіки Юля Юріївна Юрченко [166, с. 30].

Широкий розвиток туристичної діяльності в світі дає можливість використовувати накопичений досвід і адаптувати його в економіку України. Особливо корисний досвід сусідніх держав (Польща, Словаччина, Угорщина, Румунія та ін.), що мають схожі: клімат, рекреаційні ресурси, соціально-економічні фактори розвитку і т. д.

До сильних сторін України слід віднести:

- рідкісне для дуже багатьох країн поєднання двох головних видів туризму: морського і гірського, що забезпечує цілорічний цикл туристичної діяльності;
- різноманітність природних і антропогенних ресурсів, сконцентрованих на порівняно невеликій площі, гарний ступінь доступності;
- красиве навколишнє середовище, м'який клімат і помірна температура;
- надзвичайне багатство мінеральних і термальних джерел;
- смачна національна їжа.

Пропонований туристичний продукт має хорошу якість і конкурентоспроможні ціни. Слід також зазначити багату міжнародновизнану спадщину зі збереженими традиціями. Не останню роль відіграє доброзичливе ставлення до іноземців.

Слабкі сторони України:

- відсутність чітко впізнаваного іміджу України, як туристичного напряму;
- сильний територіальний дисбаланс і залежність від морського туризму;
- нерозвиненість інфраструктури всередині країни (аеропорти, дороги, громадський транспорт);
- недостатньо кваліфікований і навчений персонал;
- відсутність або тільки початковий етап момодернізації і реконструкції більшості існуючих музеїв, галерей, пам'яток і багато чого

іншого, що відносить ся до презентації як української культурної і історичної спадщини і ін.

Слід відзначити, що більшість вітчизняних експертів вважають, основною причиною цього є відсутність державного управління на ринку туризму. З огляду на те, що Україна за великим рахунком, попри все різноманіття і багатство природнорекреаційних та історико-культурних ресурсів, знаходиться на стадії становлення і створення національного туристичного продукту, слід прийняти як єдино можливою на цьому історичному етапі розвитку країни модель державного управління туризмом.

Варто наголосити, що головний показник ефективності туристичної галузі — це дохід, який отримує країна від надання туристичних послуг. Так, у 2014 р. країни світу отримали від в'їзного туризму 1245,4 млрд. дол., найбільші надходження — в Європі, частка якої в загальному їх обсягу становить 40,86 % [166, с. 30].

Серед європейських країн найменше розвинuto туризм у Центральній та Східній Європі, на які припадає тільки 4,63% від обсягу світових надходжень. Йдеться про 11 колишніх радянських республік (РФ, Азербайджан, Грузію, Україну, Литву, Естонію, Казахстан, Вірменію, Латвію, Біларусь, Молдову) та 6 пострадянських країн (Польщу, Чехію, Угорщину, Болгарію, Словаччину, Румунію). Україна у цьому списку посідає 10-те місце з надходженнями від в'їзного туризму у 2014 р. (всього 1,61 млрд. дол., 0,13% від загального обсягу). Польща за той самий рік отримала 10,9 млрд. дол., Чехія — 6,7 млрд. дол., Угорщина — 5,9 млрд. дол. тощо, хоча ці країни за площею, чисельністю населення та кількістю рекреаційних ресурсів поступаються Україні [166, с. 31]. Вигідне географічне положення України в Європі, природні рекреаційні ресурси, багата і різноманітна культурна спадщина, палацово-паркові ансамблі та інші архітектурні об'єкти, ряд яких входить до списку Всесвітньої природної та культурної спадщини ЮНЕСКО, є свідоцтвом величезного потенціалу (поки що незадіяного) розвитку вітчизняного туризму.

Що стосується внутрішнього туризму, то у 2014 р. суб'єктами туристичної діяльності було реалізовано громадянам України для подорожі в межах країни 233922 путівки загальною вартістю 1,64 млрд. дол., що майже збігається з надходженнями від в'їзного туризму [166, с. 31].

Ще 2002 р. в'їзний і внутрішній туризм був визнаний Державною програмою розвитку туризму на 2002—2010 роки пріоритетним видом діяльності, який є «важливим чинником підвищення якості життя в Україні, утворення додаткових робочих місць, поповнення валютних запасів держави та підвищення її авторитету на міжнародній арені, істотно впливає на такі сектори економіки, як транспорт, торгівля, зв'язок, будівництво, сільське господарство, виробництво товарів широкого вжитку, і є одним з найбільш перспективних напрямів структурної перебудови економіки» [166, с. 31].

Необхідно зазначити, що інтенсифікація комунікативних процесів, не віртуальне, а реальне пізнання культурної, історичної, архітектурної спадщини, ресурсного потенціалу своєї країни може не лише інтелектуально і духовно збагатити, але й змінити споживацьке ставлення громадян до своєї країни на конструктивно-творче, запустити мотиваційний механізм побудови бажаної моделі держави і сприймати її як свій дім, як спадщину наступних поколінь, припинити процес «відгливу умів». Системна, потужна, грамотна і широкомасштабна популяризація внутрішнього туризму, його потенціалу може переорієнтувати фахівців, підприємців, перспективні кадри, які шукають варіанти застосування своїх здібностей на «вдячнішому ґрунті» і за «сприятливого клімату», де є всі умови для самореалізації, у бік України, де вони зможуть реалізовувати свій інтелектуальний, підприємницький і творчий потенціал. Тому саме внутрішній туризм здатен стати повноправним учасником формування національного курсу розвитку економіки.

У програмі стратегії розвитку туристичної галузі в Україні головними пунктами повинні бути:

- подолання проблем, основними з яких є охорона і безпека (екологічна, політична і соціальна);
- безпека проживання та харчування;
- соціально-культурні загрози сталому розвитку;
- сезонність туристичного продукту;
- труднощі в пошуку та збереженні кваліфікованого персоналу;
- задоволення цивілізаційних запитів у сфері ІТ-розвробок;
- досягнення поставлених цілей за допомогою таких інструментів, як покращення міжнародного позиціювання, впізнаваності та посилення бренду — ключового активу економіки;
- державно-приватне співробітництво та взаємна відповідальність;
- максимальна орієнтація на клієнта; знання і компетенції в туристичному секторі;
- заохочення інновацій в управлінні туристичним бізнесом;
- систематичний моніторинг і контроль розвитку туристичного сектору економіки.

Треба підкреслити, що туризм є суспільною сферою гостинності, яка особливо виразно демонструє його сервісний, нетехнологічний характер. Інститут гостинності, до речі, один із найстарших в історії людської цивілізації. Гостинність (з грецьк. проксенія) набула широкого розвитку вже в Стародавній Греції, у 78 античних державах-полісах право та обов'язок піклуватися про іноземців одержували лише знатні громадяни — проксени. З часом гостинність перетворилася на справжню індустрію, де задіяно мільйони працівників, які забезпечують готельний та ресторанний бізнес, побут, відпочинок та розваги туристів, задовольняють їхні різнопланові потреби та інтереси.

Перерахованих напрямів туризму достатньо, щоб охарактеризувати туризм як складний багатоаспектний соціальний феномен, і жодна соціально-гуманітарна наука не здатна повністю й вичерпно охарактеризувати його лише як предмет власних досліджень. Теорія туризму

має у системно-структурному вигляді відобразити феномен туризму, усі його складники. Репрезентуючи туризм як духовне і соціокультурне явище, як своєрідну проекцію багатогранного буття людини, вираження її суспільної та духовної сутності, філософія здатна виконувати методологічну функцію щодо інших учень про туризм, збагачуюсь у своєму світоглядному та антропологічному змісті їхніми науковими доробками.

Не буде перебільшенням стверджувати, що філософія туризму поступово набуває певної дисциплінарної автономії у межах європейської та світової соціальної філософії. У туризмології існує коло проблем, які аналізуються лише філософськими засобами і про які можна говорити, насамперед, мовою філософських понять, як-от: розвиток, істина, справедливість, свобода, відповіальність.

У філософії туризму, безумовно, є і власна історико-філософська традиція. Це, звичайно, стосується періоду, коли туризм набув самостійного значення як специфічна галузь індустрії, система організації подорожей, інститут гостинності, що, у свою чергу, уможливило появу перших наукових узагальнень такого феномена, як туризм. Але значний інтерес викликає і та література, у якій містяться паративи (оповіді, спогади, спостереження) стародавніх мандрівників, «людини, що подорожує» різних історичних часів.

Відбиття явища туризму у специфічний філософський спосіб зумовлює те, що філософія туризму виступає як своєрідна соціально-філософська феноменологія. Її об'єктом є суспільство як «життєвий світ» людини, як джерело її культурного досвіду, що його вона набуває в результаті комунікативної взаємодії зі світом культури. Велике значення у феноменології надається проблемі значення, смислу, інтерпретації. Усі ці проблеми конкретно розв'язуються в туристській практиці, яка дозволяє людині осягнути навколошню дійсність і розшифровувати смислові засади культури.

Важливо звернути увагу на те, що філософське осмислення феномена туризму реалізується і завдяки його герменевтичним потенціям.

Розуміння і сприйняття цінностей культури, яке здійснюється в туристичних подорожах, реалізується через витлумачення, інтерпретацію (герменевтика). Людина, що пізнає, не лише слухає розповіді і спостерігає, а й особисто «розшифровує» зміст пам'яток історії, шедеврів архітектури, «витворів природи», тим самим освоює їх, робить своїм («привласнення»). Герменевтика є феноменологією людського буття, однією із граней якого є мандрівки, подорожі, відвідування, поїздки та походи. За допомогою процедури герменевтичного розкодування культурних символів виявляються об'єктивні, онтологічні параметри людського існування, тобто ті умови, завдяки яким це буття може бути тим, чим воно є. Ці умови є екзистенціалами буття людини, що подорожує. Пізнаючи «світ іншого» людина одночас узнає і осмислює багатоваріантність культурного середовища і туристичного простору, визначає особливості свого існування, порівнює його з життям інших. Порівнювання, оцінювання та самоідентифікація — важливі світоглядно-філософські риси, які ініціюються туристичні події. Унаслідок цього у людини формується складний етико-психологічний комплекс відчуттів — задоволення і незадоволення, заздрощі і гордощі, радощі та розчарування тощо.

Слід відзначити, що у цьому виявляється антропологічне значення туризму. Насичений філософським, людиноцентричним змістом, туризм сприяє особистісному розвитку не лише професійного діяча туристичної справи, а найпересічного участника туристичних подій. Вони відчувають себе причетним до створення ноосфери, світу цивілізованого людського єднання, у якому людина є не випадковим чужинцем, а законним жителем або господарем. Звичайно, це усвідомлення, характер відчуттів випадковості чи закономірності перебування у цьому світі, безперечно, залежить від суб'єкта туристичної діяльності — функціонера, менеджера чи відвідувача, мандрівника, звичайного туриста, від його життєвого досвіду, культури, освіченості, мотивації діяльності тощо. Безумовно, не можна при цьому не враховувати те, що неабияку роль у туризмі відіграють фінансові

можливості як володаря туристичних послуг, так і тих, хто їх споживає, — елітарного, ексклюзивного туриста, який подорожує за «альтернативною» програмою, чи учасника туризму соціального, так би мовити, «стереотипного». Але, як свідчить практика, для туриста, який здійснює поїздку з діловою, науковою, культурно-пізнавальною метою, головним є незабутні враження від зустрічей з історією, культурою та звичаями інших народів і країн, позитивні емоції, зазвичай, переважають порівняно із незручностями, що нерідко трапляються під час подорожі.

Туризм є ефективним засобом реалізації людських цінностей, насамперед, таких як-от: вибір, свобода, зацікавленість, бажання, дружелюбність, самоідентифікація та самореалізація тощо. Аксіологічний, ціннісний аспект туристичної діяльності є одним із важомих чинників філософії туризму. Результатом навіть короткосрочних поїздок є поглиблення власних уявлень про цінності спілкування, доброзичливість, щирість, відкритість, толерантність, справедливість тощо. Залежно від наслідків контактів відбувається певна корекція ціннісних орієнтацій індивіда, перегляд власних уявлень про переваги чи вади «іншого, ніж у тебе» способу життя. Високого філософсько-гуманістичного значення внаслідок ціннісного опанування світу набуває формування комунікативної культури особистості, культури спілкування, взаємоповаги, толерантності. За оцінкою авторитетних міжнародних організацій, таких як ООН, ЮНЕСКО, — ХXI століття має стати часом «гуманітарного повороту», переходом від деструктивного типу цивілізації з її варварським ставленням до природи, ксенофобією, жорстким економічним та політичним суперництвом до її людиноорієнтованої моделі.

Варто відмітити, що як найдемократичніша форма людських взаємин, туризм здатний сприяти моральному оздоровленню сучасного суспільства, яке гостро потерпає від браку щирості й теплоти людського спілкування. Гуманістичний сенс комунікативної культури визначається її ціннісними нормативами, серед яких пріоритетними є визнання гідності

людини (принцип самодостатності особистості); доброчесливого ставлення до альтернативних або несхожих думок, переконань, способів життя (принцип толерантності). Взаємодіючи і взаємодоповнюючи один одного, ці принципи в разі їх дотримання сприяють утворенню моральної аури спілкування, суспільної атмосфери довіри як підґрунтя дружнього єднання, соціальної злагоди і цивілізованого консенсусу.

Необхідно зазначити, що з теоретичного погляду довіра як соціальна цінність майже не вивчена. Але незаперечним є те, що ситуація підозри, недовіри, ксенофобії, досить типова для нашого сьогодення, актуалізує значення цієї якості людського співжиття. Довіра — це особисто-інтимний елемент людського співжиття, який забезпечує певну рівновагу в стихійному світові повсякденних зустрічей людей. Довіра — дещо більше, ніж констатація необхідності й неминучості виваженої прагматики людського існування: «ти — мені, я — тобі». Туристичні комунікації дозволяють встановлювати відносини невимушеної добровільного спілкування, заснованого саме на довірі, щирості, добродійності. «Справжній турист», зазвичай, людина «діалогічного стилю», здатна не на формальне спілкування, а на фактичне, зацікавлене, морально значиме і соціально перспективне. Безумовно, культура спілкування, дружні стосунки не виникають автоматично, вони потребують значних вольових зусиль, бажання домовлятися, психологічної налаштованості на доброчесливі контакти. Забезпечити таку культуру покликані всі суспільні інституції — економіка, політика, дипломатія, освіта, наука, мистецтво.

Власними надзвичайно багатогранними можливостями туризм здатний розв'язувати цілу низку важливих проблем суспільного значення. Одна з них — забезпечення інтеграції нашого «розірваного світу», сприяння посиленню тенденцій солідарності. *Туристичне спілкування* — одна з універсальних форм міжособистісного спілкування, яка за умов інтернаціоналізації та глобалізації життя людей перетворилася на один із важливих факторів, що визначають якість життя людства. І не випадково

туризм уважають ефективним каналом «народної дипломатії». Адже людські взаємини розташовуються «вище урядів», вони безпосередні, ширі, прозорі, теплі. Саме тому значним гуманістичним потенціалом наділені такі різновиди туризму, як-от: соціальний, родинний, молодіжний, релігійний, «ностальгічний», а також туризм для людей похилого віку та інвалідів. Антропологічна та ціннісна функції філософії туризму підкреслюють, що головний акцент у туризмі робиться на людину, яка самореалізується, на відміну від людини політичної чи економічної, яка виявляє свою частковість, виконуючи конкретну функцію.

Особистість, щоб бути, насправді, вільною, повинна невимушено володіти і розпоряджатися кількома видами свободи — матеріально-економічною, політично-правовою та морально-інтелектуальною. Усі вони фокусуються у свободі вибору, яка концентрується в обранні виду туризму, його програми, змісту тощо. Тільки за цих умов людина здатна реалізувати свій вибір у бажаному значенні й обсязі. «Елітний» турист до послуг якого надаються найекзотичніші маршрути і найвишуканіший сервіс і культурні програми, і «соціальний» турист, який може розраховувати на послуги зовсім іншого розряду. Сутність соціального туризму також інколи визначається відповідно до суспільного статусу основного контингенту його учасників — це туризм для незаможних, діяльність, що спрямована на рекреацію (відновлення) людини за рахунок надання мінімального «необтяжливого» набору туристських послуг. Соціальний туризм як загальнодоступний, що користується, як про це свідчить міжнародна практика, фінансовою підтримкою держави, виконує також заохочувальну функцію, стимулюючи суспільно корисну активність людей. Запровадження ринкових відносин, зазвичай, супроводжується намаганням скоротити витрати на соціальні програми, зокрема на соціальний туризм. Те, що раніше вважалося обов'язковою функцією держави — оздоровлення широкого

загалу населення, відтепер стає предметом ліцензування приватних осіб. Ця ситуація потребує суспільного коригування.

Особливий акцент необхідно зробити на те, що сучасний світ переживає не лише інформаційно-кібернетичну, а й справжню туристичну революцію, яка «настільки творча і важлива, як індустріальна революція, що почалася двома століттями раніше», — вважає генеральний секретар Всесвітньої туристичної організації **Франческо Франжіаллі** [99, с. 220]. Розвиток туризму супроводжує процес глобалізації. У різноманітних подорожах, мандрівках, екскурсіях беруть участь сотні мільйонів людей.

Туризм, насичений філософським людиноцентристським змістом, спрямлює розвивальний вплив на особистість, тобто має антропологічне (людське) значення. «Якщо людина під час подорожі залишається незмінною — це погана подорожь», — стверджував німецький філософ і соціолог **Ернст Блох** засновник «філософії надії» та онтології «ще — не — буття». Свідомі учасники туристичних подій відчувають себе причетними до творення суспільного простору цивілізованого людського єднання (ноосфери), у якому людина не чужинець, а законний житель, господар.

Отже, Україна має всі можливості для розвитку таких різновидів туризму, як-от: спортивно-оздоровчий, пізнавальний, науковий, історико-краєзнавчий екологічний та ін. Одним із перспективних видів туризму в Україні є сільський.

Варто звернути увагу на те, що Україна має великі рекреаційні ресурси, до яких належать географічні об'єкти, що використовуються чи можуть бути використані для відпочинку, туризму, лікування, оздоровлення населення.

Природно-рекреаційні ресурси — це природні та природно-технічні геосистеми, тіла, явища природи, що мають сприятливі властивості для організації рекреаційної діяльності протягом певного часу або на постійній основі. Вони поділяються на кліматичні, водні, мінеральні джерела та лікувальні грязі, рельєф, печери, рослинний і тваринний світ,

національні парки й заповідники, мальовничі краєвиди, унікальні природні об'єкти тощо.

Рекреаційні ресурси поділяють на *природні та соціально-економічні*.

Природні рекреаційні ресурси — це природні умови, об'єкти, явища, які сприятливі для рекреації — відновлення духовних і фізичних сил, витрачених під час праці, навчання, творчості.

Слід підкреслити, що природні рекреаційні ресурси України різноманітні. Вся її територія знаходиться в смузі кліматичного комфорту. Україна має прекрасні умови для організації відпочинку на берегах і лиманах Чорного та Азовського морів, водойм і річок, у Кримських горах та Українських Карпатах.

До *соціально-економічних рекреаційних ресурсів* належать культурні об'єкти, пам'ятки архітектури, історії, археологічні стоянки, етнографічні музеї, місця, пов'язані з життям, перебуванням видатних учених, письменників, акторів, політичних діячів, викладачів, робітників, селян та ін.

Рекреаційні ресурси України (природні національні парки, приміські смуги, історико-архітектурні, історико-культурні заповідники і т. д.) охороняються. У межах рекреаційних територій заборонена діяльність, яка призводить до негативних змін у навколишньому середовищі.

Досвід показує, що майже в усіх областях України щорічно проводять свій відпочинок тільки неорганізованим способом кілька мільйонів чоловік. Але слід відмітити, що в результаті аварії на Чорнобильській АЕС якість рекреаційних ресурсів помітно знизилася. Разом з тим в Україні існують традиційні і перспективні санаторно-курортні райони з ефективними унікальними ресурсами для відпочинку і лікування.

У гірських та передгірських районах Закарпатської області, особливо біля Сваляви, є значні запаси вуглекислих вод, на базі яких працює декілька курортів. Поблизу села Синяк є родовища сульфідних вод, а хлоридно-натрієві води розвідано в Усть-Чорній.

Різноманітними мінеральними водами багата Львівська область. Цінні всесвітньо відомі гідрокарбонатно-сульфатні, кальцієво-магнієві, сульфатні, натрієво-кальцієві води є у Передкарпатському районі, зокрема в Трускавці та Східниці. На незначній відстані від Трускавця у Моршині, розвідані й широко використовуються сульфатно-хлорні, натрієво-магнієво-кальцієві води. На північ від Львівського Передкарпаття зосереджені відомі сульфідні води в Любені Великому і Немирові. Такі води, а також грязі, є на півночі Івано-Франківської області в с. Черче. Усі ці ресурси мінеральних вод мають лікувальне значення.

Чимале значення для лікування і відпочинку мають рекреаційні ресурси Полісся. Тут зосереджені значні масиви лісів, зокрема соснових. Переважає м'яка тепла зима і досить вологе літо. Є велика кількість прісних озер; повноводні ріки повільно протікають у низьких берегах. Першочергове значення мають рекреаційні ресурси тих місцевостей, які розташовані біля озер, рік і лісів. Можливості для лікування і відпочинку використовуються на Поліссі недостатньо. При цьому слід врахувати, що аварія на Чорнобильській АЕС негативно вплинула на можливості використання рекреаційних ресурсів центральної і східної частини Західного Полісся (північної частини Київської і Житомирської та деяких північних районів Чернігівської і Рівненської областей).

Необхідно зазначити що, унікальні і сприятливі для освоєння рекреаційні ресурси має крайня північно-західна частина країни. На півночі Волинської області, у верхів'ї Прип'яті, в добре освоєному в господарському відношенні регіоні, знаходиться так зване Українське поліське поозер'я. Воно характеризується великою кількістю різноманітних за площею та глибиною озер, великими лісовими масивами з переважанням сосни, значними площами лук і боліт. Абсолютні висоти цієї рівнинної території становлять 160—190 м.

Насамперед це Південний рекреаційний район, до складу якого входять приморські території Одеської, Миколаївської, Херсонської,

Запорізької і Донецької областей. Даний район є порівняно посушливим (середньорічна кількість опадів 300—400 мм, переважно у холодний період) з дуже теплим і тривалим літом, теплою зимою, ранньою і короткою весною.

Західний підрайон (Одеська, Миколаївська області та західна частина Херсонської) характеризується помірним кліматом — більшою кількістю опадів, вищою відносною вологістю повітря і нижчою температурою морської води у літньо-осінній період. Тут зосереджені значні ресурси для організації грязьового лікування у вигляді намулової грязі солених озер і лиманів (Куяльницький та ін.). Значний ефект дають купання в морській воді, сонячні та повітряні ванни.

Варто наголосити, що значні рекреаційні ресурси є у східному підрайоні, який простягається вздовж Азовського моря. Клімат у цьому підрайоні більш континентальний, температура менш соленої морської води вища. Підрайон має сприятливі кліматичні водно-морські та грязьові ресурси.

Цінні лікувальні грязі є в районах Бердянська, Маріуполя.

Унікальні рекреаційні ресурси є також у Карпатах, Передкарпатті і Закарпатті, які входять у вигляді підрайонів у великий Карпатський район. Він характеризується значною кількістю опадів (700—800 мм на рік у рівнинних районах і до 1700 мм в горах), високою відносною вологістю повітря, м'якою зимою, теплим дощовим літом і помірно теплою сухою осінню. Сніг у горах досягає товщини 40—80 см і лежить протягом 3,5 місяців. Гірські райони характеризуються чистим повітрям, насиченим влітку та восени ароматом ялин, ялиць і ялівцю, а також різnotрав'ям та листяними лісами. У районі розташовані великі масиви лісів, джерела цінних і різноманітних за своїм хімічним складом та лікувальними властивостями мінеральних вод, в ряді випадків унікальних.

Найбільшу цінність мають водно-кліматичні та лісові ресурси групи Шацьких озер (їх тут близько 30), в тому числі такі великі, як Світязь (площа близько 2,5 тис. га, максимальна глибина 58 м), Пісочне, Острів'янське,

Перемут та ін. Значну частину регіону займає Шацький національний парк (майже 20 % його площі, близько 6500 га, припадає на озера). Їх чиста вода, здебільшого з піщаними берегами, аромат соснових лісів, ресурси різноманітних дикорослих плодів, ягід і грибів, значні рибні ресурси, а також теплий і м'який вологий клімат — усе це створює винятково сприятливі умови для лікування та відпочинку, для формування тут нового санаторно-курортного комплексу державного значення.

Перспективними для залучення до господарської діяльності є рекреаційні ресурси Лісостепової зони. Клімат тут м'який, вологість повітря дещо менша, ніж на Поліссі, опади переважають у першій половині літа. Складовою частиною рекреаційних ресурсів є чисті поверхневі, а також підземні мінеральні води, у тому числі лікувальні.

У багатьох місцях країни зустрічаються радонові води різного хімічного складу (Вінницька, Хмельницька, Київська, Черкаська, Кіровоградська області та ін.). Хлорні натрієві води є в Полтавській області (Миргород); Харківська область характеризується великими запасами кремнистих гідрокарбонатних кальцієво-натрієво-магнієвих, а також гідрокарбонатних натрієво-магнієво-кальцієвих вод. Усі ці ресурси мінеральних вод мають велике лікувальне значення.

Необхідно зазначити, що для сучасного етапу суспільного розвитку характерне зростання ролі рекреації в процесі відновлення сил людини. Сьогодні вона впливає не тільки на відновлення робочої сили, а й на людину в цілому. Відновлення робочої сили охоплює комплекс суспільних відносин, пов'язаних з головною відновлювальною силою-людиною.

Основним фактором, який визначає підвищення ролі рекреації, перетворює її в сучасних умовах в один з найважливіших компонентів відновлення робочої сили, є науково-технічна революція. Вона веде до ускладнення виробництва в цілому і його окремих технологічних процесів, до різкого зростання в ньому значення робочої сили. Одночасно із зміною елементів виробництва зростають вимоги до робітника: рівня його

загальної освіти і професійної підготовки, кваліфікації, фізичного стану і здатності швидко адаптуватися до мінливих умов виробництва.

В умовах сучасного виробництва збільшуються затрати людських сил і змінюється їх структура. Водночас процеси відновлення життєвих сил носять традиційний екстенсивний характер і пов'язані з уявленням про спокій як найкращу форму відпочинку. Різне співвідношення цих тісно пов'язаних процесів життєдіяльності людини — затрат сил і їх відновлення — приводить до негативних наслідків: росту захворювань, особливо хронічних, погіршення параметрів здоров'я у дітей і підлітків, зниження темпів росту середньої тривалості життя. Відновлення нервово-психічної енергії, на відміну від фізичної, — процес складніший і вимагає специфічних форм і способів. Сучасні умови праці визначають необхідність не тільки тривалішого відпочинку, але і переходу до активних його форм з використанням природних умов і ресурсів. Активний відпочинок (туризм) може знижувати рівень захворювань на найнебезпечніші серцево-судинні хвороби майже наполовину. Не набагато менша його дія в попередженні психічних розладів.

Важливо наголосити, що рекреаційна географія займається дослідженням територій рекреаційних систем, розробкою принципів організації рекреаційного господарства та основ рекреаційного природокористування.

Рекреаційна географія — галузь географічної науки, яка вивчає закономірності формування, функціонування і поширення територіальних рекреаційних систем, які складаються з природних і культурних комплексів, інженерних споруд, які використовуються для рекреації, а також із обслуговуючого персоналу, органу управління та рекреантів.

Територіальна рекреаційна система — це географічна система, яка складається із взаємопов'язаних підсистем: природних і культурних комплексів, інженерних споруд, обслуговуючого персоналу, органу

управління і, нарешті, відпочиваючих (рекреантів), характеризується функціональною і територіальною цілісністю.

Рекреаційні ресурси є матеріальною передумовою формування рекреаційної галузі народного господарства, її ресурсною базою. Вони потребують бережного і економного використання, охорони і примноження. Все це пов'язано з необхідністю їх кількісної та якісної оцінки, визначення придатності та альтернативності використання в тій чи іншій галузі народного господарства.

Варто зазначити, що оськільки рекреація має перш за все велике соціальне значення і на ефективність суспільного виробництва впливає шляхом розширеного відновлення трудових ресурсів, економічна оцінка природних рекреаційних ресурсів застосовується тільки для тих лікувальних речовин, факторів, властивостей, народногосподарський ефект використання яких можна виміряти. Така оцінка можлива для мінеральних вод, лікувальних грязей, озокериту, лісу, поверхневих вод, природних національних парків.

«В теперішній час актуальним і необхідним стає режим обмеженого і збалансованого рекреаційного природокористування, організованого на принципах безперервності і невиснажливості з метою подального екологічно сталого розвитку об'єктів природно-заповідного фонду», — вважає вітчизняний фахівець **Наталія Володимирівна Фоменко** [152, с. 219].

Наука про курорти розвинулась в міру накопичення знань про цілющі природні фактори — клімат, мінеральні води, лікувальні грязі та ін. і у зв'язку з розширенням мережі курортів і розвитком курортної справи в цілому.

Сучасна курортологія — медична навчальна дисципліна, яка вивчає лікувальні властивості природних фізичних факторів, характер їх дії на організм людини, можливості їх застосування з лікувальною і профілактичною метою на курортах і поза їх межами, яка розробляє

рекомендації для санітарно-курортного лікування і методи застосування курортних факторів при різних захворюваннях.

До того ж, до завдань курортології входять пошук і дослідження курортних ресурсів, вивчення потреб населення в санітарно-курортному лікуванні і розробка наукових основ його організації, принципів і нормативів курортного будівництва і благоустрою, включаючи питання санітарної охорони курортів.

Отже, історично взаємовідносини суспільства і природи розвивались в міру накопичення знань і досвіду від пасивної охорони природних об'єктів до раціонального природокористування, яке включає охорону та відновлення природних ресурсів і інші заходи. Природні рекреаційні ресурси є незамінною умовою і матеріальною базою розвитку рекреаційного природокористування, а їх охорона від забруднення і руйнування — найважливіше завдання суспільства. Охорона природи важлива не тільки в економічному відношенні, але і як засіб захисту здоров'я людини. Ступінь задоволення рекреаційних потреб залежить від якості оточуючого середовища в тому чи іншому регіоні.

Таким чином, розвиток регіонального туризму в Україні є необхідною умовою для створення як позитивного туристичного іміджу цієї території так і для культурного та економічного розвитку регіонів. Україна має дуже широкий спектр туристичних ресурсів, які можуть бути використані для розвитку регіонального туризму. Без сумніву, більшість туристичних об'єктів України можуть користуватися попитом як у вітчизняних, так і іноземних туристів. Однак нестача путівників та каталогів туристично-привабливих природних об'єктів і необхідного рекламного забезпечення виступають стримуючим чинником щодо розвитку туризму в Україні, що підкреслює гостру актуальність і наукову значущість роботи щодо вивчення туристичних об'єктів цієї території, їх популяризації та позиціонуванню як культурних, історичних пам'яток, які є дуже цікавими для різного контингенту туристів.

Слід звернути увагу на те, що *релігійний туризм* в Україні доволі швидко і стабільно розвивається. Крім суто пізнавального, він має виховне, місіонерське значення. Приїжджаючи до діючого монастиря, туристи, паломники потрапляють у своєрідний замкнутий світ спокою, краси, молитви, духовності, своєрідного відсторонення від мирської суєти. Зростає чисельність людей, які приїжджають до монастирів України хоча б раз на рік з метою відновлення чи корекції власних життєвих намірів, рішень, здійснення сповіді, відпущення гріхів тощо. Для багатьох людей відвідування святих місць примушує замислитися над сутністю людського існування у світі, визначити свою роль і місію в житті суспільства.

Релігійний туризм — це вид діяльності, пов'язаний з наданням послуг та задоволенням потреб туристів, що прямують до святих місць і релігійних центрів, що перебувають за межами звичайного для них середовища.

Релігійний туризм поділяється на два основні різновиди:

- паломницький туризм;
- релігійний туризм екскурсійно-пізнавальної спрямованості.

У паломницькому туризмі виділяється духовно-паломницький туризм.

Паломницький туризм — це сукупність поїздок представників різних конфесій з паломницькими цілями.

Паломництво — це прагнення віруючих людей вклонитися святым місцям.

Релігійний туризм *екскурсійно-пізнавальної спрямованості* передбачає відвідування релігійних центрів, в яких туристи зможуть побачити релігійні об'єкти — діючі культові пам'ятники, музеї, відвідати богослужіння, прийняти участь у хресних ходах та інших релігійних заходах.

Важливо зазначити, що для релігійного туризму привабливі, насамперед, православні монастирі (Успенська Києво-Печерська лавра, Свято-Успенська Почаївська лавра та ін.). Монастирі, як правило,

знаходяться в найкрасивіших у природному сенсі місцях. Тут зцілює тіло і душу сама природа. Практично поблизу кожного монастиря або безпосередньо на їх території знаходяться джерела цілющої води, а неподалік — природні національні парки, пам'ятки природи, стародавні міста, замки, фортеці, палацо-паркові ансамблі тощо. Таким чином, задіяні всі види пізнавальної рекреаційної діяльності.

Збільшення кількості туристів привело до відкриття у православних монастирях виставок ікон, створення маршрутів для різних груп туристів, випуску путівників, облаштування місць для наметових містечок.

Отже, очевидним є те, що можливості розвитку релігійного туризму в Україні практично необмежені.

Природничий туризм і екологічний туризм є особливо важливими формами туризму тому, що вони здатні, з одного боку, забезпечувати поступальний і сталий його розвиток, а з іншого — узгоджувати життєві потреби сучасних та майбутніх поколінь, зокрема потребу у здоровому середовищі проживання.

Варто наголосити, що основна причина виникнення екологічного туризму полягає у неврегульованості відносин у системі «суспільство—природа», або в туристичній інтерпретації — «туризм—екологія». Численні опитування туристів свідчать, що серед провідних мотивів туристських подорожей на перший план все більше виступає прагнення людей до спілкування з природою.

Екологічний туризм — один із видів туризму, який здійснюється в екологічно збереженому людиною природному середовищі з метою пізнання природи і відпочинку. Він ґрунтуються на природних багатствах, любові до природи, бажанні її піznати з метою захисту і примноження біологічного різноманіття.

Екологічні туристи намагаються не здійснювати значного впливу на територію. Екологічний туризм сприяє освіті туристів та дозволяє збирати гроші на заходи зі збереження території, допомагає розвитку ізольованих

поселень. Розвиток екологічного туризму часто розглядається як важливий засіб збереження навколошнього середовища для майбутніх поколінь.

«Екологічний туризм набагато більш пізнавальна діяльність, ніж масовий туризм. Він базується не на ресторанах, нічних клубах, санаторно-курортних закладах, дорогих готелях, казино чи пляжах, а на мальовничих краєвидах, унікальних ландшафтах, пам'ятках природи, рідкісних і таких, що зникають, видах рослин і тварин, викопних рештках доісторичних представників різних геологічних епох», — зауважує український науковець, педагог та громадський діяч **Петро Олексійович Масляк** [85, с. 189].

Важливо звернути увагу на те, що основою екологічного туризму України є національні природні парки, біосферні заповідники та регіональні ландшафтні парки. За їхнім статутом на території цього природно-заповідного фонду може здійснюватися рекреаційна діяльність, яка має проводитися у формі екологічного туризму. Національні природні парки займають 20,9 % території природно-заповідного фонду держави, біосферні заповідники — 9,6, регіональні ландшафтні парки — 17,2% [85, с. 189]. Об'єктами екологічного туризму також є штучно створені людиною ботанічні, дендрологічні і зоологічні парки. Ними можуть бути і є парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва.

З розвитком екологічного туризму і зростанням його міжнародної складової можуть бути задіяні й інші об'єкти природно-заповідного фонду. Природні заповідники і заповідні урочища можуть використовуватися для проведення режимних екскурсій, організації на їх основі міжнародних екологічних конгресів, розширення освітньо-виховної роботи. Заказники і пам'ятки природи в майбутньому можна безпосередньо пристосовувати для розвитку комерційного екологічного туризму.

Нині екологічний туризм в Україні найрозвинутіший у національних природних парках (НПП). Зокрема кінний екологічний туризм практикується у НПП Шацький і «Синевир» та може бути

рекомендований для більшості інших об'єктів. Науково-пізнавальний туризм притаманний для Яворівського НПП і Карпатського НПП, який, як і «Святі гори», пропонує туристам екскурсії, позначені певними екологічними стежками. Парапланеризм і балунінг (подорожі на повітряних кулях) апробовані у НПП «Подільські Товтри» і «Синевир». Ці та інші НПП пропонують залежно від природних умов і наявних ресурсів аматорське і спортивне рибальство, дельтапланеризм, альпінізм, екстремальний екологічний туризм — бадідрампінг (НПП «Сколівські Бескиди», «Подільські Товтри»). Кількість туристичних послуг, які надають об'єкти природно-заповідного фонду України, постійно зростає. Так, Азово-Сиваський НПП пропонує підводний екологічний туризм з плаванням з аквалангами до підводних печер і гротів.

Люди, через зміни умов життя у великих містах-мегаполісах, усе далі відходять від природи. Незмінними супутниками проживання в таких містах є ізольованість людини, почуття самотності, надмірні навантаження на нервову систему, що породжують постійне психологічне напруження і призводять до стресів. Мешканці великих міст усе частіше потерпають від нервових розладів та захворювань нервової системи. У них з'являється природне і цілком зрозуміле бажання вийхати на природу, щоб у спілкуванні з нею звільнити свою нервову систему від навантажень, що накопичилися в умовах міського проживання.

Варто зазначити, що у сфері екологічного туризму розміщаються лінії перетину соціально-економічних та культурних інтересів та запитів міського та сільського населення. Для сільських жителів, як, до речі, і для жителів малих міст і селищ, екологічний туризм корисний, безперечно, тим, що він активно сприяє створенню робочих місць, розв'язанню проблеми зайнятості населення, дуже актуальної для України. Зауважимо, що створення нового робочого місця в галузі туризму, за підрахунками економістів, становить лише 40 % від вартості нового робочого місця у промисловості.

Важливим є також культурологічний аспект цієї проблеми — облагороджування сільських зон прийняття туристів, формування цивілізованої інфраструктури сільської готельної гостинності. Практика свідчить, що 90 % сучасної світової туристичної інфраструктури становить її приватний сектор, значна частина якого розташована саме в сільській місцевості. Екологічний туризм прилучає міських жителів до місць збереження і відтворення традиційних ремесел, до джерел фольклору, що активно сприяє патріотичному вихованню, пробудженню історичної пам'яті, без чого немислимий процес національного відродження. Екологічний туризм привабливий ще й тим, що в його процесі відбувається взаємозагачення духовного світу його учасників: городяни одержують можливість наочно оцінити сутність сільського способу життя, його привабливі сторони, а сільська молодь — сприйняти позитивні сторони міської культури, репрезентовані її конкретними носіями. Відіграючи взаємозалежні ролі в туристичному спілкуванні, його учасники зміцнюють *екологічну свідомість* і *духовність* загалом, з'являється «чуття одної родини». Зазначена теза — об'єднання інтересів різних соціальних верств і груп, зокрема етнічних (етнічний туризм), — плідно працює у контексті вироблення загальносусільної ідеї.

Отже, екологічний туризм має в Україні великі перспективи. Для його розвитку є відповідний природно-заповідний фонд, але потрібні законодавче забезпечення, а також організаційна та інвестиційна підтримка. Особливо ефективне тут міжнародне співробітництво. Необхідно розробляти відповідні програми і представляти їх на міжнародні конкурсі. Унікальний природно-культурний потенціал України уже зацікавив Організацію Об'єднаних Націй, Світовий банк та інші міжнародні організації. Таких зацікавлених організацій ставатиме дедалі більше.

Слід акцентувати увагу на тому, що важливою філософською проблемою є *екологічні аспекти туризму*. Людина — органічна ланка цілісної екосистеми. Тяжіння міського жителя до «незіпсованої природи»

цілком зрозуміле. Утім, тиск туристичних потоків на природу з року в рік збільшується, набуває загрозливого для неї характеру. Відповідно збільшується як екологічне навантаження, так і екологічна небезпека. Адже природа не пробачає людям, які недбало до неї ставляться. Неминучою її «помстою» є отруєна вода в річках та озерах, гриби та ягоди, що увібрали в себе купу шкідливих речовин, забруднене повітря. Саме тому всі учасники туристичного процесу зобов'язані охороняти природне середовище, дбайливо ставитися до туристичних ресурсів, рекреаційних зон, які є загальним надбанням спільнот, на територіях яких вони розташовані (концепція коеволюції людини — природи — суспільства).

Отже, розглядаючи природний та екологічний туризм як найцінніші форми, що справляють позитивний уплів на людину, потрібно водночас добиватися захисту природного спадку, який складається з екологічних систем і біологічної різноманітності.

Необхідно зазначити, що філософський погляд на феномен туризму, утім, виявляє в ньому як позитивні, так і негативні риси. Як і будь-якому соціальному явищу, туризму притаманні внутрішні протиріччя. Це невідповідності між тенденцією демократизації суспільного життя й елітаризацією готельних та екскурсійних послуг; між інтернаціоналізацією туристичних зв'язків і певною національною відмежованістю окремих регіонів у розташуванні туристичних центрів; між зростанням обсягу туристичних потоків та обмеженістю зон туристичного відпочинку тощо.

Не безпроблемною є і така ситуація, коли прибутки від туризму стають чи не єдиним джерелом існування жителів туристично-привабливих місць. Адже це породжує жорстку їх залежність від погодних умов, нестійкої кон'юнктури на ринку сільськогосподарських продуктів та ринку послуг, від ситуації загострення політичних подій тощо. Занепокоєння викликає і те, що кількісне збільшення готелів та інших підприємств інфраструктури туризму не супроводжується адекватним зростанням фахового, кваліфікаційного рівня їх працівників. Чимало менеджерів туристичної галузі

не мають достатніх знань і навичок у справі організації гостинності. Створення інноваційного туристичного продукту, значні зміни у соціальній поведінці людей, поява незвичних «екзотичних» форм мандрівок, прагнення задовольнити будь-які інтереси й запити, насамперед, багатих туристів сприяють породженню аморальних, антисоціальних явищ.

Таким чином, туризм — один з видів діяльності, модернізація якого не вимагає глобальних бюджетних вливань. Потенціал внутрішнього і в'їзного туризму, з урахуванням широкого спектра рекреаційних ресурсів України, є очевидним. Його розвиток здатний вирішити не тільки економічні, але й важливі соціальні та політичні завдання. Туристична галузь економіки потребує «стратегії прориву», який буде можливий тільки завдяки об'єднанню зусиль адміністративного ресурсу, бізнесу, наукового та освітнього секторів. Слід зазначити, що для втілення запропонованих заходів потрібна якісна «режисура» на державному рівні у вигляді залучення багатогалузевого менеджменту. Це пояснюється тим, що туристичний продукт крім проживання, пересування та харчування містить художню, творчу, креативну, рекреаційну, екологічну та ін. складові. Україна як об'єкт туризму повинна стати привабливим багатогранним туристичним брендом, подолати стереотипи уявлення про Україну тільки як про «лубочну пастораль». Тому це завдання не тільки Міністерства економічного розвитку і торгівлі України, але й Міністерства інформаційної політики України, Міністерства культури України, Міністерства соціальної політики України, Міністерства молоді та спорту України і реклами у засобах масової інформації. Надання реформуванню туристичної сфери статусу національного проекту дозволить досягти бажаного результату та вивести туристичний бізнес на гідний рівень.

Отже, розвиток світового туризму не остаточна мета, а важливий елемент загальної стратегії соціально-економічного й духовного поступу країни, стратегії, яка покликана забезпечити сталий розвиток суспільства. Концепція сталого розвитку стосується не лише економічного зростання,

соціального прогресу та охорони навколошнього середовища, вона має також етичний та культурний виміри. Тому особливої уваги потребують духовні, гуманістичні цінності туризму. Філософія туризму теоретично «санкціонує» соціальні, моральні інтенції туризму, стверджуючи тим самим його благодородну гуманістичну місію сприяти духовному вдосконаленню суспільства, бути впливовим чинником розвитку особистості.

РОЗДІЛ V

ФІЛОСОФІЯ ЗДОРОВОГО СПОСОБУ ЖИТТЯ

Логіка викладу: Сутність і природа духовних та фізичних компонентів категорії «здоров'я». Здоров'язберігаючі технології у процесі фізичного виховання студентської молоді. Тілесність людини як феномен розвитку фізичної культури. Нормативно-правова база здорового способу життя в Україні. Історичні аспекти формування здорового способу життя.

При розгляді п'ятого розділу варто звернути увагу на те, що здоровий спосіб як проблема життевого вибору окремої людини та цілого народу, з часом набуває все більшої актуальності. На сьогодні цілком зрозумілим є той факт, що майбутнє як нашої так і всіх інших держав залежатиме від людей, від збереження їх активного і творчого потенціалу, який і визначатиме життя людської цивілізації на століття уперед. Сьогодні вже не існує сумнівів у тому, що втрачаючи себе — своє здоров'я та здатність до здорового, активного життя, — людина втрачає все, і цьому не зможуть зарадити жодні технологічні винаходи. Україна не змогла уникнути всіх вад ХХІ сторіччя: громадяни досить часто ведуть малоактивний спосіб життя, займаючись інтенсивною працею, піддаються впливу стресових чинників, шукають «заспокоєння» від стресів у шкідливих

звичках, мало часу витрачають на себе — на турботу про своє тіло та його здоров'я. Поширення практики здорового способу життя серед українського населення є, без перебільшення, ключем для рішення багатьох проблем сучасного життя та запорукою нашого спільнотного процвітання у майбутньому. «Невід'ємною частиною національної історії й культури народу — вважає вітчизняний фахівець **Лариса Петрівна Корогод**, — є фізична культура і спорт, вони сприяють гармонійному розвитку особистості, досягненню довголіття, утвердженю здорового способу життя, міжнародного авторитету держави» [64, с. 131].

Сьогодні є низка дефініцій поняття «здоровий спосіб життя», які акцентують увагу на різних складових цього феномена. Вихідним варіантом є таке: **здоровий спосіб життя** — це спосіб життя окремої людини, спрямованої на профілактику хвороб і зміцнення здоров'я. Здоровий спосіб життя включає такі принципи, як дотримання режиму дня, раціональне харчування, фізична культура, дотримання правил гігієни, відсутність шкідливих звичок, доброзичливе ставлення до оточуючих, активний відпочинок, сприятливі умови життя.

Але на сучасному етапі це поняття істотно розширилось.

Складові здорового способу життя містять різноманітні елементи, що стосуються усіх сфер здоров'я. Найважливіші з них — це харчування (у тому числі споживання якісної питної води, необхідної кількості вітамінів, мікроелементів, протеїнів, жирів, вуглеводів, спеціальних продуктів і харчових домішок), побут (якість житла, умови для пасивного і активного відпочинку, рівень психічної і фізичної безпеки на території життєдіяльності), умови праці (безпека не тільки у фізичному, а й психічному аспекті, наявність стимулів і умов професійного розвитку), рухова активність (фізична культура і спорт, використання засобів різноманітних систем оздоровлення, спрямованих на підвищення рівня фізичного розвитку, його підтримку, відновлення сил після фізичних і психічних навантажень).

Стати на шлях здорового способу життя допоможуть універсальні поради видатного американського дієтолога, ініціатора руху за здорове харчування **Пола Брегга** (1895—1976 pp.), що стосуються як фізичних, так і духовних проблем здоров'я: «поставтеся до свого здоров'я як до найвеличнішого вияву життя; відновлюйте свій організм, правильно поєднуючи фізичну активність і відпочинок; очищайте клітини, тканини й кров чистим повітрям та сонячним промінням; споживайте лише живу, натуральну, не перероблену їжу» [129, с.114].

Для усвідомлення здорового способу життя важливі поінформованість і можливість доступу до спеціальних профілактичних процедур, що мають уповільнити природній процес старіння, наявність належних екологічних умов, інших складників здорового способу життя, що стосується не лише фізичного і психічного, а й соціального і духовного здоров'я.

Слід акцентувати увагу на тому, що останнім часом учені розглядають здоров'я не лише як відсутність хвороб, застосовують не тільки медичний підхід, а як комплексну проблему, складний феномен глобального значення. Здоров'я кваліфікують як філософську, соціальну, економічну, біологічну, медичну категорії, як об'єкт споживання, вкладення капіталу, індивідуальну і суспільну цінність, явище системного характеру, динамічне, що постійно взаємодіє з оточуючим середовищем.

Компетентність у збереженні здоров'я — здатність людини застосовувати в умовах конкретної ситуації сукупність компетенцій, що сприяють збереженні здоров'я, змушуючи особистість дбайливо ставитися до власного здоров'я та здоров'я інших людей.

У ХХІ столітті світова наука розробила цілісний погляд на здоров'я як феномен, що інтегрує принаймні чотири його сфери або складники — *фізичну, психічну (розумову), соціальну (суспільну) i духовну*. Усі ці компоненти тісно взаємопов'язані і лише разом визначають стан здоров'я людини. Для зручності вивчення, полегшення методології дослідження

феномена здоров'я наука диференціює поняття фізичного, психічного, соціального і духовного здоров'я.

До сфери *фізичного здоров'я* зараховують такі чинники, як індивідуальні особливості анатомічної будови тіла, перебігу фізіологічних функцій організму в різних умовах спокою, руху, довкілля, генетичної спадщини, рівня фізичного розвитку органів і систем організму. Фізичне здоров'я є сукупністю високого рівня працелюбності, можливостей нормального функціонування серцево-судинної системи, гарного фізичного розвитку, адекватного віку людини, заснованого на антропометричних і функціональних показниках».

До сфери *психічного здоров'я* відносять індивідуальні особливості психічних процесів і властивостей людини, наприклад збудженість, емоційність, чутливість. Психічне життя індивіда складається з потреб, інтересів, мотивів, стимулів, установок, цілей, уявлень, почуттів тощо. Психічне здоров'я пов'язане з особливостями мислення, характеру, здібностей. Усі ці складові чинники обумовлюють особливості індивідуальних реакцій на однакові життєві ситуації, вірогідність стресів, афектів.

Духовне здоров'я залежить від духовного світу особистості, зокрема складників духовної культури людства — релігії, моралі, етики, освіти, науки та мистецтва. Свідомість людини, її ментальність, життєва самоідентифікація, ставлення до сенсу життя, оцінка реалізації власних здібностей і можливостей у контексті власних ідеалів і світогляду — усе це обумовлює стан духовного здоров'я індивіда.

Соціальне здоров'я пов'язане з економічними чинниками, стосунками індивіда із структурними одиницями соціуму — сім'єю, організаціями, з якими створюються соціальні зв'язки, праця, відпочинок, побут, соціальний захист, охорона здоров'я, безпека існування тощо. Впливають міжетнічні стосунки, різниця в прибутках різних соціальних прошарків суспільства, рівень матеріального виробництва, техніки

й технологій, їх суперечливий вплив на здоров'я загалом. Ці чинники і складники створюють відчуття соціальної захищеності (або незахищеності), що суттєво позначається на здоров'ї людини. У загальному вигляді соціальне здоров'я детерміноване характером і рівнем розвитку головних сфер суспільного життя — економічної, політичної, соціальної, духовної.

Отже, у реальному житті всі чотири складники — соціальна, духовна, фізична та психічна діють одночасно і їх інтегрований вплив визначає стан здоров'я людини як цілісного складного феномена.

Необхідно зазначити, що поняття «технології», що зберігають здоров'я» об'єднує в собі всі напрями діяльності освітнього закладу щодо підтримання, збереження та зміцнення здоров'я студентів. Вітчизняний дослідник **Лариса Василівна Лаврова** зауважує: «Культура здоров'я особистості як модельний результат освітнього процесу виражається у глибині й системності знань, рівні сформованості гуманістичних ціннісних орієнтацій, розвиненості різних типів мислення, активності оздоровчої діяльності, виявленні творчої ініціативи, умінні розробляти індивідуальну оздоровчу систему й вести здоровий спосіб життя. Вищим показником культури здоров'я, потрібно вважати здатності особистості до творчості щодо забезпечення власної здоровової життєдіяльності, що має виявлятися не лише в усвідомленні соціальної й особистісної значущості культури здоров'я, а й у вмінні самостійно змінювати в разі потреби оздоровчі технології» [78, с. 177].

Технології, що зберігають здоров'я — це вибудовані у певній послідовності фактори, що попереджають руйнування здоров'я, одночасно створюючи системи сприятливих для здоров'я умов.

Під технологіями, що зберігають здоров'я учені розуміють:

- сприятливі умови навчання студентів у вищому навчальному закладі (відсутність стресових ситуацій, адекватність вимог, методик навчання та виховання);

- оптимальну організацію навчального процесу (відповідно до вікових, статевих, індивідуальних особливостей та гігієнічних норм);

— повноцінний та раціонально організований руховий режим.

Проблема збереження і зміцнення здоров'я підростаючого покоління була й залишається однією з найважливіших проблем людського суспільства. На сьогоднішній день лише лунають заклики бути здоровим, а соціальне середовище та реальна практика свідчать про погіршення здоров'я молоді. Сучасний рівень урбанізації, науково-технічного прогресу, комфорту є причиною хронічного «рухового голоду». Студентство, особливо на початковому етапі навчання, є найбільш вразливою частиною молоді, тому що стикається з низкою труднощів, пов'язаних зі збільшенням навчального навантаження, невисокою руховою активністю, відносною свободою студентського життя, проблемами в соціальному і міжособистісному спілкуванні. Нинішні студенти — це основний трудовий резерв нашої країни, це майбутні батьки, і їх здоров'я та благополуччя є запорукою здоров'я та благополуччя всієї нації. У зв'язку з цим величезну роль відіграє вивчення мотивів, інтересів і потреб сучасної молоді в заняттях фізичними вправами.

Зниження рівня здоров'я студентської молоді актуалізує пошук нових форм здоров'язберігаючої освіти. Актуальною є і проблема виявлення теоретико-методологічних підходів у проектуванні здоров'язберігаючих технологій в процесі фізичного виховання студентської молоді.

Варто наголосити, що збереження здоров'я студентської молоді в сучасній соціо-культурній ситуації є пріоритетним завданням системи загальної вищої освіти в галузі фізичного виховання. Сьогодні головною проблемою залишається відсутність пріоритету культури здоров'я в суспільстві, в структурі підготовки студентів до їх майбутньої професійної діяльності. У зв'язку з цим актуальним стає виховання культури здоров'я у студентів вищих навчальних закладів, формування в них прагнення до здоров'ятворення. Культура здоров'я у студентської молоді повинна формуватися протягом усього навчання в навчальному закладі і розуміти вироблення ціннісних, смислових, діяльнісно-практичних підстав збереження та зміцнення здоров'я.

Актуальність проблеми формування здоров'я у студентської молоді обумовлена тим, що до сього часу практично відсутні програмно-методичне забезпечення, науково-теоретична і методологічна база основних її педагогічних аспектів.

Останні спостереження за станом здоров'я студентської молоді дозволяють зробити висновок про те, що у студентів недостатньо вироблені установки і ціннісні орієнтації на самовдосконалення в галузі фізичної культури. Науковці вказують на погіршення стану здоров'я будівної функції фізичного виховання у вищому навчальному закладі, що заняття з фізичного виховання не забезпечують міцної бази.

Процес фізичного виховання у вищому навчальному закладі, реалізація його здоров'я будівної функції повинні бути спрямовані не стільки на підвищення фізичної підготовленості, скільки на формування знань в галузі фізичного виховання як основи появи усвідомлених мотивів і потребностей у власному здоров'я будівництві, в тілесно-руховому самовдосконаленні.

Важливо пам'ятати, що культура здоров'я індивіда передбачає знання генетичних, фізіологічних та психологічних можливостей, методів і засобів контролю, збереження і розвитку свого здоров'я. Аналізуючи сучасні публікації з даної проблеми, можна зазначити, що чисто описовий характер без науково-теоретичного та методологічного обґрунтування запропонованих рекомендацій не сприяє ефективному формуванню культури здоров'я у студентської молоді. В. І. Бондін вважає, що проблема формування культури здоров'я далека від вирішення та є однією з найактуальніших на сучасному етапі розвитку суспільства [154, с. 27].

В. О. Кашуба вважають, що виражене погіршення здоров'я студентів вимагає пошуку нових, дієвих засобів і методів для вирішення проблеми зміцнення фізичного та духовного здоров'я молоді, формування здорового способу життя [154, с. 27]. Відомо, що одним з визначальних чинників здоров'я людини є його рухова активність. Однак, як відзначають

деякі дослідники, спостерігається повсюдне зниження фізичної активності, найбільш різке її падіння простежується в період від 15 до 25 років.

Нерозуміння сприятливого впливу фізкультурної діяльності на стан здоров'я, невисока мотивація до занять фізичною культурою, нерозвиненість навичок самоконтролю і багато в чому неадекватне сприйняття стану власного організму призводять до формального відношення студентів до свого здоров'я, його збереження та змінення. У зв'язку з цим перед системою фізичного виховання ставиться завдання обґрунтування змісту, засобів і методів, що сприяють ефективному формуванню готовності студентів до здоров'язберігаючої фізкультурної діяльності, та підвищення рухової активності як провідних факторів фізичного виховання оздоровчої спрямованості.

Останнім часом постійно говорять про здоров'я, як про найважливішу вищу цінність людини, яка формується під впливом низки соціальних чинників, що іменуються як «здоровий спосіб життя». На сьогоднішній день фахівці охорони здоров'я вважають, що здоров'я людини на 50 % залежить від здорового способу життя, тому першочерговим завданням є збереження і змінення здоров'я.

Здоров'язберігаючі технології в освіті — це спосіб організації та послідовних дій в ході навчально-виховного процесу, реалізації освітніх програм на основі всебічного врахування індивідуального здоров'я молоді, що вчиться, особливостей її вікового, психофізичного, духовно-морального стану і розвитку.

Г. М. Соловйов дає наступне визначення здоров'язберігаючої технології — «функціональна система організаційних способів управління навчально-пізнавальною і практичною діяльністю студентів, яка науково та інструментально забезпечує збереження і змінення здоров'я» [154, с. 28]. На думку автора, суть здоров'язберігаючих технологій в освіті полягає в самій педагогічній системі, а саме: в педагогічних технологіях, які забезпечують психофізичний та соціально-духовний комфорт суб'ектам

освітнього процесу, інтелектуальну і фізичну працездатність, спонукають активність, інтереси і потреби до пізнання. До таких здоров'язберігаючих технологій можна віднести багато відомих сьогодні інноваційних педагогічних технологій, що засновані на принципах гуманізації, демократизації та співробітництва, наприклад:

- особистісно-орієнтованого навчання;
- особистісно-розвиваючі (інтенсивного плану);
- ігрові;
- проблемного навчання;
- перспективно-випереджаючі з використанням опорних схем при коментованому управлінні;
- концентрованого і випереджально-концентрованого навчання;
- диференційованого навчання;
- індивідуалізації навчання;
- саморозвиваючого навчання;
- програмованого навчання;
- формування фізичної культури особистості; формування культури здорового способу життя тощо [154, с. 28].

У сукупності основних елементів здоров'язберігаючих технологій відзначають три складові:

- інформаційну, що відображає зміст і принципи;
- інструментальну, що включає матеріально-технічне та навчально-методичне забезпечення;
- соціальну, що включає компетентність і готовність викладацького і навчально-допоміжного персоналу до реалізації здоров'язберігаючої технології [154, с. 28].

Слід зазначити, що головними напрямками здоров'язберігаючої діяльності вищих освітніх установ є:

- раціональна організація навчального процесу відповідно до санітарних норм та гігієнічних вимог;

- проведення щорічної диспансеризації студентів;
- раціональна організація рухової активності студентів, що включає передбачені програмою заняття з фізичного виховання, динамічні зміни та активні паузи в режимі дня, а також спортивно-масову роботу;
- організація раціонального харчування студентів
- система роботи з формування цінності здоров'я та здорового способу життя;
- створення служби психологічної підтримки студентів;
- організація долікарського виявлення факторів і груп ризику по девіантній поведінці, в тому числі споживанню психоактивних речовин серед студентів (популяційний скринінг та моніторинг) із застосуванням медико-технічних технологій [154, с. 28].

Варто звернути увагу на те, що існує декілька підходів до класифікації здоров'язберігаючих технологій. Найбільш розповсюдженою і використовуваною в вищих освітніх установах є класифікація, що запропонована Н. К. Смірновим [154, с. 28]. Серед здоров'язберігаючих технологій, застосовуваних у вищих освітніх установах, автор виділяє кілька груп, в яких використовується різний підхід до охорони здоров'я, а, відповідно, і різні форми роботи.

До першої групи відносяться медико-гігієнічні технології. Це спільна діяльність педагогів і медичних працівників. Також до медико-гігієнічних технологій відносяться контроль і допомога в забезпеченні належних гігієнічних умов. Медичний кабінет здійснює проведення щеплень студентам, надання консультивної та невідкладної допомоги, проводить заходи щодо санітарно-гігієнічного освіти студентів і педагогічного складу, організовує профілактичні заходи напередодні епідемій (грипу) і вирішує ряд інших завдань, що відносяться до компетенції медичної служби.

До другої групи належать фізкультурно-оздоровчі технології (ФОТ), які спрямовані на фізичний розвиток. Реалізуються вони на заняттях з

фізичного виховання і секціях на позаурочних спортивно-оздоровчих заходах.

До третьої групи відносяться екологічні здоров'язберігаючі технології (ЕЗТ), які спрямовані на створення екологічно оптимальних умов життя і діяльності людей, гармонійних взаємин з природою.

До четвертої групи належать технології забезпечення безпеки життєдіяльності (ТЗБЖ). Їх реалізують архітектори, будівельники (навчальних корпусів), інженерно-технічні служби, фахівці з охорони праці, захисту в надзвичайних ситуаціях, пожежної інспекції тощо. Оскільки збереження здоров'я розглядається при цьому, як збереження життя, вимоги та рекомендації цих фахівців підлягають обов'язковому обліку та інтеграції в загальну систему здоров'язберігаючих технологій.

До п'ятої групи відносяться здоров'язберігаючі освітні технології (ЗОТ), які діляться на три підгрупи:

а) організаційно-педагогічні (ОПТ), що визначають структуру навчального процесу, сприяють запобіганню стану перевтоми і гіподинамії та інших дезаптаційних станів;

б) психолого-педагогічні технології (ППТ), пов'язані з безпосередньою роботою на заняттях з фізичного виховання. Сюди входить й психолого-педагогічний супровід всіх елементів освітнього процесу;

в) навчально-виховні технології (НВТ), які включають в себе програми з навчання турботі про своє здоров'я та формування культури здоров'я студентів, мотивації їх до ведення здорового способу життя, попередження шкідливих звичок, які передбачають також проведення організаційно-виховної роботи зі студентами після занять.

Необхідно зазначити, що окреме місце займають ще дві групи технологій, традиційно реалізовані поза вищого навчального закладу, але які останнім часом усе частіше включаються у його позаурочну роботу:

- соціально-адаптуючі і особистісно-розвиваючі технології (САОРТ) — формування та зміцнення психологічного здоров'я студентів;
- підвищення ресурсів психологічної адаптації особистості (соціально-психологічні тренінги, програми соціальної та сімейної педагогіки);
- лікувально-оздоровчі технології (ЛОТ) — складають самостійні медико-педагогічні області знань:
- лікувальну педагогіку і лікувальну фізкультуру, вплив яких забезпечує відновлення фізичного здоров'я студентів [154, с. 29].

Отже, усі перераховані вище здоров'язберігаючі технології необхідно використовувати системно і в комплексі.

М. А. Крикунова пропонує до розгляду базову модель системної комплексної роботи по збереженню і зміцненню здоров'я у вищому навчальному закладі. Вона складається з шести блоків:

I блок — здоров'язберігаюча інфраструктура освітніх установ. Блок включає:

- стан і зміст навчальних корпусів і приміщень закладу освіти відповідно до гігієнічних норм;
- оснащеність спортивних залів необхідним обладнанням та інвентарем;
- наявність і належне оснащення медичного кабінету;
- наявність і належне оснащення студентської їдальні;
- організацію якісного харчування;
- необхідний (у розрахунку на кількість студентів) і кваліфікований склад викладачів і фахівців.

Слід зауважити, що відповідальність та контроль за реалізацією цього блоку лежить на адміністрації вищих навчальних закладів.

II блок — раціональна організація навчального процесу. Блок включає:

- дотримання гігієнічних норм і вимог до організації і обсягу навчального та поза навчального навантаження (домашнього завдання) на всіх етапах навчання;
- використання методів і методик навчання, адекватних віковим можливостям і особливостям студентів;
- введення будь-яких інновацій тільки під контролем фахівців;
- суворе дотримання всіх вимог до використання технічних засобів у навчанні (комп’ютер, аудіовізуальні засоби);
- раціональну та відповідну вимогам організацію занять активно-рухового характеру;
- індивідуалізацію навчання (облік індивідуальних особливостей організму), робота за індивідуальними програмами.

Реалізація цього блоку створює умови для зняття перевантаження, нормального чергування праці та відпочинку, підвищить ефективність навчального процесу, знімаючи при цьому надмірне функціональне напруження і втому.

ІІІ блок — організація фізкультурно-оздоровчої роботи. Блок включає:

- повноцінну та ефективну роботу у всіх групах здоров'я (на заняттях з фізичного виховання,
- організацію ЛФК;
- організацію динамічних змін;
- створення умов для роботи спортивних секцій;
- регулярне проведення спортивно-оздоровчих заходів.

Важливо підкреслити, що правильно організована фізкультурно-оздоровча робота може стати основою раціональної організації рухового режиму студентів, сприяти нормальному фізкультурному розвитку та руховій підготовленості студентів усіх факультетів, дозволить підвищити адаптивні можливості організму, стане засобом збереження і зміцнення здоров'я студентів.

IV блок — просвітницько-виховна робота зі студентами, спрямована на формування цінності здоров'я та здорового способу життя. Блок включає:

- освітні програми, спрямовані на збереження та заощадження здоров'я;
- лекції, бесіди, консультації з проблем збереження здоров'я та профілактики шкідливих звичок;
- проведення «Днів здоров'я», свят;
- створення громадської ради по здоров'ю, яка включає представників адміністрації та студентів.

V блок — організація системи просвітницької та методичної роботи з викладачами і фахівцями для підвищення кваліфікації працівників вищого навчального закладу. Блок включає:

- лекції, семінари, консультації, курси з питань здоров'язбереження;
- придбання і використання науково-методичної літератури;
- залучення викладачів та кураторів до спільногопроведення спортивних змагань.

VI блок — профілактика та динамічне спостереження за станом здоров'я. Блок включає:

- використання рекомендованих і затверджених методів профілактики захворювань, що не вимагають постійного спостереження лікаря (вітамінізація, профілактика порушень постави та зору);
- регулярний аналіз та обговорення на засіданні кафедри фізичного виховання стану здоров'я студентів;
- регулярний аналіз результатів динамічних спостережень за станом здоров'я студентів;
- створення системи комплексної педагогічної, психологічної та соціальної допомоги студентам;

— залучення медичних працівників до реалізації всіх компонентів роботи по збереженню і зміцненню здоров'я студентів.

Варто наголосити, що ґрунтуючись на запропонованій моделі, колектив кожного вищого навчального закладу може розробляти свої технології щодо здоров'язбереження студентської молоді [154, с. 29].

Отже, стає очевидним, що культурний рівень людини — це єдиний здоров'язберігаючий путівник при виборі форм людських потреб. Чим вище інтелект, тим вище захисні функції перед наркотичною, алкогольною та іншими залежностями, що негативно впливають на стан здоров'я людини. У зв'язку з цим для позитивного вирішення проблеми формування та збереження здоров'я студента необхідна така система освіти, в якій на основі глибоких фундаментальних знань про особливості професійної діяльності, оздоровчих функцій процесу фізичного виховання можна створити особисту установку на здоров'я, впевненість у собі і своїх можливостях. Здоров'язберігаючі технології в освіті являють собою спосіб організації та послідовних дій в ході навчально-виховного процесу, реалізації освітніх програм на основі всебічного врахування індивідуального здоров'я молоді, особливостей її вікового, психофізичного, духовно-морального стану і розвитку. Доведене зниження рівня здоров'я студентської молоді актуалізує пошук сучасних форм здоров'язберігаючої освіти.

Для сучасної постмодерної цивілізації однією з основних цінностей виступає масова настанова на підвищення якості життя, яка почала виявляти себе вже на стадії становлення капіталізму, але остаточно оформилася лише наприкінці XIX ст., щоб тільки на зламі XX і XXI століть втілитись у парадигму здорового способу життя. Сьогодні, коли соціум усе більше набуває характеристик властивих для «суспільства знання», саме здоровий спосіб життя, що внутрішньо властивий сучасному інформаційному суспільству, виступає не тільки адекватною відповіддю на виклики сучасності, але й конкретним орієнтиром у визначені подальшої спрямованості людського розвитку.

Особливу увагу варто звернути на те, що кожному суспільству на певному етапі його функціонування відповідає той чи той певний спосіб життя. На сьогодні є достатньо підстав стверджувати, що сучасній добі цивілізаційного людського поступу не відповідає ні буржуазний, ні соціалістичний спосіб життя. Нове суспільство потребує лише здорового способу життя, альтернативи якому як вектору історичного розвитку людства, загалом, просто не існує. Збільшення людського капіталу під час переходу до економіки знань істотно змінює систему державних пріоритетів. На перше місце виходять цільові настанови, пов'язані зі зміненням здоров'я населення, збільшенням активної тривалості життя, розвитком науки, підвищенням рівнів освіти і життя людей. І не випадково, що сьогодні в умовах формування нової стратегії соціального розвитку України на перший план висунуто саме питання здорового способу життя як системи всієї життєдіяльності людей (особи, соціальної групи, суспільства загалом) в певних культурно-цивілізаційних умовах.

Необхідно зазначити, що переважна більшість сучасних науковців, обговорюючи засоби вирішення демографічних, генетичних, ресурсних, організаційно-політичних та інших проблем, що створюють у перспективі загрозу для існування цивілізації, все частіше погоджуються з думкою про те, що подальші заходи з оптимізації здорового способу життя залежатимуть не стільки від реалізації програм з охорони здоров'я, що вже існують чи заплановані, у яких відбито досягнення медичної науки і практики, скільки від уточнення уявлень про те, чим насправді є здоровий спосіб життя і як він буде змінюватися відповідно до руху людської культури. Сучасна держава зобов'язана впроваджувати пріоритети здорового способу життя, добиватися гармонізації людського і природного середовища, не залишати без підтримки сім'ї та сприяти народжуваності.

Під кутом гуманітарного знання в центрі здорового способу життя, носієм якого є людина, що наділена здатністю до цілеспрямованого і обґрунтованого проектування свого майбутнього, виявляється творча

діяльність особистості. Сам же здоровий спосіб життя постає як та життєздатність індивіда, яку він не стільки суб'єктивно сприймає як наявність здоров'я, скільки як той вид соціально-активної, творчої діяльності, що є умовою і технологією життєвої самореалізації, тестом на життєву компетентність. З цього погляду єдиним критерієм здорового способу життя стає міра вільного, усебічного, цілісного, гармонійного розвитку людини як суб'єкта самореалізації, здатного в межах загального культурного поля розв'язувати найрізноманітніші завдання.

Сучасні лідери цивілізаційного поступу (США, Німеччина, Японія та ін.), вибудовуючи для себе нову систему координат, нову шкалу цінностей і порядок взаємодії, усе частіше звертають увагу на те задоволення, яке людині приносить робота, що відповідає зasadам її екзистенції, так би мовити «срідна праця». У цьому контексті здоровий спосіб життя постає такою системою цінностей, яка забезпечує особистості відчуття повноти буття, єдності зі всією ідеально-матеріальною повнотою світу, що веде, з одного боку, до задоволення життєво важливих потреб людини, а з іншого — до її саморозвитку. Такий спосіб життя (здоровий) може бути завжди, у будь-якій конкретно-історичній ситуації, але його виявлення кожного разу є специфічним, і людина повинна завжди і безупинно віднаходити можливості творчої праці, шляхи самореалізації, щоб відчувати себе носієм саме здорового способу життя.

Креативність (творчі здатності) — це здатність людини приймати творчі рішення та створювати принципово нові ідеї у будь-якій сфері життєдіяльності суспільства.

Служним у цьому плані постає питання виявлення механізму, потреб, які спонукають людину до творчої діяльності як вирішального чинника самореалізації. Уодночас індивід, намагаючись узгодити свій спосіб життя з фундаментальними зasadами власної екзистенції, своїм справжнім існуванням, фактично виходить зі своїх виключно

індивідуальних потреб та інтересів, а не просто із загальновідомих вимог чи модних соціально-філософських побудов.

Отже, зрозуміло, що кардинальна зміна способу життя, його трансформація в здоровий спосіб життя, починається з відшукування потреб власного особистісного існування, з фундаментальної перебудови позиції людини у світі. З цього погляду залучення до здорового способу життя доцільно вибудовувати не в контексті рекламно-пропагандистських кампаній, а через формування у особистості внутрішньої потреби в такому духовно-культурному вимірі.

Слід підкреслити, що здоровий спосіб життя це, насамперед, простір самовизначення і внутрішньої активності людини і в цьому плані він одвічно є смисловим світом, який «конституює» індивід. Безперечно, реальне людське буття є не тільки автономним, це своєрідний простір соціокультурних значень, що переконливо свідчить про подвійну детермінацію людської суб'єктивності: з боку власної життєдіяльності індивіда та життєвих смислів, які він породжує, і з боку так званих «обставин», «контексту», котрі він засвоює, як певні соціокультурні смисли-значення: ідеали, норми, традиції суспільства. Іншими словами, необхідно постійно враховувати зумовленість тієї чи тієї системи думок широким соціокультурним контекстом, світоглядом, який домінує в певному суспільстві на конкретному етапі його розвитку. Людина, напевно, єдина істота, якій притаманне бажання розвиватися під впливом суспільства.

До того ж останнім часом аналітики переконують у тому, що у проблемі здорового способу життя все частіше визначальними постають саме культурно-психологічні фактори, що охоплюють зміст світогляду, характер мислення, домінуючу систему цінностей і норм. Це ті смислові засади, що вбудовані в саме практичне, у повсякденне, економічне та політичне життя, в стосунки між людьми на рівні повсякденного буття. Дуже важливо, щоб зміст цих останніх смислових

засад, які у будь-якому суспільстві виражають життєві смисли, пронизувала ідея максимальної особистісної самореалізації. Саме такий підхід має посприяти переходу як окремої людини, так і всієї структури суспільного організму в нову систему мислення й відповідну форму життєдіяльності — здоровий спосіб життя.

Антропоетика здоров'я — сучасний напрям оздоровчої освіти, що досліджує проблеми пов'язані із залежністю здоров'я від культури існування людини і від її впливу на навколошній світ; розглядає зв'язки довкілля з людиною як центральною ланкою всіх взаємодій на Землі, аналізує системні відносини і чинники, які дають змогу раціонально використовувати ресурси та резерви; галузь здорового способу життя у форматі формування морально-етичних стосунків людини в суспільстві та середовищі.

Варто звернути увагу на те, що в Україні, перехід до нової системи базових цінностей, способу життя, структури соціальних інституцій досі відбувається за умов невизначених політичних, соціально-економічних та соціокультурних орієнтирів, девальвації звичних ідеологем, консервації кризового стану соціуму. Україна все ще перебуває в пошуку своєї цивілізаційної ідентичності, не визначившись ще зі своїм місцем в історичному процесі. По-справжньому сучасним, як стверджують науковці світового рівня, може вважатися лише суспільство рішуче налаштоване на безперервне оновлення, на постійні еволюційні перетворення соціальних практик, демократичних інститутів, уявлень про майбутнє, оцінок сучасності, на поступові, але безповоротні зміни в технологічній, економічній, культурній сферах, на неухильне підвищення якості життя, яке, в граничному вимірі має постати виключно як здоровий спосіб життя.

Необхідно зазначити, що відсутність чітких орієнтирів суспільного розвитку в умовах трансформаційного періоду зумовлюють формування масових станів сумнівів, розгубленості, відсторонення (байдужості) у більшої частини населення, що відбувається не тільки на загальному ставленні до життя, а й на поведінці людей у відповідних життєвих ситуаціях.

В цьому контексті проблема здорового способу життя багато в чому залежить від цивілізаційного самовизначення, у виборі духовних цінностей та історичних ідеалів, а також орієнтації України у світовому культурно-історичному просторі.

Заслуговує на увагу те, що у ХХІ столітті частка людського капіталу в розвинених державах становить майже три чверті національного багатства, у тому числі в країнах Західної Європи (Німеччина, Великобританія, Нідерланди, Швеція, Данія та ін.) — 74 %, у США — 76 %. Це важливо особливо сьогодні, коли інноваційний варіант розвитку іманентний «суспільству знання», потребує опертя на такі фундаментальні суспільні інститути як *правова держава і громадянське суспільство*.

В Україні пусковим механізмом початку процесу переходу до здорового способу життя вповні може бути ідея поступового терпеливого переконання пересічного громадянина в необхідності переосмислення сучасності. Іншими словами, примусити кожного зрозуміти, що Україна ввійшла в принципово іншу реальність, пов'язану з переходом до громадянського суспільства та техногенної цивілізації, де проблема самореалізації особистості перетворюється в проблему її цивілізаційного виживання, а здоровий спосіб життя є головний системоутворювальний фактор нового стилю мислення, а відтак, і нової форми свідомості й відповідного її способу життя.

Важливо наголосити на тому, що сучасні уявлення світової науки стосовно феномена здоров'я людини ґрунтуються на новому розумінні актуальності проблеми виживання людства взагалі. Наприкінці ХХ ст. лідери світової науки зарахували проблему здоров'я до глобальних проблем людства, вирішення яких обумовлює факт подальшого нашого існування. Сьогодні до наукового вжитку увійшло нове поняття — *антропологічна катакстрофа*, сутність якого полягає в тому, що згідно з основним біологічним законом кожен біологічний вид вимирає, якщо не зміг пристосуватися до змінених умов існування, у яких він розвивався

тисячоліттями в ході еволюції. За даними медичної статистики підвищення показників захворюваності та смертності спостерігається саме з другої половини ХХ ст., і деякі вчені зі світовим ім'ям, пов'язують це з тим, що негативні процеси набули планетарного розмаху.

Глобальна важливість і актуальність проблеми стали передумовою ґрунтовних досліджень феномена здоров'я та його складників, зумовили пошуки шляхів позитивної пропаганди. У філософському розумінні, спосіб життя — це синтетична характеристика сукупності типових видів життєдіяльності людей (індивідів та соціальних утворень) у поєднанні з умовами життя суспільства. Спосіб життя охоплює всі сфери суспільства: працю і побут, суспільне життя і культуру, поведінку (стиль життя) людей та їх духовні цінності.

Розвиток цивілізації породжує такі зміни в способі життя, які збільшують ступінь ризику виникнення так званих «хвороб сучасної цивілізації», що найбільш розповсюджені в індустріально розвинених країнах.

Слід підкреслити, що проблеми формування здорового способу життя в сучасних умовах досить реально висвітлюються в багатьох соціально-філософських, педагогічних, соціологічних, медичних працях. Особливої актуалізації ця проблематика набула в другій половині ХХ ст. як загалом, у світі, так зокрема, в Україні.

Поняття «здоров'я» нерозривно пов'язане з поняттям «здоровий спосіб життя». Здоровий спосіб життя об'єднує все, що сприяє виконанню людиною професійних, громадських і побутових функцій в оптимальних для здоров'я умовах і виражає зорієнтованість діяльності особистості у напрямі формування, збереження і зміцнення свого здоров'я. Тому під здоровим способом життя треба розуміти усвідомлене, відповідальне, активне ставлення до власного здоров'я, метою якого є формування, збереження і зміцнення всіх складових здоров'я.

З філософської точки зору «спосіб життя» — це поняття, яке характеризує особливості повсякденного життя людей. «Спосіб життя» охоплює працю, побут, відпочинок, задоволення матеріальних та культурних потреб, участь у суспільному та політичному житті людей.

Отже, здоровий спосіб життя — це спосіб життєдіяльності, спрямований на збереження та покращення здоров'я людини.

Філософський дискурс «*тіла*» як невід'ємного атрибуту «людського», триває віки і має численні інтерпретації, вписані в соціокультурний контекст. Велика кількість експлікацій «тілесного» утворює в сучасному полі філософських досліджень розмаїття підходів, парадигм та точок зору. Однак, для світової науки важливо розібратися: які саме підходи до визначення «*тілесного*» побутують у фізичній культурі?

Потрібно зауважити, що проблема тілесності в історії філософії є одним з мотивів, що визначає сам стиль філософського мислення. Як зазначає дослідниця історії питання тілесності **Ольга Євгенівна Гомілко**, «генезис та теоретична еволюція західної метафізики невід'ємні від апеляції до тілесності», а отже, у зв'язку з цим поняттям, у ставленні до нього знаходить своє відображення сама сутність того чи того філософського напрямку [24, с. 114].

Тіло є першоосновою сутнісних сил людини і домінує серед них. Фізичні кондиції значною мірою обумовлюють образ, якість і стиль життя особистості. «*Tіло, виховане спортом, — уважає Андрій Петрович Возний, — стає носієм не тільки власних фізичних, але й естетичних чеснот*» [24, с. 114].

Отже, самопізнання дитини починається з пізнання свого тіла, так пізнання людини має базуватися на вивчені закономірностей свого тіла.

Тілесність людини — це поняття більш широкого плану. **Наталія Сергіївна Медведєва** дала таке визначення тілесності:

«**Тілесність** — це субстрат людської життєдіяльності, що являє собою багатовимірне утворення, яке існує в трьох площинах: біологічне

(природне) тіло, внутрішня тілесність, зовнішня тілесність — і конструюється на їхньому перетині» [24, с. 115].

Отже, розвиток тіла людини безпосередньо пов'язаний з розвитком її тілесності. Тому в нашому навчально-методичному посібнику ми розглянули поняття *тілесності людини як феномен розвитку фізичної культури*.

В навчальній літературі у системі фізкультурної освіти, де студенти отримують «тілесну» освіту в її різноманітних аспектах, поняття тілесності лише «є присутнім», не знаходячи свого філософського осмислення як соціокультурного феномена в категоріях внутрішнього та зовнішнього, форми та змісту, формальної та функційної краси. Безперечно, тіло у сфері фізичної культури та спорту є об'єктом естетичного сприйняття, культивування та саморозвитку людини. Оцінне, емоційне ставлення людини до своєї тілесності, а отже, і до форм своєї моторної діяльності, завжди визначало зміст спорту в людську епоху в будь-якому типі культури. Це генетично споріднє спорт та мистецтво, хоча їх функції в системі культури різні, а тому й неоднакові їх історичні долі.

З розвитком соціуму в усі сфери життя людей проникає людська фізична активність, яка стає все більш значущою і невід'ємною частиною життєдіяльності світової цивілізації. Мільйони людей в усіх країнах світу дотримуються здорового способу життя, складником якого є заняття фізичними вправами і оздоровчою гімнастикою, участь у спортивних змаганнях.

Отже, *тілесність людини* — це дуже складна саморегуляційна і самовідновлювальна система з властивими їй принципами самозбереження і пристосування. Тілесність, як ніщо інше, свідчить про необхідність самовдосконалення людського організму, тому, *тілесність людини є феноменом розвитку фізичної культури*.

Варто звернути увагу, що фізична культура в сучасному суспільстві все більше стає важливим чинником для підтримки й зміцнення здоров'я

людини, підвищення рівня її культури, активного дозвілля, альтернативою шкідливим звичкам і пристрастям. Цей вид діяльності інтенсивно впливає на всі сфери суспільного буття. Він сприяє мінімізації економічних витрат, є чинником збільшення працездатного віку людини. Фізичне і духовне здоров'я нації є надзвичайно важливим елементом економічного і політичного життя суспільства, значущим компонентом світоглядної й ідеологічної позиції, детермінантою пріоритетів і поведінки людей.

Стан здоров'я нації безпосередньо впливає на економічне життя: з одного боку, порушення суспільного здоров'я призводить до великих господарчих втрат, а з іншого боку — неефективна економіка викликає деградацію суспільства. Найпоширенішими причинами цієї деградації є пияцтво, злочинність, наркозалежність. Вони тягнуть за собою такі наслідки: зростає кількість психічних та серцево-судинних захворювань, самогубств, збільшується кількість інвалідів тощо.

Систематичні заняття фізичними вправами суттєво підвищують працездатність людини, сприяють розвитку загальної витривалості організму, зміщенню здоров'я, покращенню вольових і моральних якостей, створенню позитивного емоційного фону.

Людина майбутнього — це людина розумна, діяльна, гуманна, яка вміє насолоджуватися красою, це цілісна, усебічно розвинена особистість, що втілює ідеал справжньої єдності, духовної і фізичної досконалості.

Доцільно звернути увагу на те, що питання стосовно з'ясування ролі фізичної культури у всеобщому розвитку особистості в нашій країні було і є предметом інтенсивного наукового пошуку і пов'язувалося воно, перш за все, з осмисленням сутності фізичного виховання, фізичної підготовки і спорту, як важливих її елементів. Але акцент у цих дослідженнях має, здебільшого, медико-біологічний характер. Поняття фізичної досконалості пов'язували, зазвичай, з уявленням про міру гармонійного фізичного розвитку і всеобщої фізичної підготовленості

людини. Головну увагу було закцентовано на руховій активності, на противагу інтелектуальному і соціально-психологічному розвитку. Це призвело до порушення зв'язків фізичної культури із загальною культурою людини, її духовним началом.

Такий підхід є хибним, оскільки він не дозволяє вирішувати питання всебічного і гармонійного розвитку особистості. Фізична культура, на відміну від інших сфер культури, містить найбільший потенціал формування особистості, як цілісності у своїй тілесно-духовній єдності. Тому культурна діяльність (зокрема й тілесна) набуває суспільно-корисної значущості, оскільки її предметом, метою й головним результатом є розвиток самої людини, її біологічного, психологічного, соціального та духовного рівнів.

Тому ще наприкінці ХХ ст. у зв'язку зі зростанням ролі культури і людського чинника в суспільстві почалося інтенсивне осмислення фізичної культури, крім медико-біологічного і педагогічного аспектів знання, застосовували також і психологічний, соціальний, культуrozнавчий і філософський. Усебічний аналіз цієї проблеми свідчить про те, що в кожному з цих напрямів вивчення фізичної культури є певні досягнення. У той же час у цих проблемах залишається багато питань дискусійного характеру, які, зазвичай, пов'язані з недостатнім урахуванням біосоціокультурної сутності людини, розумінням її як цілісності.

Матеріали дослідження, у яких розглядаються співвідношення біологічного і соціального, тілесного і духовного у фізичній культурі, не враховують єдності функційного, аксіологічного і морально-естетичного аспектів її змісту, що свідчить про те, що у сфері фізичної культури розвиток рухових можливостей людини є невід'ємним від розвитку її особистих якостей, більше того – визначаються ними. Фактично, фізична культура — та ж загальна культура з перевагою її духовного начала, але яка реалізується специфічним чином через свідомо окультурену рухову діяльність. *Отже,*

сутність фізичної культури полягає в формуванні інтелекту людини через її рух.

Необхідно наголосити, що фізичні вправи є такою руховою дією, у якій виявляється *інтелект людини*, що *фізична культура — це, перш за все, робота з душою людини, її внутрішнім світом*. *Тілесність дається людині, але тілесний організм створюється духом, він складає особисте тіло духу.*

Сам зміст фізкультурної діяльності є визначальним для залучення до цінностей фізичної культури. Тільки тоді, коли ця діяльність розглядається з точки зору людської значущості й цінності, вона стає чинником справжнього культурного розвитку людини, гармонізації тілесного і духовного, стійкого залучення до фізичної культури. Саме проблема «олюднення» фізичного (природного) в людині, розгляд фізичного, як особистого, проблема збереження, підсилення, а за необхідності — відновлення фізичних здібностей, із урахуванням інтелектуального, естетичного, морального складників — саме це і є головною проблемою теорії і практики фізичного вдосконалення особистості, розвиток її справжньої фізичної культури.

Отже, *фізична культура* є сукупністю свідомих біологічних, психологічних, соціальних та духовних факторів у розвитку людського організму. Вона виступає важливим засобом підвищення соціальної активності окремої людини, соціальних груп, задоволення їх моральних, естетичних та творчих запитів, впливає на розвиток культури загалом. *Фізична культура* — це свідома діяльність людини, соціальної групи, суспільства по удосконаленню тілесних, психологічних та духовних якостей за допомогою природних, соціальних та культурних факторів.

Такий підхід до поняття суті фізичної культури може слугувати основою для виявлення взаємопов'язаних, змістовних її характеристик, які дають можливість інтегрувати різноманітні аспекти вивчення фізичної культури людини з позиції медико-біологічного, соціального, культурологічного та філософського знання.

Науковці зазначають, що серед фундаментальних факторів протистояння глобальним деструктивним тенденціям ключове місце посідає проблема реалізації нового «образу» медицини, спрямованої на діагностику, моніторинг, збереження, корекцію та відновлення здоров'я людини.

Отже, саме це є умовою успішного виконання людиною службових та соціальних зобов'язань, реалізації життєвих планів, задоволеності своїм життям, одним із ключових індикаторів якості якої є *стан життєвих сил людської тілесності та фізичної культури*.

Для того, щоб можна було стверджувати, що процес поширення здорового способу життя серед населення став незворотним, сам здоровий спосіб життя має стати однією із базових суспільних цінностей, знаходиться у центрі уваги громадськості. У майбутньому поява та висвітлення цієї проблеми у значущих та програмних державних документах, з одного боку буде відображати реальний стан її оцінювання з боку суспільства, а з іншого — формувати нову реальність, закладати основи подальшої діяльності держави у цій сфері. Для України на цьому етапі актуальним є опрацювання, творче осмислення та запозичення позитивного досвіду інших держав (США, Великобританії, Німеччини, Франції, Японії та ін.) у сфері формування здорового способу життя населення.

Важливо пам'ятати, що в основі утвердження здорового способу життя, забезпечення належної охорони здоров'я громадян України у ХХІ ст. лежить рекреаційно-лікувальна і профілактична робота, побудована на ціннісно-спонукальних джерелах природних потреб людини у фізичному загартовуванні, оскільки найважливішим елементом здорового способу життя виступає оптимальний руховий режим, що включає регулярні заняття фізичною культурою і спортом.

Фізична культура, як відомо, є першим і основним видом культури, що формує людину. Фізична культура тісно пов'язана з багатьма галузями людської діяльності, тому відіграє важливу роль у формуванні здорового покоління з властивими їй біологічними і соціальними

функціями, сприяє фізичному і духовному розвитку особистості. Недаремно у статті 1 Закону України «Про фізичну культуру і спорт» зазначається: «Фізична культура — складова частина загальної культури суспільства, що спрямована на зміцнення здоров'я, розвиток фізичних, морально-вольових та інтелектуальних здібностей людини з метою гармонійного формування її особистості» [88, с. 114]. Як важливий складник загальної культури суспільства, вона виконує низку важливих соціальних функцій: оздоровлення, рекреації, організації дозвілля, пізнання, виховання, творчості, спілкування, консолідації, соціальної мобільності тощо. Саме в цьому полягає особливість феномена фізичної культури, яка поєднує соціальне й біологічне в людині. Фізичне виховання, як зазначається у статті 12 Закону України «Про фізичну культуру і спорт», є головним напрямом впровадження фізичної культури і становить органічну частину загального виховання, покликану забезпечувати розвиток фізичних, моральних, вольових, розумових здібностей та професійно-прикладних навичок людини [88, с. 114].

Отже, процес засвоєння фізичної культури особою здійснюється через фізичне виховання. Сучасна орієнтація фізичного виховання повинна бути спрямована на зміцнення здоров'я, розвиток та підтримання фізичних якостей і можливостей організму, формування фізичної культури, що включатиме нові ціннісні орієнтації, культурну, інтелектуальну та емоційну діяльність.

Цільова комплексна програма «Фізичне виховання — здоров'я нації», що була розроблена відповідно до Закону «Про фізичну культуру і спорт» і визначала необхідні зміни в українському суспільстві щодо зміцнення здоров'я людини як найвищої гуманістичної цінності, як пріоритетний напрям державної політики України і розрахована на 1999—2005 роки.

Основні завдання програми:

- сприяння духовному і фізичному розвитку молоді, виховання у неї почуття громадянської свідомості та патріотизму;
- розвиток фізкультурно-спортивного руху в Україні з урахуванням змін у всіх сферах суспільного життя та ціннісних орієнтацій українського населення;
- забезпечення переорієнтації практичної діяльності галузі на розвиток пріоритетної проблеми — зміцнення здоров'я населення засобами фізичного виховання, фізичної культури і спорту;
- створення умов для задоволення потреб кожного громадянина України у зміцненні здоров'я, фізичного та духовного розвитку;
- виховання у населення України відповідних мотиваційних та поведінкових характеристик, активної суспільної орієнтації на здоровий спосіб життя;
- забезпечення передових позицій у міжнародному спортивному русі, спорті вищих досягнень, сприяння розвитку олімпійського руху в Україні, піднесення міжнародного авторитету держави у світовому співтоваристві.

Тепер цілком зрозуміло, що багато положень програми не були виконані й залишилися лише на папері. Формування здорового способу життя в Україні сьогодні має стати комплексною, системною та цілеспрямованою діяльністю науковців, органів державної влади та місцевого самоврядування, громадських організацій, сім'ї, інших соціальних інститутів, діяльність яких буде безпосередньо спрямована на формування, збереження, зміцнення й відновлення здоров'я молодого покоління. Як вважає вітчизняний дослідник **Наталія Михайлівна Букорос**: «Студенти — це основний трудовий резерв країни, це майбутні батьки, і їхнє благополуччя є запорукою здоров'я та благополуччя всієї нації. Фізична культура є важливим засобом підвищення соціальної та трудової активності молоді, задоволення її творчих, моральних і естетичних запитів. Сучасні завдання фізичного

виховання молоді — це насамперед виховання здорового способу життя» [16, с. 3].

Варто звернути увагу на те, що аналіз документів показав, що нормативно-правовим забезпеченням здорового способу життя в Україні є базові документи галузі фізичної культури і спорту: Закон України «Про фізичну культуру і спорт» (1994 р.), Концептуальні принципи подальшого розвитку фізичної культури і спорту в Україні (1997—2005 рр.), Цільова комплексна програма «Фізичне виховання — здоров'я нації» (1998—2005 рр.), Національна доктрина розвитку фізичної культури і спорту (2004—2016 рр.), Державна програма розвитку фізичної культури і спорту на 2007—2011 рр.

Закон України «Про фізичну культуру і спорт» визначає загальні правові, соціальні, економічні та організаційні основи фізичної культури і спорту в Україні, участь державних органів влади, посадових осіб, а також установ і організацій у незалежності від форм власності в зміщенні здоров'я громадян України, досягнення високого рівня трудової спроможності та довголіття засобами фізичної культури і спорту.

Отже, здоровий спосіб життя як система складається з багатьох взаємозалежних та взаємозамінних елементів, які спираються на принципи культури харчування, виховання, а не тільки на дотриманні певних технологій оздоровлення. Визначення поняття здорового способу життя включає при різноманітності підходів, деякі спільні риси: оптимальний режим праці та відпочинку, відмова від шкідливих звичок, заняття фізичними вправами і спортом, переживання задоволення і щастя від прожитого дня, екологічна обстановка місця проживання, дотримання особистої гігієни, гігієни харчування тощо.

В умовах розвитку України необхідно сформувати таку загальну систему охорони і збереження здоров'я і життя населення, яка б відповідала сучасним умовам розвитку ринкових відносин в Україні та міжнародним стандартам у галузі захисту праці, соціальної безпеки та охорони здоров'я.

Тому варто прийняти відповідні нормативно-правові акти, що сприятимуть масштабним змінам, зокрема й способу життя як одного з детермінант здоров'я громадян України.

Слід зазначити, що одним із завдань фізичної культури і спорту в Україні, визначених Законом (стаття 2), є постійне підвищення рівня здоров'я, фізичного та духовного розвитку населення. Рішенням цього завдання є заохочення широких верств населення до занять фізичною культурою та спортом, що визначено статтею 8 «Сфери та основні напрями впровадження фізичної культури» Закону України «Про фізичну культуру і спорт». Сферами впровадження фізичної культури є виробнича, навчально-виховна та соціально-побутова. Основними напрямами впровадження фізичної культури є фізкультурно-оздоровча діяльність, фізичне виховання та розвиток масового фізкультурно-оздоровчого руху. У Законі України «Про фізичну культуру і спорт» визначене також фінансове, науково-методичне, кадрове, медичне, матеріально-технічне, правове та інформаційне забезпечення фізкультурно-оздоровчої діяльності в Україні.

Варто наголосити, що відповідно до Закону України «Про фізичну культуру і спорт» в 1997 р. були розроблені, за участю кафедри менеджменту фізичної культури Харківської державної академії фізичної культури, основні принципи подальшого розвитку фізичної культури і спорту в Україні на період до 2005 року. Враховуючи критичну ситуацію щодо зниження рівня здоров'я населення, головною метою основних принципів подальшого розвитку фізичної культури і спорту в Україні є визначення стратегії розвитку фізичної культури і спорту в Україні, засад створення дієвої системи зміцнення здоров'я населення шляхом об'єднання усіх державних, суспільних і громадських інститутів, установ та організацій, сімей та кожного громадянина. Відповідно до поставленої мети розглядалися рішення завдань, серед яких — виховання у населення України відповідних мотиваційних та поведінкових характеристик, активної соціальної орієнтації на здоровий спосіб життя.

На зміну Цільової комплексної програми «Фізичне виховання — здоров'я нації» в 2004 році прийшла Національна доктрина розвитку фізичної культури і спорту. Це своєрідна система концептуальних ідей та поглядів на роль, організаційну структуру та завдання фізичної культури і спорту на період до 2016 р. з урахуванням стратегії розвитку держави та світового досвіду. Метою Доктрини є орієнтація українського суспільства на поступове формування ефективної моделі розвитку фізичної культури і спорту на демократичних та гуманістичних засадах. Одним із пріоритетних завдань Доктрини є створення умов щодо забезпечення оптимальної рухової активності кожної людини протягом усього життя. У Доктрині також були визначені завдання державної політики у сфері фізичної культури, серед яких — формування у населення стійких традицій та мотивацій щодо здорового способу життя; удосконалення форм заохочування різних груп населення до занять фізичною культурою і спортом. Реалізація Доктрини дасть можливість у майбутньому забезпечити перехід до нової, гуманістичної моделі розвитку фізичної культури і спорту, в центрі якої — інтереси, потреби та мотиви кожної людини, що буде сприяти прояву соціальної активності громадян.

Слід зазначити, що з метою створення умов щодо заохочення широких верств населення до масового спорту, як важливої складової здорового способу життя, зміцнення здоров'я нації, Кабінет Міністрів України в 2007 році затвердив Державну програму розвитку фізичної культури і спорту на 2007—2011 pp.

Програма стратегії розвитку фізичної культури і спорту спрямована на рішення існуючих проблем шляхом удосконалення відповідних організаційних та нормативно-правових механізмів, реалізації комплексу пріоритетних заходів, а саме: проведення фізкультурно-оздоровчої і спортивно-масової роботи в усіх навчальних установах, за місцем проживання, роботи та в місцях масового відпочинку

громадян — спрямованих на формування традицій здорового способу життя населення України.

Отже, здоровий спосіб життя є комплексним способом життєдіяльності людини, спрямований на гармонійну підтримку фізичних, психічних, моральних, соціальних і трудових функцій протягом життя. Сучасні фахівці відходять від розуміння поняття здоров'я у вузькому розумінні цього слова, а набуває поширення розуміння його як психосоматичного феномена, обов'язково пов'язаного з міжлюдськими взаєминами, соціальним самовизначенням, з рівнем саморегуляції людини, її способами виходу з конфліктних ситуацій. Формування здорового способу життя сьогодні має стати комплексною, системною та цілеспрямованою діяльністю науковців, органів державної влади та місцевого самоврядування, громадських організацій, сім'ї, інших соціальних інститутів, що буде безпосередньо спрямована або опосередковано буде стосуватися формування, збереження, зміцнення, витрачання, відновлення і передачі здоров'я молодого покоління, що певною мірою допоможе з поліпшенням демографічної ситуації, зниження рівня захворюваності та смертності, продовження активного довголіття і тривалості життя.

На зорі історії людина замислилася над проблемою збереження здоров'я, тривалості активного життя. У філогенезі людини проблемам здорового способу життя надавалося важливого значення у релігійних, філософських, соціально-політичних, історичних та етичних вченнях давніх єгиптян, вавилонян, індійців, персів, греків, римлян та інших народів стародавнього світу. Значна частина цієї інтелектуальної спадщини й сьогодні в XXI ст. не втратили своєї значущості, а проблеми, пов'язані зі способом життя й надалі залишаються актуальними для нас.

Якщо звернутися до історичного аспекту зародження уявлень про здоровий спосіб життя, то уперше вони починають формуватися на Сході. Уже в Стародавній Індії (VI ст. до н.е.), у «Ведах», сформульовані основні принципи поведінки здорового способу життя. Один з них —

досягнення стійкої рівноваги психіки. У східній філософії завжди ставився акцент на єдності психічного та тілесного в людині. Філософія Стародавнього Сходу (Індія та Китай) заснована на розумінні людини, як особистості, нерозривно пов'язаної з безпосереднім оточенням, природою, космосом і орієнтованої на підтримку здоров'я, наділеної величезними можливостями чинити опір недугам.

Слід підкреслити, що у тибетській медицині у відомому трактаті «Чижиуд — ши» неуцтво вважалося загальною причиною усіх хвороб. Неуцтво породжує хворий спосіб життя, вічну незадоволеність, призводить до тяжких, пессимістичних переживань. Помірність у всьому, природність і подолання неуцтва — основні складові здорового способу життя, що визначає фізичне і психічне благополуччя людини.

Думки щодо здорового способу життя трапляються й у античній філософії. Мислителі античного періоду намагаються виділити в конкретному явищі специфічні елементи. Так відомий давньогрецький лікар Гіппократ (460—356 pp. до н. е.) у трактаті «Про здоровий спосіб життя» розглядає цей феномен як деяку гармонію, до якої варто прагнути шляхом дотримання цілого ряду профілактичних заходів [38, с. 30]. Зокрема, видатний мислитель античності зазначав: «Отже, у відповідності з віком, порою року, навичками, місцевістю, статурою повинно бути влаштоване життя у такий спосіб, щоб ми могли чинити опір і спеці, і холоду, тому що тільки в такий спосіб можна зберегти хороше здоров'я» [38, с. 30]. Саме Гіппократ уперше поєднує досліджуване поняття з медичною.

В античному світі суспільство турбується про стан здоров'я нації. Гарне здоров'я було основним критерієм забезпечення інтелектуального розвитку майбутнього покоління. У Стародавній Греції культ тіла зводився в рамки державних законів, маючи на увазі, систему фізичного виховання.

Найвідомішою подією, що започаткувала традицію қультивування фізичного здоров'я людини, уважається проведення Олімпійських ігор в Стародавній Греції в 776 р до н.е.

Висвітлення проблеми здорового способу життя набирає подальшого розвитку у Стародавньому Римі, зокрема в працях видатних мислителів античності — **Марка Туллія Цицерона** (106—43 рр. до н. е.) і лікаря та філософа **Галена** (129—217 рр.). Підхід Галена до питання здоров'я був таким: «Здоров'я — це стан, ...у якому ми не відчуваємо болю і який не заважає виконувати функції нашого щоденного життя: брати участь у керівництві, митися, пити та їсти, робити все, що ми хочемо». Філософ Цицеронуважав, що їжа і догляд за тілом повинні бути спрямовані на збереження здоров'я і сил, а не отримання насолоди. І якщо ми, крім того, захочемо розглянути у чому полягає перевага і гідність людської природи, то зрозуміємо, як «ганебно впасти в розпусту і жити зманіжено і розкішно і як прекрасно в моральному відношенні жити дбайливо, стримано, строго і тверезо» [38, с. 30].

Особливістю античного періоду було те, що на перший план виходить фізичний компонент здорового способу життя відсуваючи духовний на другий план. Однак у східній філософії чітко простежується нерозривний зв'язок між духовним і фізичним станом людини. Положення східної інтелектуальної думки базуються на ставленні до людини як особистості. Такий підхід заснований на тому, що багато хвороб мають функційну природу, а їхні симптоми є сигналами серйозних емоційних і соціальних проблем. Саме тому східна медицина особливо підкреслює, що проблему здоров'я не можна вирішити тільки технічними засобами діагностики і лікування. До неї варто підходити з урахуванням індивідуального ставлення до здоров'я, що включає усвідомлення себе і власного способу життя. Видатний арабський лікар **Авіценна** (980—1037 рр.) у своїх наукових працях також акцентував увагу на необхідності наукового вивчення «режimu (способу життя) здорових людей»; звернув увагу на те, що якість здоров'я, життєздатності людини, залежить від її способу життя. Авіценна створив першу в історії медичну енциклопедію, як усі лікарі середньовіччя, він відповідав не тільки за здоров'я нації,

але й вирішував різні соціальні завдання. Моральна чистота і життя по совісті вважалися на Сході необхідними атрибутами здорового способу життя.

Особливу увагу варто звернути на те, що проблеми здорового способу життя є актуальними і в народній культурі східних слов'ян. Як народна пісня не втратила свого значення для сучасної музичної творчості, так і самобутні народні рухливі ігри, розваги, танці займали активне місце у системі фізичного виховання. Народна мудрість увійшла в такі пам'ятки вітчизняної медицини й педагогіки як «Повчання» великого князя Київського **Володимира Мономаха** (1053—1125 рр.), «Регламент або Устав духовної колегії» професора філософії, ректора академії, а пізніше голови Синоду Руської Православної церкви **Феофана Прокоповича** (1681—1736 рр.).

На межі XIX—XX ст. у Наддніпрянській Україні розповсюджується, а іноді навіть і друкується багато науково-популярної літератури, присвяченої пропаганді здорового способу життя, питанням гармонії людини з самою собою та світом. Особливий акцент робиться на вихованні здорового способу життя молоді. На початку XX ст. на українських землях у складі Російської імперії також активно починають обговорюватися питання професійного здоров'я.

Необхідно зазначити, що творчість **М. С. Грушевського** є одним з найбільш яскравих явищ в українській інтелектуальній традиції. Центральним напрямом його наукових досліджень, безперечно, була проблема національного самовизначення. Проте незмінним лейтмотивом, домінантою його творчості в кінцевому підсумку була любов до людини, віра в її можливості і таланти, піклування про забезпечення достойного рівня і здорового способу життя.

Уже на початку ХХ століття в політичній публіцистиці М. С. Грушевського піdnімається питання пропаганди здорового способу життя в робітничо-селянському середовищі, зокрема шляхів подолання пияцтва. Вітчизняний мислитель писав, що «алкоголь — дуже шкідлива річ

для здоров'я чоловіка; чистий алкоголь — це просто отрута, і всі напої... знищують тіло, його будову і ослабляють розум, а при тім знищують не тільки того, хто п'є, але й його дітей і подальше потомство..., і рід людський страшенно вироджується через уживання алкоголю» [63, с. 147].

Отже, М. С. Грушевський визначив основні складові концепції здорового способу життя, серед яких:

- забезпечення матеріальних основ розвитку суспільства;
- розвиток освіти, виховання духовності особистості, формування її гуманістичного світогляду, політико-організаційна діяльність в означеному напрямі;
- ідеї М. С. Грушевського щодо концепції здорового способу життя були закладені і розвинені у ряді політико-правових документів періоду Української національної революції 1917–1920 рр., радянського періоду в історії України, періоду незалежності України.

Варто нагадати, що у 1920 році радянський теоретик та практик наукової організації праці **Олексій Капітонович Гастєв** (1882—1939 рр.) створює у Москві Центральний інститут праці. Особливу увагу в наукових працях інституту приділяли забезпеченню фізичного та психічного станів здоров'я робітників. У другій половині 1940-х та початку 1950-х років у радянській науці більш міцні позиції займає гігієнічний аспект здорового способу життя. На рубежі 1980-х—1990-х років у Радянському Союзі під час «перебудови» колосально змінюються, як кількісні, так і якісні параметри наукових досліджень, детально вивчаються й широко висвітлюються теми проблеми, які колись замовчувалися, зокрема питання статевого виховання.

Після проголошення незалежності України увагу фахівців та науковців продовжує привертати вивчення проблеми здорового способу життя, а також вплив різноманітних чинників на стан здоров'я людини. ХХІ ст. характеризується глибокою неузгодженістю природних, соціальних і духовних основ людини та середовища його життєдіяльності. Відбулися

істотні зміни у свідомості людини: якщо раніше вона була одночасно і виробником, і споживачем різних благ, то на сьогодні ці функції розділилися, що відбилося й на ставленні нашого сучасника до свого здоров'я. У давні часи людина, «споживаючи» своє здоров'я у важкій фізичній праці й боротьбі з силами природи, добре усвідомлювала, що вона сама повинна подбати про його відновлення. Тепер же людям здається, що здоров'я так само постійне, як електропостачання чи водопостачання. Російський учений-фармаколог **Ізраїль Іцкович Брехман** (1921—1994 рр.) відзначає: «Самі собою досягнення науково-технічної революції не скоротять відставання адаптаційних можливостей людини від змін природного і соціально виробничого середовища його існування. Чим інтенсивнішими будуть автоматизація виробництва і кондиціонування середовища існування, тим менш тренованими будуть захисні сили організму» [15, с. 15].

Отже, перед людством постало завдання не займатися утопічними планами відгородження людини від усіх можливих патогенних упливів, а забезпечити його здоров'я в реально існуючих умовах. На сьогодні серед розроблених наукових підходів з вивчення здоров'я у світі домінують такі:

- здоров'я як нормальна функціональна здатність організму;
- здоров'я як динамічна рівновага організму та його функцій із навколишнім середовищем;
- здоров'я як здатність до повноцінного виконання основних соціальних функцій, участі у соціальній діяльності й суспільно корисній праці;
- здоров'я як відсутність хвороб;
- здоров'я як повна фізична, духовна, розумова гармонійність і соціальний добробут, принцип єдності організму, саморегуляції.

Здоров'я багато в чому залежить від способу життя, однак, говорячи про здоровий спосіб життя, зазвичай, мають на увазі відсутність шкідливих звичок. Слід зазначити, що поняття здорового способу життя

набагато ширше за режим праці чи відпочинок, відсутність шкідливих звичок. У поняття здорового способу життя також входить система відносин до себе, до іншої людини, до життя загалом, а також усвідомлення буття, життєві цілі й цінності. Саме тому, вважають фахівці, для підтримання здоров'я необхідно мати розширене уявлення про здоров'я і хвороби, уміло використовувати ввесь спектр факторів, що впливають на різні складники здоров'я (фізичний, психічний, соціальний і духовний), оволодівати оздоровчими, загально-зміцнювальними, природо доцільними методами та технологіями, формувати установки на здоровий спосіб життя.

Російський фахівець у галузі соціальної гігієни **Юрій Павлович Лісіцин** (1928—2013 pp.) вважає, що «здоровий спосіб життя — це насамперед діяльність, активність особистості, групи людей, суспільства, що використовують матеріальні та духовні умови, можливості з метою покращення здоров'я, гармонійного фізичного і духовного розвитку людини» [38, с. 32].

Варто нагадати, що у практичній діяльності при визначенні індивідуальних критеріїв і мети здорового способу життя існують два альтернативних підходи.

Завданням традиційного підходу є досягнення всіма однакової поведінки, що вважається правильною: відмова від паління і вживання алкоголю; підвищення рухової активності; обмеження споживання їжі, насиченої жирами.

Ефективність пропаганди здорового способу життя і масового зміщення здоров'я оцінюється за числом осіб, що дотримуються рекомендованої поведінки.

Другий підхід має зовсім інші орієнтири, здоровим вважають такий спосіб життя, такий стиль поведінки, наслідком якого є бажана тривалість і необхідна якість життя. З огляду на те, що всі люди різні, їм протягом життя потрібно поводитися по-різному.

Російський дослідник Ігор Олексійович Гундаров (нар. 1947 р.), ще у 1989 р. констатував, що здоровий спосіб життя, звичайно не може і не повинен бути ідентичним. Будь-яку поведінку варто оцінювати як здорову, якщо вона веде до досягнення бажаного, оздоровчого результату. При такому підході критерієм ефективності формування здорового способу життя виступає не поведінка, а реальне збільшення здоров'я.

У 2000—2010-ті рр. на пострадянському просторі починає активно формуватися відносно нова галузь знання «філософія спорту», котра покликана дослідити сутність та зміст спорту як соціокультурного феномена, що створює та відновлює в образах фізичної культури еталони людської тілесності. У цей час іде збільшення в світовій, зокрема й українській літературі, публікацій, у яких розглядають феномен здоров'я в філософсько-спортивному дискурсі, що пов'язують, насамперед, із залученням до розвитку фізкультурно-спортивної науки гуманітаріїв — психологів, соціологів, істориків, соціальних педагогів, фахівців у галузі управління. **Л. П. Корогод** підкреслює: «Дослідження проблеми здорового способу життя, історичного досвіду її вирішення забезпечує можливості створення комплексу засобів соціально-педагогічного впливу на особистість і, у кінцевому підсумку, формування сталих перспектив суспільного розвитку» [63, с. 151].

Таким чином, проблема здоров'я в умовах глобалізації, світової фінансової кризи набула останнім часом новогозвучання. Сьогодні зрозумілим є те, що здоров'я людини — це цілісне, системне явище, природа якого зумовлена як природними та соціальними зовнішніми чинниками, так і внутрішніми, такими, що визначають психологічне ставлення людини до себе і до тих обставин, у яких вона реалізує власне життя.

Отже, можна підсумувати, що поняття здоровий спосіб життя є багатогрannим, тому існує потреба в його подальшому дослідженні. Водночас можна виокремити основні напрями діяльності, спрямованої на формування здорового способу життя:

1. створення інформаційно-пропагандистської системи підвищення рівня знань всіх категорій населення про негативний вплив факторів ризику на здоров'я, можливостей їх зменшення;
2. «навчання здоров'ю» — це комплексна просвітницька, виховна і освітня діяльність, спрямована на розширення інформованості з питань здоров'я та його захисту;
3. заходи боротьби з поширенням паління, вживанням алкоголю та наркотиків;
4. спонукання населення до активного способу життя: заняття фізичною культурою, туризмом, спортом;
5. збереження навколошнього середовища; збільшення і відновлення рекреаційних ресурсів;
6. зміни парадигми мислення особистості і людства в цілому в напрямі планетарного бачення, орієнтації на майбутнє.

РОЗДІЛ VI

ЕКОЛОГІЯ ТА ЕКОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ В УКРАЇНІ. ЕКОЛОГІЧНЕ ВИХОВАННЯ: СУТНІСТЬ ТА ОСНОВНІ НАПРЯМИ

Логіка викладу: Сучасна екологічна ситуація в Україні. Корисні копалини України. Земельні ресурси та ґрунти України. Водні ресурси України. Аварія на Чорнобильській АЕС. Екологічне навчання і виховання в Україні. Природоохоронна діяльність Міжнародного олімпійського комітету.

При розгляді шостого розділу варто звернути увагу на те, що упровадження у виробництво найновіших досягнень науки і техніки, поява нових технологій, енергетичних джерел і матеріалів — усе це сприяло революційним змінам у житті суспільства. Людство вступило в епоху науково-технічної революції, посиливши антропогенний вплив на природу.

Цей вплив має суперечливий характер. У ньому переплітаються позитивні й негативні явища.

З одного боку, удосконалення технологій і зростання виробництва сприяють більш повному задоволенню потреб людей, раціональному користуванню природними ресурсами, збільшенню виробництва продуктів харчування і т. ін. З іншого — забруднюється природне середовище, знищуються ліси, посилюється ерозія ґрунтів, випадають кислотні дощі і, як наслідок, погіршується стан здоров'я людей тощо.

Слід відзначити, що потреби суспільства і виробництва збільшуються, що обумовлює подальше прискорення темпів науково-технічного поступу. Зрозуміло, що чим вищий історичний етап розвитку суспільства, тим більше детермінується стан природного середовища цілеспрямованою людською діяльністю. Збільшення масштабів такої діяльності може привести до глобальних непорозумінь у розвитку цивілізації, які можна подолати лише шляхом зміни парадигми природокористування, підвищення екологічної свідомості самого суспільства.

Екологія (походить від двох грецьких слів *oikos* — оселя і *logos* — вчення) — це наука про навколошнє середовище, планету Земля, людину, її взаємодію із цим середовищем і шляхи забезпечення умов для її буття.

Слід підкреслити, що сучасна екологічна ситуація складалась стихійно, як наслідок діяльності людей, що спрямована на задоволення потреб. Людина досягла висот сучасної цивілізації завдяки тому, що постійно втручалась у природу, ідучи до своєї мети. Люди досягали цілей, на які розраховували, але одержували наслідки, на які не очікували.

Протягом життя лише одного покоління наших сучасників до проблем людства додалася нова, не зовсім звичайна проблема. Уперше за свою історію людство змушене вдаватися до переоцінки власного місця і значення в системі «людина — природа». Сучасна екологічна криза виявилася абсолютно новою: по-перше, її походження пов'язане з тим, що світова популяція *homo sapiens* розпочала потужну перетворювальну

діяльність щодо біосфери, спрямовану лише на задоволення власних потреб; по-друге, ця діяльність з роками тільки посилюється; по-третє, більшість наслідків такої діяльності має незворотний уплів.

Науково-технічна революція змінює зв'язки людини з природою, створює нові умови її існування, помітно впливає на спосіб її життя і праці. Використовуючи сучасні засоби виробництва, людство впливає на природу в планетарному масштабі. Різке збільшення масштабів такого впливу загострило проблему передбачення наслідків людської діяльності. Екологічне прогнозування стало необхідною умовою оптимізації процесу взаємодії суспільства і природи. Тому важливо мати еколого-економічну оцінку науково-технічного поступу. Це протиріччя пов'язане з нерівномірністю розвитку різних галузей виробництва, науки і техніки. Подальше вдосконалення техніки має здійснюватись із урахуванням її негативного впливу на стан природного середовища. В умовах структурної перебудови економіки України, заміни застарілої техніки й технологій новими відкриваються можливості для помітного зменшення негативного впливу виробничої діяльності на природу.

Необхідно зазначити, що у сучасній екологічній ситуації важливо при оцінці економічної ефективності науково-технічного прогресу враховувати екологічні наслідки впровадження нової техніки, проводити комплексні еколого-економічні експертизи нової техніки. Такій експертизі мають підлягати не тільки створені техніка і технології, а й технічні ідеї, розробки, проекти нових технічних засобів. Саме під цим кутом зору розглянемо стан навколошнього середовища в Україні.

Україна — держава Центрально-Східної Європи, розташована на південному заході Східноєвропейської рівнини, займає Кримські та частину Карпатських гір. З півночі на південь попростягається на 893, із заходу на схід — на 1.316 км.

Територія нашої держави становить 603,7 тис. кв. км., або 5,7 % території Європи і 0,44 % території планети. За площею Україна перевищує такі великі європейські країни, як Франція (551 тис. кв. км.), Іспанія (505 тис. кв. км.),

Швеція (450 тис. кв. км.), Німеччина (356,3 тис. кв. км.), Польща (312,7 тис. кв. км.). Завдяки вигідному географічному розташуванню в центрі Європи та розгалуженій мережі авіаційного, залізничного, морського та автомобільного транспорту через Україну проходять шляхи загальноосвітнього значення.

Україна має сухопутний і морський кордони, загальна довжина яких становить 7.590 км. Сухопутний кордон країни простягається на 5631 км, морський — на 1959 км. На суходолі Україна межує з Російською Федерацією (2063 км), Республіка Білорусь (975 км), Республікою Польща (542,5 км), Словаччиною (98 км), Угорщиною (135 км), Румунією (608 км) і Республікою Молдова (1194 км).

На території нашої держави живе 45,4 млн. осіб. За чисельністю населення Україна посідає шосте місце в Європі після Росії, Німеччини, Великої Британії, Франції та Італії.

Загалом в Україні 448 міст, 897 селищ міського типу й понад 28 тис. сіл.

Україна багата на історичні та культурні пам'ятки. Серед усього розмаїття архітектурної спадщини є й такі перлини, існування яких на землі можна вважати справжнім дивом:

- Кам'янець-Подільська фортеця;
- Києво-Печерська лавра;
- Софійський собор;
- Хотинська фортеця;
- парк «Софіївка» та ін.

Слід нагадати, що територія України умовно поділяється на три природні зони: зона мішаних лісів, лісостепова та степова. Усі вони розрізняються за кліматом, рельєфом, рослинністю тощо. Омивають територію країни два моря — Чорне та Азовське.

Відомо, що за останні 20 років в Україні поменшало лісів на 30 %, водойм — на 10 %, і це не враховуючи криниць та джерел, в яких через людську діяльність вода стала отруйною. Така ж ситуація з тваринами, рослинами, комахами та іншою живністю. Їхня чисельність скорочується не тільки через

браконьєрство, а й унаслідок забруднення навколошнього середовища, лісових пожеж, що сталися з недбалства, засмітнення тощо.

Червона книга України — це перелік, до якого заносяться рідкісні види рослин та тварин, що потребують захисту або перебувають під загрозою знищення. Згідно з цією книгою вживаються заходи задля збереження цих видів.

Червона книга України містить відомості про 382 тварини та 541 рослину. І ця кількість постійно зростає.

Звичайно, не все так погано: існують заповідники зі спеціальними умовами для проживання тварин та вирощування рослин. Однак, якщо усі ми не будемо обережно ставитися до середовища, що нас оточує, то незабаром «типовий український пейзаж» (в уяві постають великі зелені пагорби, по краях яких шелестить листям ліс, а десь на обрії видніється чиста річка з вербами...), можна побачити тільки в заповіднику або художньому музеї. Бережіть природу, не забруднюйте довкілля сміттям та шкідливими газами, економно витрачайте природні ресурси!

Варто звернути увагу на те, що географічне положення України сприятливе у природно-ресурсному відношенні. За різноманітністю й багатством мінерально-сировинної бази Україна може забезпечити стабільний розвиток базових галузей промисловості й агропромислового комплексу. Україна виробляє близько 5 % світового обсягу мінеральної сировини. На її території розвідано близько 8 тис. родовищ майже 90 видів корисних копалин. Потребують промислового освоєння такі нові види мінеральної сировини, як-от: золото, поліметали, деякі рідкісні метали (літій, скандій та ін.), алуніти, флюорити, абразивна сировина, апатити, фосфорити, цеоліти. Багато родовищ залягають у вигідних географічних і екологіко-економічних умовах, що підвищує їхню цінність.

Але для цього потрібні докорінні зміни в ставленні до мінерально-сировинної бази країни. Адже поки що немає чіткого механізму управління й необхідного державного нагляду за використанням та охороною надр, що призводить до безгосподарського ставлення гірничовидобувних

підприємств до мінеральної сировини та зростання її необґрунтованих втрат. Недосконалі технології видобування та переробки мінеральної сировини, незадовільне вирішення питання комплексного освоєння родовищ призводить до того, що в надрах залишається і втрачається: розвіданих запасів солей — 50,0 %, вугілля — 40,0 %, металів — 25,0 %. Відходи видобутку й переробки корисних копалин майже не використовуються в народному господарстві, забруднюючи десятки тисяч гектарів сільськогосподарських угідь, ускладнюючи екологічну ситуацію.

У складному стані перебувають земельні ресурси та ґрунти України. Земельний фонд країни (60,4 млн. га) характеризується високим рівнем освоєння території. Розораність території України становить 56,0 %, чого немає в жодній країні світу. Для порівняння у США цей показник 27,0 %, у Франції — 42,0 %, у Німеччині — 33,0 %. У середньому на одного жителя України припадає 0,81 га сільськогосподарських угідь і 0,65 га ріллі. Високий рівень розвитку продуктивних сил і сприятливі ґрунтово-кліматичні умови для ведення сільського господарства обумовили інтенсивне використання земель. Тільки 8,0 % території країни перебуває в природному стані. Це болота, озера, гірські масиви, покриті та непокриті лісом. В Україні всі придатні для інтенсивного землекористування території вже введені в різні сфери господарської діяльності.

Одночасно мають місце значні втрати угідь і відведення земель для несільськогосподарських потреб. За 1981—1990 рр. для державних і громадських потреб відведено 360,5 тис. га земель, у тому числі 117,4 тис. га сільськогосподарських угідь, з них 67,3 тис. га ріллі. На зміну земель, що вибули з обігу, освоювались місця викорчуваних багаторічних насаджень, сінокоси, пасовища, осушенні заболочені й перезволожені угіддя, рекультивовані території. Якісний склад орних земель при цьому погіршився, тому що з обігу були виведені більш родючі землі.

Слід зазначити, що унаслідок нераціонального застосування засобів хімізації сільського господарства в ґрунтах накопичуються залишки

мінеральних добрив і пестицидів. Щороку використовуються понад 4 млн. т. мінеральних добрив, що в перерахунку на душу населення становить майже 85,0 кг. Сьогодні в Україні забезпеченість складськими приміщеннями для зберігання добрив становить 54,0 % від потреб. В останні роки окреслилася тенденція до зменшення застосування хімічних і збільшення використання біологічних засобів захисту рослин.

Отже, аналіз стану земельних ресурсів показує, що в результаті інтенсифікації землеробства і безконтрольного застосування засобів хімізації якість ґрунтів постійно погіршується, а родючість їх знижується. У цих умовах необхідно звести розораність території України до екологічно обґрунтованих норм, здійснити випуск сільськогосподарських машин, які б не переущільнювали ґрунти, упровадити нові нормативи відведення земель для несільськогосподарських потреб.

Велике занепокоєння українського суспільства викликає стан водних ресурсів та способи їхнього використання. Це, насамперед, води рік, озер, боліт, ставків, водосховищ та підземні води. На території України налічується 22 тис. річок загальною довжиною більш як 170 тис. км. Основні запаси води знаходяться в північній та північно-західній частині, а в південних областях води не вистачає. З метою більш надійного забезпечення водою маловодних регіонів виконано значні роботи з регулювання стоку річок, на яких створено 1087 водосховищ, зроблено близько 28 тис. ставків, 7 великих каналів.

Варто звернути увагу на те, що населенням і народним господарством України щорічно використовується близько 30 млрд. куб. м. води. Головними водокористувачами є такі, як-от: енергетика, металургія, сільське господарство та комунальна сфера. Слід відзначити дуже неефективне використання води всіма галузями промисловості, чому сприяють застарілі технології та відсутність обліку використання води.

Залишається гострою проблема забруднення поверхневих та підземних вод переважно органічними речовинами, сполуками азоту, фенолами, нафтопродуктами, а також важкими металами. В останні роки

спостерігається підвищення їхньої мінералізації. Загалом на території України зараз діють 193 стабільні осередки забруднення підземних вод, експлуатуються 303 великі водозaborи підземних вод, де якість води погіршується внаслідок техногенного впливу.

З метою охорони водних ресурсів від забруднення проводяться такі профілактичні заходи: розробка схем комплексного використання та охорони води, екологічна експертиза проектів будівництва і реконструкції об'єктів, що впливають на її стан, нормування водоспоживання та водовідведення, уведення в експлуатацію водоочисних споруд, контроль за скиданням стічних вод та стоком водних об'єктів тощо.

За останні роки окреслилася тенденція до зменшення викидів забруднених речовин у атмосферу. У 1992 р., загалом, по Україні було викинуто в повітря 8,6 млн. т. шкідливих речовин від стаціонарних джерел забруднення. Основні забруднювачі повітря: підприємства металургії (30,7 %), енергетика (28,9 %), вугільна (17,2 %), нафтохімічна промисловість (5,0 %).

Однак рівень забруднення атмосфери ще залишається досить високим. Найзагрозливіша ситуація складається в промислових центрах Придніпровського економічного регіону. Головна причина повільного зниження викидів і зменшення рівнів забруднення — використання застарілих і неефективних технологій.

Отже, в Україні актуальною залишається проблема створення нової концепції розвитку народного господарства, у якій потрібно врахувати впровадження маловідходних технологічних процесів, що сприятиме суттєвому зменшенню викидів забруднюючих речовин.

Слід підкреслити, що Україна є однією з неблагополучніших у екологічному відношенні країн Європи. Чого варта лише одна аварія на ЧАЕС! Це — результат непродуманої і екологічно необґрунтованої господарської діяльності керівних структур колишнього СРСР. Адже в той час фінансування природоохоронних заходів здійснювалось за залишковим принципом. Унаслідок цього економічного свавілля хімічне, металургійне та гірничорудне

виробництво були, звичайно, оснащені застарілими технологіями, що призвело до руйнівних впливів на навколошнє середовище.

Неможливо залишити поза увагою наслідки аварії на Чорнобильській АЕС (*26 квітня 1986 р.*). При руйнації конструкції четвертого енергоблоку стався викид значної кількості радіонуклідів у навколошнє середовище. Основна маса радіоактивних елементів випала протягом 10 діб, хоча забруднення прилеглих територій тривало протягом місяця.

Один із найпотужніших факторів, що впливає на радіологічну ситуацію в Україні, є високоактивне забруднення території 30-кілометрової зони. За межами цієї території радіоактивного забруднення різного рівня зазнали сільгоспугіддя на площі 4,6 млн. га, що становить 12,0 % загальної площі сільгоспугідь України. Починаючи з 1986 р., на забруднених територіях виконується комплекс агрохімічних, агротехнічних і організаційних заходів щодо зниження надходження радіонуклідів у продукцію.

Таким чином, ліквідація наслідків аварії на ЧАЕС потребує значних матеріальних і фінансових ресурсів, а тому потребує зусиль усієї світової спільноти у справі ліквідації її наслідків. Громадяни України мають право на екологічну безпеку. Це право забезпечується комплексом юридичних, економічних, технологічних і гуманітарних чинників. Тому стратегія природокористування в Україні має бути одним із фундаментальних складників процесу розбудови правової демократичної держави з розвиненою ринковою економікою, який ґрунтуються на теоретичних засадах Концепції сталого розвитку і має на меті утвердження цивілізації культури.

Отже, цивілізація культури утверджується як результат ставлення людини до природи, тобто за принципами екологобезпечних технологій. Екологічна ситуація в Україні на сьогодні позначена знаком великої біди. Та доки ми не налагодимо виробництво і споживання за високими екологічними стандартами, доки екологічні свідомість, почуття й культура, громадська відповідальність не стануть нормою повсякденної поведінки людини,

пріоритетом політичної еліти держави, про цивілізацію культури можна лише мріяти.

Потрібно звернути увагу на те, що у 80-ті рр. ХХ ст. в світовій педагогічній науці прийшли до висновку, що невід'ємною складовою системи *екологічного навчання і виховання* є чотири основні ланки:

- 1) виховання любові до природи, прагнення спілкуватись з нею;
- 2) оволодіння знаннями про основні закономірності розвитку живої і неживої природи, складних відносин людини з природою, про необхідність ураховувати її вразливість й обмежені можливості для самовідновлення;
- 3) виховання екологічної культури як умови правильного поводження з природою, вміння передбачати близькі й віддалені наслідки кожного свого впливу на навколошнє середовище й природні ресурси;
- 4) виховання громадянської відповідальності за стан природи [167, с. 91].

Сьогодні усі ці напрями екологічного виховання залишаються актуальними, але, на жаль, як засвідчує практика, чи слідування ним не дало бажаного результату, чи взагалі вони залишились переважно в полі педагогічної теорії.

На жаль, нинішнє покоління України, насамперед це люди працездатного віку, які переважно керується економічними, а не екологічними й загальнолюдськими інтересами, а деякі наші співвітчизники демонструють вкрай нешанобливе ставлення до природи, навіть в улюблених місцях відпочинку. Таке ж ставлення виявляється у прийнятті рішень під час виробничої й управлінської діяльності не на користь природі, наслідки яких не такі наочні, але більш згубні. Тож в умовах численних екологічних катаклізмів екологічна суспільна свідомість показує себе зазвичай з негативного боку. Помітні разючі розходження між нормами екологічної свідомості і справжньою поведінкою людини. Антигуманні мотиви, на жаль, часто переважають раціональне ставлення до довкілля.

Сьогодні, коли суттєво розширився вплив на стан екологічного виховання з боку наукових і громадських організацій, державних інституцій і церкви, засобів масової інформації і науково-популярних видань, основну функцію і надалі має відігравати освіта, зміст і структура якої, навчально-методичні й кадрові можливості недостатньо спроможні екологічно переорієнтувати особистість ще й тому, що впродовж тривалого історичного періоду природа, її взаємозв'язок із суспільством, здоров'ям населення і безпекою розвитку людства залишались на другому плані або не вивчалися взагалі.

Слід відзначити, що протягом останніх років Україна приділяє значну увагу розвитку *екологічної освіти* і має певні напрацювання та досягнення. У межах становлення екологічної освіти була сформульована мета розбудови освіти (освіта в інтересах сталого розвитку) як виховання незалежно та критично мислячих, духовно розвинених, соціально-активних громадян, соціальні, політичні та економічні дії яких ґрунтуються на принципах екологічної етики і культури, які прагнуть до оволодіння знаннями про довкілля та виявляють турботу про його стан, особисто та у співпраці сприяють вирішенню існуючих та попередженню нових економічних, екологічних та соціальних проблем.

Варто наголосити, що Україна має значні успіхи у впровадженні екологічної освіти на всіх рівнях, перш за все, на рівні вищої освіти. Прикладами здобутків останніх років є затвердження рішенням колегії Міністерства освіти і науки від 20 грудня 2001 р. (протокол № 13/6-19) «Концепції екологічної освіти України». У ній детально розглянуто всі можливі форми, методи реалізації освітянського процесу й екологічного виховання населення від дошкільного віку до післядипломного підвищення рівня екологічної культури; показані суть, роль і структура екологічної освіти. Для цього в усі навчальні програми різних освітньо-кваліфікаційних рівнів (бакалавр, спеціаліст, магістр), напрямів і спеціальностей включаються питання охорони довкілля там, де це доцільно.

Екологічна етика — це галузь міждисциплінарних знань, предметом якої є моральні та духовні аспекти ставлення людини до живої і неживої природи; вчення про належне у відносинах людини з природою, що сприймається як суб'єкт, заснованих на визнанні морального статусу природи, високому оцінюванні її внутрішньої і нематеріальної цінностей, повазі прав природи й обмеженні прав людини.

Сьогодні підготовку фахівців з охорони довкілля та раціонального використання природних ресурсів в Україні здійснюють понад 100 вищих навчальних закладів, серед яких — спеціалізований виш з цього напряму — Одеський державний екологічний університет. Також провідними вищими навчальними закладами з підготовки екологів є Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, Національний технічний університет України «КПІ», Сумський державний університет, а також в ряді вищів є кафедри природоохоронного спрямування, викладається предмет «Екологія».

Головна мета екологічної освіти, яка традиційно полягала у «вихованні в кожній людині екологічної культури на основі знань і закономірностей функціонування екологічних систем, шляхів їх антропогенної трансформації, розуміння цінності природи як джерела матеріальних і духовних сил суспільства й особистості, усвідомлення свого ставлення до природи й обов'язку перед нею, а також формування готовності до активної природоохоронної діяльності», доповнюється вимогою до виховання «екологічної культури як складової загальної культури людини», а формування «екологічної свідомості як іманентної частини світогляду особистості» [167, с. 93].

Необхідно зазначити, що головна мета екологічної освіти вбачається у формуванні всебічного розвиненої особистості з науково-обґрунтованим, раціональним та високодуховним ставленням до природи. Щоправда, думка про зв'язок та взаємозалежність формування екологічної свідомості й світогляду особистості не нова. На початку 70-х роках ХХ ст. видатний радянський педагог

Василь Олександрович Сухомлинський (1918—1970 pp.)

писав: «Пізнання природи, оволодіння знаннями про неї, заховує в собі ще не використані досі можливості для того, щоб знання формували позиції людини — соціально-політичні, моральні, естетичні, а ці позиції, по суті, і є світоглядом у дії. Природа — не тільки середовище навколо нас, а й всенародне добро і багатство, за яке кожний громадянин нашого суспільства відповідає — це червона нитка світоглядних переконань [136, с. 554]». По суті надзвідання екологічного виховання — формування особистості з високим рівнем екологічної культури, свідомості й поведінки, які є складовими її гуманітарної культури, світогляду й способу життя.

Саме гуманітарна культура становить основний зміст результатів освіти і виховання в їх найбільш сутнісних функціях, задаючи основні параметри способу життя особистості й забезпечуючи його формування. Взаємозв'язок між культурою та освітою, можливість останньої суттєво впливати на стан духовної атмосфери в суспільстві надають особливої значущості формування теоретичних і методологічних основ оптимального функціонування гуманітарної освіти в сучасних умовах. Не випадково останнім часом у процесі коригування освітніх парадигм посилюються саме їх культурологічні аспекти, пріоритет духовного вектору розвитку, коли моральність, гуманізм екологізм розглядаються як світоглядна основа сучасної освіти. Адже екологічна освіта має сприяти не тільки охороні, а й поліпшенню природного середовища. Вона має бути не тільки інтеграційною частиною освітніх програм, а й усіх форм громадського впливу на розвиток суспільної свідомості й поведінку та діяльність людини.

Потрібно звернути увагу на те, що принцип неперервності взаємопов'язаних процесів навчання, виховання та розвитку людини протягом усього її життя передбачає включення екологічної освіти в систему сімейного, дошкільного, шкільного виховання, професійних училищ, вишів, післядипломної освіти, засоби масової інформації. При цьому важливо, щоб неперервна екологічна освіта була побудована за принципом спіралі, коли на кожному наступному витку відбувається узагальнення

попереднього. Інтегративність передбачає зближення, об'єднання навчальних дисциплін, введення узагальнювальних курсів, практикумів, інтеграцію у навчально-виховному процесі, розробку програм, що забезпечують єдність навчальної роботи з екології, взаємодію базової підготовки і професійної орієнтації студентів.

Сьогодні особливе місце у змісті освіти й виховання відводиться культурологічному блоку дисциплін, спрямованих на гармонізацію відносин у системах «людина — світ», «людина — природа», «людина — суспільство», з обов'язковим наповненням гуманітарним змістом усіх навчальних дисциплін. Адже лише комплексне гуманітарне знання дозволяє уявити цілісну картину дійсності із включенням у цей процес студентів, усвідомити сенс і закономірності соціокультурного розвитку і завдання особистісної реалізації. Справді, усі гуманітарні дисципліни навчальних програм можуть сприяти розумінню цілісності природи та найтіснішої взаємодії і взаємозв'язку її з людиною. Це нагальна необхідність зміни індивідуальної та суспільної свідомості суспільства засобами екологічних принципів і категорій задля того, щоб саме поняття «екологія» не було абстрактно-відчуженим поняттям, а посіло належне місце у психологічному вимірі людей.

Варто наголосити, що екологічний світогляд, який культивується у сфері освіти, має бути не тільки етичним та до певної міри естетичним підґрунтям для розвитку самої людини і для впровадження необхідних та адекватних рамок відносин з нею. Важливою умовою є також розвиток глобального екологічного мислення і світорозуміння, адже екологічні проблеми вже давно стали загрозами всепланетного характеру. Саме тому одним із його необхідних завдань є забезпечення балансу між локальним і глобальним, подолання зайвої асиметричності між матеріальним і духовним та збалансування теоретичного і практичного. Водночас слід ураховувати, що глобалізація мислення і дій, освіти й виховання заради сталого і безпечної розвитку, прогресу зовсім не означатимуть, що локальні, етнічні, регіональні цінності і традиції втрачатимуть свою роль. Вони можуть

і повинні зберігати свою історичну і культурну ідентичність, індивідуальність; тоді на основі етнічної культури відносини між людиною, природою, суспільством, людством будуть більш гармонійними і всеосяжними.

Окрім того, важливо, щоб освіта була не лише гуманізованою, екологізованою, у тому числі в глобальних масштабах, але й випереджальною прогностичною, спрямованою на майбутнє. Адже роль освіти в сучасному суспільстві дедалі більше пов'язана не з трансляцією знань і взагалі соціальних результатів з покоління в покоління, а з підготовкою людей до виходу з усіляких — передусім глобальних — криз і катастроф, подолати які можливо не інваріантними для усіх епох знаннями, а знаннями випереджальними, грамотними антикризовими діями. Це означає, що студентам необхідно знати, до яких наслідків може привести той чи інший конкретний людський вплив на навколишнє соціоприродне середовище; вміти прогнозувати й моделювати варіанти можливих подій, які спровоковані людською діяльністю в суспільстві й природі.

Отже, наявна загроза глобальної екологічної кризи потребує закріплення в освіті й вихованні в особистості ідей екологічної пильності, тобто орієнтації її на соціальні дії.

Переліченим вище вимогам гуманітаризації, екологізації й спрямованістю на майбутнє освіти відповідає включення до навчального процесу ідей самоорганізації природи і суспільства, культурних загальнолюдських цінностей, що органічно вплетені у тканину предметних знань. Навчання основ теорії самоорганізації, яке передусім слід розглядати як екологізацію навчального процесу, здатне допомогти сформувати в молоді почуття причетності до збереження навколишнього середовища. Адже за екологічною катастрофою неминуче слідують інші системні кризи: соціальні, економічні, духовні тощо.

Необхідно зазначити, що за умов інтегрованого навчання навколошній світ (людина, суспільство, цивілізація, культура, розум, жива й нежива природа, екологія, Всесвіт) вивчається не фрагментарно, а як одна складна глобальна самоорганізована система, що дозволяє формувати цілісне уявлення про стадий розвиток соціоприродного середовища.

Отже, перспективними будуть такі екологічна освіта і виховання, що вибудовуватимуться в Україні на основі нової екологічної етики, етики бажаного розвитку, інтегрованих з історією і культурою, мистецтвом і релігією, політикою і мораллю, педагогікою і господарськими традиціями. Будучи невід'ємною складовою духовно-морального виховання, екологічне виховання вимагає координації зусиль освітніх установ, громадських організацій і державних структур з екологічного виховання населення й передусім молоді, їх спрямованості на створення комплексних програм екологічного виховання.

Сучасні екологічні організації створені за ініціативою громадськості й мають на меті сприяти запобіганню екологічної кризи, формуванню гармонійного з природою способу життя і ліквідації бюрократично-технологічного ставлення до природи, пробудженню у людей екологічної свідомості, зеленої совісті й етики, поглибленню почуття господаря на землі, боротьбі проти знищення середовища існування людини, встановленню такої влади, яка б запобігала екологічній катастрофі й забезпечила безумовний пріоритет екологічних інтересів над виробничою діяльністю. Захист навколошнього середовища в їх діяльності пов'язується з найважливішими життєвими, духовними цінностями і є одночасно засобом духовного збагачення людини.

Варто звернути увагу на те, що в усьому світі саме екологічна журналістика є одним з ефективних інструментів формування гуманістичної спрямованості відносин людини і природи й розуміння екологічної небезпеки, що загрожує нам усім, а також розв'язання конкретних екологічних проблем. Адже найчастіше саме публікації в газетах є

поштовхом до дій громадян. У ситуації, коли досить часто демонстрації антиглобалістів, рух «зелених» у подачі наших засобів масової інформації виглядають як «розваги» наших західних сусідів, чекати на будь-які дії не варто.

В Україні саме *екологічне виховання* робить можливим шлях до динамічної рівноваги людини й природи у зміні людських якостей. А увесь арсенал знарядь екологічної освіти й виховання спрямований на формування розвиненої особистості, що здатна мислити в планетарному масштабі, діяти в нестандартних ситуаціях й бути в гармонії з навколошнім світом.

Система екологічного навчання і виховання — організаційно-педагогічний процес, який спрямований на: виховання любові до природи, прагнення спілкуватись з нею; оволодіння знаннями про основні закономірності розвитку живої і неживої природи, складних відносин людини з природою, про необхідність ураховувати її вразливість й обмежені можливості для самовідновлення; виховання екологічної культури як умови правильного поводження з природою, вміння передбачати близькі й віддалені наслідки кожного свого впливу на навколошнє середовище й природні ресурси; виховання громадянської відповідальності за стан природи.

Парадигма — це сукупність фундаментальних знань, цінностей, переконань і технічних прийомів, що виступають як зразок наукової діяльності, який сприймає та поділяє більшість членів наукового співтовариства.

Вітчизняний фахівець **Геннадій Васильович Ярчук** наголошує, що «звернення людини до ціннісно-нормативного характеру екологічної парадигми засвідчує: екологічна криза лише оголює глибину кризи внутрішньої, духовної» [167, с. 96]. Це означає, що передусім людина має зціlitись сама, а потім зцілювати природу. Саме тому екологічна парадигма дедалі більше набуває рис світоглядної і моральної цінності. Тож екологізація моралі і формування екологічного імперативу постають могутніми чинниками унормування й гармонізації людиною своїх взаємин з довкіллям. Шлях до утвердження нової моральності лежить

через відновлення духовності онтологічного статусувищих цінностей, свідомості людини, її світоглядних принципів зміни пов'язані з утвердженням нового екоцентричного типу екологічної свідомості. При цьому суро екоцентричний підхід до екологічної свідомості, який першочерговим завданням ставить збереження природи, на практиці реалізувати складно. Екоцентрична свідомість має доповнюватись сучасними морально-етичними принципами, відповідаючи мисленню, в основі якого закладено ставлення до природи як до Божого дару, унікальної цінності, основи існування людського суспільства. За таких обставин екологічна парадигма справді набирає культуротворчих ознак.

Необхідно наголосити, що культуротворча природа екологічної парадигми ґрунтуються на все тій же екологізації моралі, утверджені екологічного імперативу як головного етичного ідеалу людства, побудованого на базі екологічних цінностей і норм, які, у свою чергу, формують «безмежну відповідальність людини за все живе». Екологічна відповідальність, яка складається із ціннісного, інформаційно-пізнавального (інтелектуального) й поведінкового (діяльнісного) компонентів як культуротворча характеристика має прояв в орієнтації на позитивну, екологічно доцільну, небезпечну й компетентну діяльність у системі «людина — суспільство — природа», мета якої — самозбереження й самореалізація людини; досягнення стратегічної установки, пов'язаної зі стійкою коеволюцією процесів розвитку людини і біосфери Землі. Саме екологічна освіта й виховання, що спираються на екологічну етику, з урахуванням вимог гуманітаризації, прогностичності, глобалізації, неперервності, інтегративності та самоорганізації, здатні формувати всебічно розвинену особистість з науково обґрунтованим, раціональним та високодуховним ставленням до природи. Тому екологічна культура й екологічна відповідальність разом з екологічною освітою і вихованням утворюють основу раціональної взаємодії людини і природи. Як наслідок екологічна свідомість набуває дієвості, системності, цілісності й багатогранності.

Останніми роками усе більш активну роль у вирішенні екологічних проблем відіграє спортивна спільнота, оскільки спорт тісно пов'язаний із природою. Для спортсменів украй важливим є здорове довкілля, крім того, цілий ряд видів спорту безпосередньо пов'язаний з навколоишнім середовищем, яке не лише служить джерелом натхнення, а й впливає на світові рекорди. Так, цілком очевидно, що гармонійний розвиток людства передбачає збереження здоров'я та підтримання морально-психологічного клімату населення. Вирішення цих завдань неможливе без дбайливого ставлення до довкілля, раціонального використання природних ресурсів. Тому одним із найбільш важливих напрямів політики багатьох спортивних організацій та безпосередньо Міжнародного олімпійського комітету є захист навколоишнього середовища. Важливість цього напряму знайшла відображення в різних екологічних програмах, які активно впроваджуються Міжнародним олімпійським комітетом та іншими міжнародними спортивними організаціями останніми роками.

З іншого боку, проведення спортивних змагань безумовно впливає на навколоишнє середовище, причому цей вплив часто буває украй негативним. Під час проведення Ігор Олімпіад та зимових Олімпійських ігор відбувається значна міграція населення, активно експлуатуються спортивні споруди, що призводить до зростання споживання електроенергії, викиду парникових газів і збільшення об'єму відходів, руйнування озонового шару, зменшення біорізноманітності, забруднення води і повітря. І хоча спортивні організації рідко є великими забрудниками, їхній «екологічний слід», на жаль, має негативний характер.

Таким чином, спорт та природоохоронна діяльність тісно взаємозв'язані. Нині спортивна спільнота вирішує екологічні проблеми на різних рівнях і в різних формах. Проте найбільш важливу роль в цьому напрямі відіграє Міжнародний олімпійський комітет, який є найбільш авторитетною організацією у світі спорту, багатогранна діяльність якої об'єднує різні проекти та форми екологічної роботи.

Варто зазначити, що великої уваги заслуговує взаємозв'язок екології та спорту, оскільки в центрі стоїть людина і її діяльність. Цей взаємозв'язок носить обоюдосторонній характер. З одного боку, людина активно впливає на навколишнє його середовище за допомогою спорту (тренувальна діяльність, експлуатація спортивних споруд, проведення спортивних змагань і т.д.), а з іншого боку, природа впливає на організм людини: здоров'я та безпеку спортсмена залежить від стану навколишнього його середовища. Найбільш актуальним на сьогоднішній день є встановлення партнерства між екологією і спортом. Олімпійський рух є найпотужнішим гуманістичним рухом в світі, яке спрямоване на те, щоб поряд зі спортом і культурою його «третім виміром» стало дбайливе ставлення до природи. У сфері навколишнього середовища працює Комісія Міжнародного олімпійського комітету «Спорт і навколишнє середовище», діяльність якої сконцентрована на трьох основних напрямках: на захист природи, запобіганні викидів забруднюючих речовин і зменшення споживання не відновлюваних ресурсів.

Вперше проблема навколишнього середовища з особливою гостротою постала на початку 70-х років ХХ ст. Проведення таких грандіозних заходів як ігри Олімпіад і зимові Олімпійські ігри, ставить перед організаторами серйозну екологічну проблему. Будівництво та реконструкція великої кількості спортивних споруд, розміщення кількох десятків тисяч учасників змагань, гостей, представників засобів масової інформації, а також присутність кількох сотень тисяч глядачів, постачання електроенергією, водою, транспортом, утилізація відходів і т.д. становлять потенційну небезпеку для навколишнього середовища. Тому вирішення всіх питань, пов'язаних з підготовкою та проведенням Олімпійських ігор, повинно бути пов'язане з профілактикою негативного впливу на екологію. Однак забезпечення цих умов вимагає значних витрат. Загальні витрати Міжнародного олімпійського комітету щодо забезпечення проектів вивчення

і поліпшення навколошнього середовища складають близько 22 мільярдів доларів на рік.

Слід підкреслити, що екологічне вплив Міжнародного олімпійського комітету поширюється на всіх членів олімпійської родини також, як і на проведення різних спортивних заходів. Хоча Міжнародний олімпійський комітет не має можливості фінансувати всі екологічні проекти, що проводяться організаційними структурами олімпійського спорту, він сприяє об'єднанню зусиль з охорони навколошнього середовища на всіх рівнях.

Робота Міжнародного олімпійського комітету в сфері навколошнього середовища сконцентрована на трьох основних напрямках: на захист природи, запобіганні викидів забруднюючих речовин і зменшення споживання не поповнюються (не відновлюваних) ресурсів.

Діяльність Комітету Міжнародного олімпійського комітету «Спорт і навколошнє середовище» полягає в наступному:

- організація та проведення міжнародних конференцій і семінарів «Спорт і навколошнє середовище»;
- видавництво методичної літератури з проблеми спорт і екологія;
- співпраця з різними організаціями по реалізації природоохоронних проектів в олімпійському спорті.

Сфера виконання включає всі підструктури, що забезпечують безпосередньо реалізацію природоохоронних проектів. До них належить: директорат, секретаріат, інформаційний відділ, робочі групи і волонтери.

Варто звернути увагу на те, що в маркетинговому проекті з охорони довкілля в олімпійському спорті повну владу має директор проекту, що репрезентує вищий рівень управління адміністративний менеджмент. Департамент екологічного контролю представляє другий рівень управління координуючий і відповідає за розробку екологічних заходів. У його обов'язки також входить регулярне представлення звітів про виконану роботу, зокрема, на раді директорів, яка формує загальну концепцію

екологічного проекту в олімпійському спорті. Спеціальні задачі, безпосередньо пов'язані з реалізацією маркетингових проектів з охорони довкілля, екологічної освіти, моніторингу тощо, вирішуються на третьому рівні операційному або практичному менеджменті. Друга гілка представлена контрольною комісією. Вона включає спонсорів, представників засобів масової інформації, бізнесу, спортивних діячів і інших учасників екологічного проекту, безпосередньо не працюючих в організації. Їх функція полягає в контролі за діяльністю маркетингового проекту щодо реалізації природоохоронних завдань.

Слід зазначити, що незважаючи на різноманіття застосовуваних природоохоронних заходів організаційними структурами олімпійського спорту, маркетингова система в цілому ще далеко не досконала. З цих позицій доцільним є визначення шляхів вдосконалення економічної діяльності в області екології, як основоположного чинника реалізації цих проектів. Вони полягають в наступному:

- створення природоохоронної системи менеджменту з метою розширення можливостей організаторів змагань вирішувати поставлені цілі і планувати проведення заходів з екологічних позицій
- планування інфраструктури та практичного використання спортивних споруд під час проведення Олімпіади, а також після її завершення
- поліпшення планів ресурсозабезпечення, що включають знижене споживання невідновлюваних природних ресурсів і розумне споживання поновлюваних ресурсів
- активне залучення спонсорів, постачальників, меценатів та інших фінансових осіб, а також громадян та волонтерів у спільну організацію природоохоронних проектів
- сприяння впровадженню новітніх технологій в практику організації та проведення Олімпійських ігор, будівництва спортивних споруд і надання супутніх послуг

- сприяння розвитку або вдосконаленню транспортного забезпечення змагань
- стимулювання впровадження поліпшеної стратегії утилізації відходів, заснованої на скорочення та повторному використуванні матеріалів
- введення екологічного контролю та моніторингу з метою відстеження та відображення вжитих заходів з охорони навколишнього середовища.

Отже, перелічені вище шляхи вдосконалення економічної діяльності не є засобом вирішення всіх екологічних проблем, але дозволяє поліпшити екологічний стан у цілому і запобігти появі нових проблем світового масштабу і пов'язаних з проведенням Олімпійських ігор та інших спортивних заходів.

Потрібно звернути увагу на те, що екологічна політика належить до одного з пріоритетних напрямів роботи Міжнародного олімпійського комітету. Її зміст визначається величезною популярністю олімпійського руху. Так, Міжнародний олімпійський комітет завдяки Олімпійським іграм привертає увагу до проблем навколишнього середовища і сталого розвитку, порушує питання збереження екології в спортивному «довкіллі», формує нормативно-правову базу та впроваджує практичні заходи для вирішення екологічних проблем.

Значна увага Міжнародного олімпійського комітету до питань навколишнього середовища знайшла своє відображення в першій частині Олімпійської хартії [11, с. 77], до якої були внесені зміни, що підтвердили важливість охорони довкілля для сучасного олімпійського руху. У новій редакції Олімпійської хартії зазначено, що Міжнародний олімпійський комітет стежить за тим, щоб «Олімпійські ігри були проведені за умови дбайливого ставлення до навколишнього середовища, підтримуючи олімпійський рух в його прагненні до збереження довкілля...» [11, с. 77]. У Хартії підкреслено, що роль Міжнародного олімпійського комітету полягає

у «захооченні та підтримці відповідальності й турботі про охорону довкілля, забезпеченні дотримання екологічних принципів розвитку спорту» [11, с. 77]. Таким чином, основа для діяльності Міжнародного олімпійського комітету у цій сфері була закладена шляхом зміни головного документа олімпійського руху і внесення до його тексту поправок «екологічної» спрямованості.

Вперше питання, пов'язані з охороною довкілля та сучасного спорту, були представлені на Міжнародній конференції в 1994 р. у Парижі. Учасники конференції звернули увагу на можливості спорту сприяти поширенню екологічної інформації. Подальший розвиток екологічних аспектів сучасного спорту знайшов відображення в Олімпійській повістці на ХХІ ст., яка була прийнята в 1999 р. у Ріо-де-Жанейро після конференції ООН з питань охорони довкілля та розвитку [11, с. 77]. В цьому документі були відображені основні прагнення всього людства в екологічній сфері. При цьому учасники конференції підкреслили, що всі міжнародні, регіональні, державні установи та громадські організації повинні розробити власну повістку на ХХІ ст.

Варто наголосити, що в Олімпійській повістці на ХХІ ст. було виділено найважливіші напрями діяльності в екологічній сфері національних олімпійських комітетів, міжнародних спортивних федерацій, окремих спортсменів і структур, що діють в галузі спорту. Основною метою Олімпійської повістки стало «включення проблеми сталого розвитку в політику усіх можливих структур і організацій для привернення уваги до цієї проблеми і позитивних зрушень в цій царині» [11, с. 77]. Особливо важливо, що усі заходи мають на увазі не лише охорону довкілля і природних ресурсів, але і створення сприятливих умов для соціально-економічного розвитку.

Олімпійська повістка на ХХІ ст. містить програму дій олімпійського руху в цій сфері і ставить три основні мети:

По-перше, поліпшення соціально-економічних умов. Сталий розвиток припускає задоволення основних культурних та матеріальних

потреб людини. Тому основна увага в цьому відношенні має бути приділена бідним країнам світу, біженцям та релігійним та національним меншинам.

По-друге, збереження і раціональне використання природних ресурсів. Олімпійський рух має значні важелі впливу на людей. Під час проведення Олімпійських ігор пропагується необхідність захисту довкілля, Міжнародний олімпійський комітет організовує різні освітні програми, що пояснюють не лише основні цінності і ідеї олімпізму, але і відповідальність людства за збереження екології і природних ресурсів.

По-третє, посилення ролі різних чинників у цій сфері. Це положення має на увазі співпрацю не лише з найбільшими міжнародними організаціями, а й з конкретними спортсменами, неурядовими організаціями, з усіма, хто може зробити внесок у вирішення проблеми сталого розвитку.

Слід підкреслити, що останні тенденції в екологічній діяльності Міжнародного олімпійського комітету знайшли відображення в підсумковому документі IX Всесвітньої конференції зі спорту і навколошнього середовища.

Ця конференція відбулася в місті

Доха в 2011 р. В роботі конференції взяли участь представники світу спорту, промисловості, бізнесу, багатьох міжнародних організацій, у тому числі ООН, делегати від національних олімпійських комітетів, міжнародних федерацій, організаційних комітетів Олімпійських ігор, а також неурядових екологічних організацій, всього понад 650 учасників.

Конференція проходила під девізом «Ігри для зеленого майбутнього» і була присвячена екологічній відповідальності спорту. У своєму виступі на відкритті конференції президент Міжнародного олімпійського комітету **Жак Рогге** відмітив величезні можливості спорту як потужного інструмента для позитивних змін у питаннях сталого розвитку. «Наше завдання полягає в тому, щоб гарантувати використання цього інструмента на користь усій планеті, яку ми населяємо, і передати це ставлення майбутнім поколінням, що успадкують цю землю», — сказав Ж. Рогге [11, с. 78].

Підсумком роботи конференції стало прийняття документа, що отримав назву «Декларація Дохи», в якому було підкреслено, що спорт може допомогти досягти однієї з найважливіших цілей розвитку тисячоліття – екологічної стійкості. Особливу роль документ відводить і спортсменам-олімпійцям, які можуть і повинні узяти на себе роль у формуванні шанобливого ставлення до природи і довкілля [11, с. 78]. Таким чином, на найвищому рівні були розроблені документальні основи діяльності Міжнародного олімпійського комітету у сфері екології.

У 1990-ті роки поступово складаються основні напрями взаємодії Міжнародного олімпійського комітету з питань екології з різними авторитетними міжнародними організаціями, серед яких особливе значення має співпраця зі спеціалізованою Програмою ООН з охорони довкілля (ЮНЕП). Важливе місце питання екологічного характеру посідають і в роботі іншої міжнародної організації — ЮНЕСКО, з якою Міжнародний олімпійський комітет тісно працює з 1960-х років [11, с. 78].

Необхідно зазначити, що для ЮНЕП спорт, спортивні заходи є найважливішим каналом просвіти людей у питаннях екології. Свою діяльність у сфері спорту і довкілля ЮНЕП почала в 1994 р. після підписання угоди про співпрацю з Міжнародним олімпійським комітетом. У тому самому році в результаті визнання важливості охорони довкілля і сталого розвитку природоохоронна діяльність стала третім виміром олімпійської філософії разом зі спортом і культурою.

Олімпійський комітет заснував Спортивну і екологічну комісію для консультування свого Виконавчого комітету з питань інтеграції екологічних аспектів у процесі підготовки і проведення Олімпіад. І сьогодні довкілля є одним із ключових критеріїв при виборі місця проведення Олімпійських ігор.

Подальший розвиток співпраці ЮНЕП і спортивної спільноти пов’язаний з «Програмою ООН по довкіллю, спрямованою на вирішення виникаючих екологічних проблем». Цей документ містить довгосторокову

стратегію ЮНЕП у галузі спорту і довкілля, мета якої полягає в інтеграції етики і екологічних цінностей в спортивну діяльність на всіх рівнях, включаючи розважальні види спорту [11, с. 78].

ЮНЕП і Міжнародний олімпійський комітет за участі спортивних федерацій розробили «Порядок денний на ХХІ ст. зі спорту та довкілля». У документі представлені основні підходи до втілення в життя концепції сталого розвитку в спортивній сфері. ЮНЕП співпрацює з Міжнародним олімпійським комітетом під час проведення всесвітніх конференцій і регіональних семінарів зі спорту і довкілля. ЮНЕП продовжує отримувати від організаторів великих спортивних заходів і власників спортивних об'єктів прохання про надання консультацій врахування природоохоронних міркувань під час підготовки і проведення змагань і облаштування спортивних комплексів.

У червні 2002 р. спортивний напрям ЮНЕП отримав своє закріплення на інституційному рівні. Директор-виконавець організації призначив Спеціального представника зі спорту і довкілля з метою зміцнення зв'язків ЮНЕП зі спортивною громадськістю і проведення спільних спортивних заходів.

Варто звернути увагу на те, що ЮНЕП і Міжнародний олімпійський комітет заснували спеціальну премію — премію Спорту та Довкілля. «Екологічна премія» вручається раз на два роки членам Міжнародного олімпійського комітету, міжнародним організаціям або окремим людям за особливий внесок у вирішення екологічних проблем за допомогою спорту. Уперше вона була вручена 31 березня 2009 р. п'яти організаціям з різних континентів, які успішно здійснюють діяльність у цій галузі сталого розвитку і спорту. В Африці — це Фонд «Зелена Африка», в Америці — Орегонський клуб, в Азії — Пекінське муніципальне бюро з охорони довкілля, в Європі — Німецька олімпійська спортивна конфедерація, в Океанії — проект «Веселка» з Нової Зеландії [11, с. 78]. Спеціальна премія була вручена НОК Катару за «його прихильність довкіллю

та використанню екологічних технологій, зокрема сонячних технологій для охолодження температури на стадіоні», де пройдуть майбутні матчі чемпіонату світу з футболу 2022 р.

Таким чином, екологічна діяльність Міжнародного олімпійського комітету свідчить про значну увагу цієї авторитетної спортивної організації щодо питань охорони довкілля. Можна відмітити, що цей напрям роботи Міжнародного олімпійського комітету, починаючи з 1990-х років, істотно еволюціонував. І сьогодні екологічні програми стали не лише значущою частиною спортивних подій, але і важливою філософською категорією олімпізму.

Отже, на сучасному етапі екологічна ситуація в Україні потребує мобілізації зусиль усіх урядових і неурядових організацій, наукових центрів і навчальних закладів, учених, виробників, господарських і контролюючих органів, громадськості; а у перспективі — посилення світоглядних, духовних орієнтацій суспільства в напрямі збереження нашого спільногого дому — планети Земля.

РОЗДІЛ VII

ГЛОБАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОСТІ І МАЙБУТНЄ ЛЮДСТВА

Логіка викладу: Загроза термоядерної катастрофи. Екологічна криза. Демографічна проблема. Інформаційна складова всієї системи глобальних ризиків. Екологічна домінанта сталого розвитку. Освіта в інтересах сталого розвитку.

Приступаючи до вивчення сьомого розділу, слід звернути увагу на те, що сьогодні перед людством стоять гострі життєві проблеми, без вирішення яких в глобальних масштабах неможливий подальший соціальний прогрес. Більше того, нехтування ними, на думку багатьох

мислителів, може спричинити навіть загибель сучасної цивілізації. Філософи, політики та економісти сходяться на одному: людство знаходиться на порозі глобальної кризи. Будь-які кризи в економіці й політиці в будь-якій країні є проявом загальної кризи існування людства, яка охоплює найважливіші аспекти життєдіяльності людей: природу, світову економіку, політичні відносини, культуру, а особливо, саму людину.

Розглянемо основні глобальні проблеми сучасності:

1. Відвернення світової термоядерної катастрофи. На Генеральній Асамблей ООН підготовку і розв'язання термоядерної війни свого часу було кваліфіковано світовим співтовариством як надзвичайний злочин перед людством. Було прийнято ряд декларацій, накладено мораторій на ядерні випробування, заборону на розповсюдження ядерної зброї.

Атомні технології використовують не лише при виготовленні ядерної зброї. Серйозною небезпекою є загроза технологічних аварій на атомних електростанціях. Свіжою є пам'ять про Чорнобильську (1986 р) та Фукусімську (2011 р.) катастрофи. Зараз у світі діють сотні АЕС, їх кількість збільшується. Це робить ще більш актуальним питання безпеки на цих флагманах світової економіки.

2. Подолання екологічної кризи. Насувається екологічна катастрофа, що породжується неконтрольованим вторгненням людини в біосферу, забрудненням навколишнього природного середовища.

Проблема екології має стати пріоритетною в політиці, економіці, предметом першочергової уваги ідеології культури, всієї системи виховання. Адже очевидно, що ідея оптимізації ставлення людства до навколишнього природного середовища ще не усвідомлена повністю політичними елітами та народами. Поверхове знання проблеми, а звідси — безвідповідане ставлення до природи, поступово може привести до екологічної катастрофи.

Необхідно зазначити, що гострою проблемою є нестача води в певних регіонах нашої планети. Для громадян України це було десь далеко й безпосередньо їх не стосувалося. Однак пройшло одне, два десятиліття і з

проблемою питної води зіткнулося вже ряд міст України, де вода подається лише декілька годин на добу. Складне становище із забрудненням повітря, виснаженням ґрунтів. Діяльність людини призводить до зникнення багатьох видів тварин і рослин в різних куточках планети.

Таким чином, першочерговим завданням має стати діяльність державних, політичних органів, освітніх закладів, засобів масової інформації, спрямована на усвідомлення всіма верстами населення стану природи й невідкладності заходів, спрямованих на її збереження.

3. Демографічна проблема.

Демографічна проблема не однозначна: з одного боку, перенаселення планети, з іншого — вимирання населення.

Перше стосується населення Землі загалом. Про це свідчать такі дані. За оцінками сучасних учених, Земля може забезпечити ресурсами, необхідними для життя 10 млрд. людей. Однак проблем тут не бракує. По-перше, вони виникають уже на рівні вибору методик для розрахунків. По-друге, такий рівень продуктивності виробництва можливий за умов повного використання можливостей сучасних технологій, високого рівня співпраці різних країн, певного управління цим процесом з боку одного уряду чи громадського центру. Отже, можливість забезпечити засобами життя 10 млрд. людей є. Але вона абстрактна. Таким чином, назріла гостра необхідність прийняття глобальних заходів з оптимізації демографічного процесу.

Іншим аспектом демографічної проблеми є вимирання населення в деяких регіонів світу. «Демографічний вибух» спостерігається, переважно, у малорозвинених країнах Азії, Африки та Південної Америки. В економічно розвинених країнах Європи, Північної Америки, Австралії, а також у великій азійській країні — Японії, відбувається процес прямо протилежний. Зменшується народжуваність, що призводить до неможливості забезпечення простої зміни поколінь.

Катастрофічний стан у демографічних процесах спостерігається у країнах колишнього СРСР. Наприклад, в Україні населення за період з 1992 по 2014 рр. зменшилося на 6,6 млн. осіб (1 січня 1992 р. — 52 млн. осіб; 1 січня 2014 р. — 45,4 млн. осіб). Сьогодні смертність перевищує народжуваність, відбувається масовий виїзд, насамперед молоді з України за кордон...

Отже, названі проблеми не вичерпують усього розмаїття питань, які змушені вирішувати людство. Деякі з них, наприклад, криза людської духовності, моральне виродження тощо. Однак, досить названих проблем, щоб зрозуміти надзвичайну важливість позитивного їх вирішення для збереження і подальшого розвитку людини на планеті Земля.

Варто звернути увагу на те, що у другій половині ХХ століття постали глобальні проблеми трансформації суспільства: перехід від індустриальної до інформаційної фази організації системи суспільних відносин. Підґрунтям функціонування суспільства стала розгалужена інформаційна структура. Вона функціонує на принципах виробництва, опрацювання, збереження і використання інформації завдяки високорозвиненим електронним технологіям.

Слід наголосити, що на початку ХХІ ст. фахівцям з електронних технологій було зрозуміло, що у світі з'являються нові загрози глобального характеру, обумовлені системним впливом на розвиток суспільних відносин на всіх рівнях людського буття.

Інформаційна складова простежується у всій системі глобальних ризиків. Які чатують людство вже з 2010 року. Йдеться не лише про технологічні аспекти системних ризиків, але й про вплив інформації на появу економічних, геополітичних, соціальних, кліматичних та екологічних потрясінь. Будь-яка подія чи явище, незалежно від сфери його виникнення, стає інформаційно незалежним соціальним суб'єктом, що приховує в собі серйозні, але не зовсім осмислені суспільством наслідки. У цих умовах суб'єкти інформаційного суспільства праґнуть віднайти

відносну самостійність (як щодо подібних до себе, так і інститутів державної влади та громадянського суспільства, насамперед, через інтернет). Разом з тим, інтернет стає лише наслідком або ж одним з інструментаріїв реалізації суспільно значущих запитів інформаційного поля, які швидко змінюються. Запити набувають статусу чітко виражених соціальних настроїв, вимог, традицій і норм, що породжує нові інформаційні хвилі. Ця субстанція поєднує всі соціальні досягнення й вади сучасного людства: інтелект, прагнення до влади, матеріальну зацікавленість, людські й державні комплекси, технічний прогрес, глобалізацію, дезінтеграцію, відповідальність і безвідповідальність тощо, набуваючи характеристик хвилі, що блукає, яка може створити умови для появи системної кризи національного й наднаціонального рівнів.

Інформаційні хвилі генерують створення нових зовні стійких організаційних форм суспільних комунікацій, спроможних суттєво впливати на соціальні, адміністративні, політичні, економічні інститути й процеси. У точках перетину цих хвиль зароджуються інформаційні спільноти наступного покоління, здатні домінувати над приматом людини як самостійної соціальної одиниці.

У сучасних демократичних перетвореннях універсальний характер образу людини актуалізується в цілому комплексом філософсько-антропологічних концепцій. Зміна методологічної орієнтації (переорієнтацію особистості на стратегію її розвитку й саморозвитку) вимагає зосередження уваги на осмисленні природи людини, її внутрішнього світу, на закономірних зв'язках цього світу з усіма зовнішніми впливами, на створенні гуманних відносин у суспільному середовищі. Ці завдання частково реалізуються в різних філософсько-антропологічних концепціях людини і вважаються категоричним імперативом ХХІ століття.

Необхідно зазначити, що основним протиріччям, що спонукало вчених до спроби усунення його в межах наукового дослідження, є невідповідність між значним обсягом накопичених антропологічних знань і

відсутність однозначного й універсального образу людини, розуміння її сутності й походження, стратегій самовизначення через брак обґрунтованої системи реалізації цих знань у процесі розвитку людини. Дослідники виходять з того, що подолати це протиріччя допоможуть філософсько-антропологічні концепції як особливий спосіб аналізу проблем людини, з погляду діалектики її внутрішнього та зовнішнього світу.

У межах соціально-філософської антропології вітчизняні та закордонні дослідники (І. П. Аносов, Т. С. Троїцька, В. С. Барулін та ін.) виділяють певні закони розвитку й саморозвитку людини:

- закон *антропологічної орієнтації суспільства*, що втілює в собі інтереси, цінності людини, служить їй;
- закон *хвилеподібності суспільного життя*: суспільні чинники, необхідні людині для розв'язання своїх проблем, відчужуються від людини, потім знову підпорядковуються їй;
- закон *масштабів «поглинання» суспільством*, що постійно зростають: із розвитком людини й суспільства обсяги цього «поглинання» суспільством людини збільшуються, а тиск суспільства на людину посилюється;
- закон *збереження індивідуальності людини в суспільстві*: за будь-яких форм і обсягів підкорення людини суспільним інститутам людина не втрачає індивідуальність, зберігає себе як субстанційність, як суб'єкт;
- закон *нелінійності розвитку людини в суспільстві*: у всесвітній історії немає односпрямованого процесу сходження й розвитку, цей процес містить відхилення, різноманітність форм і супроводжується не лише здобутками, а й втратами;
- закон *відносності розвитку свободи й творчості людини*: відкидається будь-яке абсолютне розуміння свободи й творчості, вони сприймаються відносними величинами, пов'язаними з конкретно-історичними умовами розвитку людини й суспільства;

— закон зростання ролі людини в суспільстві, історії полягає в зростанні антропологічного детермінізму у всесвітній історії.

Сьогодення поставило перед людиною надзвичайно важливі і складні питання як-от: відновлення рівноваги між суспільством і природою, зокрема біосфeroю, як гармонізація екологічних, технологічних та соціальних процесів, зняття соціальної напруги й загроза термоядерної війни, а отже, загибель людської цивілізації. Ці та інші проблеми вимагають вирішення на рівні планетарного інтелекту. Звідси — потреба взаєморозуміння, єднання, а не конfrontації всіх позитивних сил для успішного вирішення глобальних проблем, що стоять перед людством.

Важливо звернути увагу на те, що у майбутньому розвиток філософської думки в Україні допоможе чіткіше визначати основні закономірності розвитку суспільства у взаємодії із природою, котрий можливий лише за умови стійкого розвитку особистості, оскільки саме від людини, її моралі й духовності, спрямованості діяльності залежить стан цивілізації. Зростання соціальної напруженості, збільшення кількості військових конфліктів і зовнішньopolітичних суперечностей у ХХІ столітті свідчать, що у межах старої парадигми розвитку суспільства не було зроблено акценту на людину, її зв'язки із природою. Учені різних країн світу зазначають, що взаємозалежність людини і природи тісно пов'язана з міжособистісними стосунками. Одні немовби переростають в інші. Соціальні й національні конфлікти загострюють до критичної межі суперечності між людиною, суспільством і навколоишнім середовищем, надають глобального характеру інтерсоціальним проблемам (проблемам війни і миру, подолання відсталості й т. ін.).

Слід підкреслити, що один із таких шляхів збереження оптимальних взаємовідносин між людиною і природою — це «обмеження зростання споживання» людини (для країн з високим рівнем розвитку виробництва і споживання), формування нових якостей у людей, нової системи поведінки людей. Автор цієї концепції — італійський вчений,

підприємець і громадський діяч **Ауреліо Печчеї** (1908—1984 рр), Президент Римського клубу — міжнародної громадської організації, що поставила за мету сприяти поглибленню розуміння особливостей розвитку людства в епоху науково-технічної революції. Римський клуб було засновано ще в 1968 р. До його складу входять вчені понад 30 країн світу.

Ця організація звернула увагу на те, що криза у взаємовідносинах між людьми і природою з часом поглибується, її бачать і розуміють усі, але на світовому рівні ніхто не несе за неї відповідальності. Названі проблеми вимагають колективного міжнародного вирішення, проте кожна держава зосереджує увагу лише на своїх проблемах. Як бути?

Щоб спрямувати розвиток суспільства в оптимальне русло, А. Печчеї визначив 6 провідних завдань-цілей:

1. Зовнішні межі. Продуктивні можливості Землі — не безмежні, їх необхідно берегти, раціонально використовувати. Завдання орієнтує людство на бережливе ставлення до природи, її ресурсів.
2. Внутрішні межі. Орієнтація на внутрішні можливості людини (розумові, фізичні, психічні). Необхідно завантажувати людину збалансовано, а не виснажувати її надзавданнями.
3. Культурна спадкоємність. Необхідно рятувати культурні цінності народів як основу їхнього життя. Подальший розвиток народів можливий лише через перетворення загальнолюдських надбань у принцип світового економічного порядку і стратегії розвитку.

4. Об'єднання міжнародних зусиль у вирішенні міжнародних проблем. (Для цього необхідно створити відповідні міжнародні структури).

5. Людське житло. Оптимально розселити людей по земній кулі.

6. Виробнича система. Людство має бути зорієнтоване на створення вивіrenoї у масштабах цивілізації єдиної економічної системи.

Важко заперечити доцільність поставлених А. Печчеї завдань-цілей. Але і досягти їх непросто. Разом з тим, події у світі останніх років, розбудова ринкової економіки у країнах, що утворились на терені колишнього

соціалістичного табору, є вагомим кроком на шляху створення єдиної економічної системи у масштабах цивілізації. Але треба сказати прямо, що ми не маємо і, мабуть, ніколи не будемо мати абсолютних гарантій чи підстав стверджувати, що людство знайшло надійні засоби запобігти стихійним лихам, неврою, голодоморам, війнам, перенаселенню, епідеміям тощо. Всі ці біди, мабуть, будуть завжди висіти над людським життям, як дамоклів меч, і вимагати від суспільства повної напруги сил, розуму, організованості, духовних і матеріальних ресурсів, щоб запобігти чи бути здатним запобігти нещастю.

Потрібно звернути увагу на те, що автором інноваційної економічної теорії сталого розвитку, висвітленої в монографії «Поза зростанням: економічна теорія сталого розвитку» є провідний дослідник економічних аспектів забруднення довкілля **Герман Дейлі** (нар. 1938 р.) [37]. Фахівець логічно тлумачить термін «сталий розвиток» як означення гармонійного, збалансованого, безконфліктного прогресу всієї земної цивілізації, груп країн (регіонів, субрегіонів), а також окремо взятих країн нашої планети за науково-обґрунтованими планами (методами системного підходу), коли в процесі неухильного інноваційного інтенсивного (а не екстенсивного) економічного розвитку країн одночасно позитивно вирішується комплекс питань щодо збереження довкілля, ліквідації експлуатації, бідності та дискримінації як окремої людини, так і цілих народів чи груп населення, зокрема за етнічними, расовими чи статевими ознаками.

Варто наголосити, що в 1980-х рр. в ООН почали говорити про екологічний розвиток, розвиток без руйнування, необхідність стійкого розвитку екологічних систем. «Всесвітня стратегія охорони природи (ВСОП)», прийнята в 1980 р. за ініціативою Ради керівників ЮНЕП, Міжнародного союзу охорони природи (МСОП) і Всесвітнього фонду дикої природи вперше в міжнародному документі містила згадку про сталий розвиток.

У 1987 році в доповіді «Наше спільне майбутнє» Міжнародна комісія з навколошнього середовища та розвитку (МКНСР) під головуванням екс-прем'єра Норвегії **Гру Гарлем Брундтланда** (нар. 1939 р.) приділила основну увагу необхідності сталого розвитку, як розвиток, який забезпечує потреби нинішнього без завдання шкоди можливості майбутнього покоління задовольнити свої власні потреби.

Сталий розвиток — це загальна концепція стосовно необхідності встановлення балансу між задоволенням сучасних потреб людства і захистом інтересів майбутніх поколінь, включаючи їх потребу в безпечному і здоровому довкіллі; це розвиток, що забезпечує збалансоване вирішення соціально-економічних завдань, а також проблем сприятливого навколошнього середовища та природно-ресурсного потенціалу з метою задоволення потреб сучасного та наступних поколінь людства.

На сучасному етапі історичну перспективу людства насамперед визначає екологічний фактор. Стає очевидним вплив екологічних умов на розвиток усіх без винятку компонентів соціуму.

Саме це визначає необхідність розробки нової еколого-економічної концепції, розвиток і реалізація якої на практиці законодавчими і виконавчими структурами буде сприяти «екологізації» мислення і перегляду багатьох стереотипів у процесах прийняття еколого-орієнтованих рішень.

Враховуючи особливості сьогодення і тенденції глобалізації громадського життя, можна стверджувати, що потрібна ідеологія, яка б брала до уваги сучасні особливості переходу до ліберально-ринкової економіки і входження в міжнародні структури. Це ще раз підкреслює необхідність комплексних кардинальних структурних зрушень в управлінській сфері, у тому числі в природо-ресурсній площині.

Отже, *екологічний менеджмент* — це не лише міждисциплінарна наука і практичний інструментарій регулювання економіко-екологічних відносин як на макрорівні (включаючи регіональний), так і на мікрорівні, а й

якісно нова ідеологія управління природоохоронною діяльністю на сучасному етапі ринкових перетворень.

Слід зазначити, що запобігання негативним наслідкам людської діяльності і проведення попереджувальних заходів для створення безпеки населенню і навколошньому середовищу сьогодні є одним із найважливіших завдань, що постають перед урядом і відповідними державними органами України. Зростаючий транскордонний екологічний вплив і інші негативні наслідки свідчать також про необхідність посилення міжнародної діяльності в сфері забезпечення безпеки і створення погоджених глобальних заходів у напрямках реалізації принципів сталого розвитку.

Між тим поняття стійкого розвитку є вже досить усталеним. Наукові основи національної стратегії переходу України на принципи сталого розвитку повинні ґрунтуватися на властивих державі геополітичних, географічних, демографічних, соціально-економічних і екологічних особливостях. Основними цілями сталого розвитку є:

- *економічне зростання* — формування соціально-орієнтованої ринкової економіки, забезпечення можливостей, мотивацій та гарантій праці громадян, якості життя, раціонального споживання матеріальних ресурсів;
- *охрана навколошнього середовища* — створення громадянам умов для життя в якісному природному середовищі з чистим повітрям, землею, водою, захист і відновлення біологічного різноманіття, реалізація екологічного імператива розвитку виробництва;
- *соціальна справедливість* — забезпечення гарантій рівності громадян перед законом, забезпечення рівних можливостей для досягнення матеріального, екологічного і соціального благополуччя;
- *раціональне використання природних ресурсів* — створення системи гарантій раціонального використання природних ресурсів на основі дотримання національних інтересів країни і їхнього збереження для майбутніх поколінь;

— *стабілізація чисельності населення* — формування державної політики з метою збільшення тривалості життя і стабілізації чисельності населення, надання всебічної підтримки молодим родинам, охорона материнства і дитинства;

— *освіта* — забезпечення гарантій доступності для одержання екологічної освіти громадян, збереження інтелектуального потенціалу країни;

— *міжнародне співробітництво* — активне співробітництво з усіма країнами і міжнародними організаціями з метою раціонального використання екологічних систем, забезпечення сприятливого і безпечного майбутнього.

Необхідно зазначити, що реалізація цілей сталого розвитку забезпечується через:

- структурну перебудову народного господарства;
- гарантування національної безпеки держави, включаючи соціальну, економічну й екологічну безпеку;
- підвищення рівня організації процесу природокористування з урахуванням місцевих природно-кліматичних умов і природно-ресурсного потенціалу територій;
- паритетність використання природних ресурсів для нинішніх і прийдешніх поколінь;
- формування еколого-економічного мислення, адекватного процесам суспільних трансформацій.

Отже, *сталий розвиток* — це процес гармонізації продуктивних сил, забезпечення задоволення необхідних потреб усіх членів суспільства за умов збереження і поетапного відновлення цілісності природного середовища, створення можливостей для рівноваги між його потенціалом і потребами людей усіх поколінь.

Важливо звернути увагу на те, що концепція сталого розвитку відбиває розуміння тісного взаємозв'язку екологічних, економічних і

соціальних проблем людства і того факту, що вони можуть бути вирішенні тільки комплексно, за умови тісного співробітництва і координації зусиль усіх країн світу. З формальної точки зору сталий розвиток прийнято розглядати як гармонічний розвиток трьох структурних підсистем: соціуму, економіки та екології, де економіка, екологія та економіка є базисом сталого розвитку, а соціальна підсистема — його надбудовою.

Основою сталого розвитку є паритетність відносин у тріаді *людина — господарство — природа*, що забезпечує перехід до такого способу взаємодії природи і суспільства, який характеризується як епоха *ноосфери*.

Ключовими принципами сталого розвитку є:

- *принцип обережності*: збереження сучасного стану навколошнього середовища як перешкоди безповоротним чи небезпечним змінам;
- *принцип «передбачати і запобігати»*: більш дешевий, менш ризикований підхід, ніж ліквідація збитків навколошньому середовищу;
- *принцип балансу між ресурсами і забрудненням*: використання ресурсів у рамках масштабів регенеративної здатності екосистем; контроль над обсягом надходжень забруднень і відходів у рамках асиміляційного потенціалу екосистем;
- *принцип збереження природного багатства* на нинішньому рівні: недопущення чи зменшення втрат природно-ресурсного потенціалу;
- *принцип «забруднювач платить»*: повна вартість екологічного збитку повинна бути компенсована користувачем (споживачем).

Реалізація цих принципів дозволить забезпечити:

- гармонізацію співіснування людини і природи;
- реалізацію права на справедливе задоволення потреб і рівність можливостей розвитку нинішнього і прийдешнього поколінь;
- невід'ємність захисту навколошнього природного середовища в процесі розвитку суспільства.

Отже, сталий розвиток узагальнює в собі процес виживання і відновлення генофонду нації, активізацію ролі кожної окремої людини в суспільстві, забезпечення його прав, збереження природного середовища, формування умов для відновлення біосфери і її локальних екологічних систем, орієнтацію на зниження рівня антропогенного впливу на навколошнє середовище і гармонізацію розвитку людини і природи.

Разом з тим, непогодженість темпів економічного розвитку і вимог екологічної безпеки, домінування природомістких галузей, висока питома вага ресурсо- і енергомістких застарілих технологій, сировинна орієнтація експорту, відсутність гуманістичних цінностей серед пріоритетів розвитку, а також недостатній рівень екологічної культури і споживання ведуть до поглиблення кризових явищ в економіці України, погіршення стану навколошнього природного середовища, що створює реальну загрозу для життя і діяльності нинішніх і прийдешніх поколінь.

Слід зазначити, що Україна може забезпечити сталий розвиток винятково шляхом ефективного використання усіх видів ресурсів, структурно-технологічної реструктуризації виробництва, використання творчого потенціалу всіх членів суспільства для розвитку і процвітання держави.

Слід підкреслити, що ідея сталого розвитку стосується не лише сучасності: вона адресована як поколінням, що живуть зараз, так і прийдешнім. Це ідеологія рівноправності всіх поколінь і всіх людей кожного покоління, справедливості в просторі і в часі, ефективного використання потенційних можливостей, збалансованості суспільного розвитку і збереження природи.

До складу цільових параметрів сталого розвитку необхідно включати характеристики стану навколошнього середовища, екологічних систем і природоохоронних територій, їм належать показники: якості атмосфери, вод, територій, що знаходяться в природному і зміненому стані, кількості біологічних видів, що знаходяться під загрозою зникнення і т. д.

Разом з тим, існуюча в Україні система показників стану навколошнього середовища, за оцінками фахівців, не відповідає сучасним вимогам формування системи сталого розвитку України, які базуються на принципах міжнародної Конференції ООН з питань навколошнього середовища і розвитку. Актуальним стає впровадження інтегрованих показників сталого розвитку, що створило б можливість узгоджено розглянути проблеми стану середовища і соціально-економічного прогресу держави в контексті реалізації основних завдань сталого розвитку України. На даному етапі міжнародне співтовариство розглядає показники стану навколошнього середовища як комплексний інструментарій для виміру і репрезентації еколого-економічних тенденцій в країні. Виходячи з цих позицій, можна виділити три основні типи показників:

- показники сучасного екологічного стану, що визначають діючі екологічні параметри;
- показники впливу чи тиску, що відбувають антропогенний вплив на навколошнє середовище;
- показники, що регулюють вплив на навколошнє середовище і за допомогою яких можна визначити, як різні агенти реагують на специфічний вплив.

Отже, основні завдання сталого розвитку полягають у:

- забезпечення динамічного соціально-економічного зростання;
- збереження навколошнього природного середовища;
- раціональному використанні природно-ресурсного потенціалу з метою задоволення потреб нинішнього і прийдешнього поколінь через побудову високоефективної економічної системи, що стимулює продуктивність, науково-технічний прогрес, соціальну спрямованість.

Варто наголосити, що вирішення основного завдання передбачає:

- забезпечення сталого розвитку регіонів і поселень;
- макроекономічні перетворення і державний протекціонізм;
- формування економічно орієнтованої політики держави;

- забезпечення духовного, фізичного розвитку людини і його соціальних гарантій;
- міжнародне співробітництво.

Отже, забезпечення виходу України з економічної кризи, продовження курсу реформ і досягнення економічного зростання можливо лише за умови удосконалення системи державного регулювання, проведення змістовних і послідовних структурних перетворень, у тому числі і в природоресурсній сфері.

Освіта в інтересах сталого розвитку є актуальною проблемою як в Україні, так і в інших країнах світу, де знаходиться на етапі становлення, процесу розуміння її цілей та завдань, усвідомлення важливості побудови нової освітньої парадигми для сталого розвитку суспільства й окремої людини. Значним поштовхом у цьому процесі стало ухвалення Стратегії освіти для сталого розвитку Європейської економічної комісії ООН, яка визначає конкретні завдання для урядів держав, принципи, організаційні основи реалізації, запропоновані механізми.

Необхідно зазначити, що у Декларації, яка була прийнята на Всесвітньому саміті зі сталого розвитку в 2002 році, відображені єдиний підхід лідерів світових держав до *освіти як головного інструменту* для створення гуманного, рівноправного та уважного до проблем людини суспільства, у якому кожен індивід повинен мати свою людську гідність. Освіта вважається інструментом, який спрямований на вирішення таких важливих питань сталого розвитку, як-от: охорона здоров'я, вирішення екологічних проблем, проблем збалансованого використання відновлюваних та невідновлюваних природних ресурсів тощо.

Універсальний характер ідей сталого розвитку, який був закладений у численних міжнародних угодах за останні майже 40 років, стимулювали появу в освітній теорії та практиці нового типу освіти, який отримав назву **«освіта для сталого розвитку»** або **«освіта в інтересах сталого розвитку»**. Очевидно, що головна причина появи освіти в інтересах сталого розвитку —

це усвідомлення людством потреби змін в парадигмі навчання з метою переходу до сталого розвитку суспільства, економіки та навколошнього середовища.

Як реакція європейської спільноти на рішення Всесвітнього форуму в Йоганнесбурзі та Генеральної Асамблеї ООН на V Конференції «Довкілля для Європи» (Київ, травень 2003 р.) міністри охорони навколошнього середовища країн — членів Європейської економічної комісії ООН ухвалили «Заяву про освіту для сталого розвитку». На виконання цієї заяви у березні 2005 року у Вільнюсі (Литва) на нараді високого рівня представниками міністерств охорони довкілля та освіти було ухвалено Стратегію освіти для сталого розвитку ЄСК ООН та Вільнюські рамки її виконання.

Освіта є базовим елементом трансформації суспільства до сталого розвитку за рахунок забезпечення особистості можливістю втілити свої уявлення про суспільство у життя. Саме така ключова роль освіти зафіксована у головних документах Всесвітніх форумів зі сталого розвитку в 1992 та 2002 роках. У розділі 36 «Порядку денного на ХXI століття» було проголошено, що «освіта є фундаментом сталого розвитку».

Слід підкреслити, що в Україні, як і в інших країнах світу, освіта для сталого розвитку знаходиться на етапі становлення, розуміння її цілей та завдань, важливості для сталого розвитку суспільства й окремої людини. Значним поштовхом у цьому процесі стало згадане вище ухвалення *Стратегії освіти для сталого розвитку Європейської економічної комісії ООН*, яка визначає конкретні завдання для урядів держав, принципи, організаційні основи реалізації, запропоновані механізми.

Стратегія освіти для сталого розвитку, яка втілила європейський та світовий досвід, зазначено, що освіта для сталого розвитку розвиває та укріплює потенціал окремих осіб, груп, співтовариств, організацій та країн, який дозволяє мати власні думки і робити вибір для сталого розвитку. Основною метою Стратегії сталого розвитку (2005—2014 pp.), є заохочення

держав — членів Європейської економічної комісії ООН до розвитку і включення освіти в інтересах сталого розвитку до своїх систем формальної та неформальної освіти як першого кроку у становленні нової парадигми освіти, яка має бути націлена на становлення нового складу мислення, за якого всі соціально-економічні та соціально-екологічні процеси та явища повинні розглядатися з урахуванням принципів сталості людської цивілізації та науково-обґрунтованої обережності.

В Україні, щоб механізми політики, нормативно-правова база та організаційні основи були опорою для заохочення й розвитку освіти сталого розвитку, необхідне відповідне забезпечення. Першим кроком такого забезпечення має стати ухвалення основоположних документів щодо освіти сталого розвитку на всіх рівнях освіти. Уряд повинен стимулювати розвиток міжвідомчої та багатосторонньої співпраці, поліпшувати матеріальну базу освіти з орієнтацією керівництва навчальних закладів на сталий розвиток. Необхідні зміщення зв'язків між природничими, економічними, суспільними та політичними науками, їх екологізації.

Освіта для сталого розвитку — це сучасний підхід до організації навчального процесу, що допомагає донести до членів суспільства основні проблеми сталого розвитку, формування світогляду, що базується на засадах сталості, переорієнтацію навчання з передачі знань на налагодження діалогу, орієнтацію на порушення та практичне розв'язання локальних проблем.

Варто звернути увагу на те, що в Україні стали проходити наукові конференції, присвячені цій тематиці.

У Київському університеті імені Бориса Грінченка відбулася III Міжнародна науково-практична конференція «Освіта для сталого розвитку: міжконтинентальний діалог інтелектуалів» (12 листопада 2015 р.) присвячена Міжнародному дню толерантності.

У 2015 р. та 2016 р. у Дніпропетровському обласному інституті післядипломної педагогічної освіти проходили Всеукраїнські науково-практичні конференції «Філософія, теорія та практика

випереджаючої освіти для сталого розвитку» (26 листопада 2015 р.; 17 листопада 2016 р.), які були присвячені найважливішим проблемам взаємодії філософії, освіти, культури в умовах розвитку громадянського суспільства, пошуку шляхів інтегрування змісту випереджаючої освіти для сталого розвитку у навчально-виховний процес, упровадження громадянської освіти на засадах європейських демократичних цінностей, екологічної освіти, освітніх технологій, що зберігають здоров'я, профільної освіти.

Отже, в Україні поглибується розуміння того, що розбудова освіти сталого розвитку має вести до становлення нового типу мислення, за якого всі соціально-економічні та соціально-екологічні процеси та явища розглядаються з урахуванням принципів сталості та обережності. Оцінка дійсності під таким кутом зору має відображатися у діях, соціальних стратегіях та проектах їх реалізації.

«Для передбачення подальшого перебігу еволюції людства не на якісь місяці, а на 20 і більше років, — вважає вітчизняний фахівець, можливо в майбутньому вчений зі світовим ім'ям **Костянтин Віталійович Корсак**, слід взяти до уваги ті відкриття, що сталися нещодавно, а також врахувати найімовірніші з найближчого часу» [65, с. 96].

Слід наголосити, що К. В. Корсак скомпонував перелік тих найважливіших понять, що мають значний футурологічний потенціал. Головні з них мають такі означення:

- **ноотехнології** (грецьк. «мудрі» технології), — це способи життєзабезпечення людей, які виявляються нешкідливими ні для біосфери, ні для самої людини;
- **ноонауки**, — це науки, на яких базується екологічно-безпечні виробництва;
- **ноосуспільство**, — це суспільство мудрих осіб і життя у гармонії з біосферою [66, с. 34];

• **нооуніверситет**, — це заклад, який свідомо скеровує всю свою діяльність на накопичення інформації з метою створення і поширення будь-яких ноотехнологій виробничого, соціального і духовного характеру тощо [67, с. 31].

Отже, з точки зору К. В. Корсака, у перспективі в 2010-ті — 2040-ві роки найдоцільнішим напрямом розвитку університетів і науково-дослідницьких спеціалізованих установ є не 6-й технологічний уклад, а ноотехнології (чи 7-й уклад), які стають потребою для всього людства.

Таким чином, майбутня цивілізація повинна знищити відчуження людини від людини, суспільства, природи й від продуктів праці, покладе кінець поділу людства на антагоністичні класи та соціальні групи і створить реальні умови для його самопізнання й вільного самооб'єднання на принципах нового гуманізму. Нова цивілізація в тенденції свого розвитку новим ступенем розвитку людини і суспільства, що інтегрується в єдине людство, системність якого можна порівняти в якісному відношенні з природними системами, залученими у сферу людської діяльності. Тільки на цьому етапі людство зайде своє гідне, відносно самостійне місце в системі космічних процесів і сил, стане специфічним єдиним утворенням.

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ ПОВТОРЕННЯ

1. Назвіть представників української та європейської інтелектуальних традицій у творчості яких знайшла відображення проблема «природа — суспільство».
2. Охарактеризуйте роль природи в посиленні соціальних мотивів у творчості Григорія Сковороди.
3. Охарактеризуйте сутність дуалізму людини і природи в духовній спадщині Тараса Шевченка.

4. Охарактеризуйте сутність пейзажної лірики в поезії Лесі Українки.
5. Сформулюйте сутність філософського пізнання як невід'ємної складової творчого натхнення Івана Франка.
6. Охарактеризуйте роль екологічних та краєзнавчих мотивів у пейзажній ліриці Ліни Костенко.
7. Охарактеризуйте роль географічного середовища у соціально-філософській спадщині Михайла Грушевського.
8. Сформулюйте сутність концепції коеволюції природи і суспільства.
9. Дайте визначення понять «природа», «суспільство».
10. Назвіть основні ознаки й характеристики літосфери, атмосфери, гідросфери, біосфери, ноосфери.
11. Сформулюйте сутність концепції Володимира Вернадського про ноосферу.
12. Дайте визначення понять «географічне середовище», «географічний детермінізм», «геополітика».
13. Охарактеризуйте основні положення історико-етнографічної концепції Льва Гумільова «пасіонарна концепція етногенезу».
14. Дайте визначення понять «демографія», «демографічна ситуація», «демографічна політика».
15. Назвіть фактори впливу на рівень народжуваності в державі.
16. Дайте визначення поняття «сім'я». Проаналізуйте функції сім'ї.
17. Назвіть історичні типи відтворення населення.
18. Дайте визначення понять «філософія туризму», «природно-рекреаційні ресурси», «екологічний туризм».
19. Сформулюйте сутність туризму як важливої складової світової економіки.
20. Охарактеризуйте роль природно-рекреаційні ресурсів як невід'ємної соціальної та екологічної складової розвитку суспільства.

21. Дайте визначення поняття «здоровий спосіб життя», «тілесність».
22. Розкрийте актуальність проблеми здорового способу життя в сучасній Україні.
23. Дайте визначення поняття «екологія», «екологічна етика».
24. Охарактеризуйте найважливіші екологічні проблеми сучасної України й шляхи їх вирішення.
25. Назвіть глобальні проблеми сучасності.
26. Дайте визначення поняття «сталий розвиток», «ноотехнології», «ноонауки», «ноосуспільство», «нооуніверситет».
27. Сформулюйте основні положення концепції «освіта в інтересах сталого розвитку».

ТЕМИ ДОПОВІДЕЙ ТА РЕФЕРАТИВ

1. Природа як художній прийом для посилення соціальних мотивів у творчості Григорія Сковороди.
2. Природа і людина у духовній спадщині Тараса Шевченка.
3. Природа — символ торжества життя у пейзажній ліриці Лесі Українки.
4. Філософське пізнання природи як невід'ємна складова творчого натхнення Івана Франка.

5. Екологічні мотиви у пейзажній ліриці Ліни Костенко.
6. Географічне середовище як складова соціально-філософської спадщини Михайла Грушевського.
7. Феномен коеволюції суспільства і природи.
8. Філософи-космісти: осмислення особливої ролі людини у Всесвіті.
9. Система «суспільство — природа».
10. Географічний детермінізм як окремий напрям у розвитку філософської думки.
11. Учення про біосферу Володимира Вернадського.
12. Геополітика: минуле й сьогодення.
13. Історико-етнографічна концепція Льва Гумільова «пасіонарна концепція етногенезу».
14. Демографічна політика в сучасній Україні.
15. Сім'я: її соціальні функції та роль у житті особистості.
16. Сучасний туризм — перспективна галузь світової економіки.
17. Природно-реакційні ресурси України як невід'ємна соціальна та екологічна складова розвитку суспільства.
18. Феномен екологічного туризму.
19. Сутність і природа духовних та фізичних компонентів категорії «здоров'я».
20. Пропагування здорового способу життя у творчості Пола Брегга.
21. Здоровий спосіб життя як соціальна цінність у сучасному трансформаційному суспільстві.
22. Здоров'язбережувальні технології як сучасний напрям оздоровчої освіти.
23. Тілесність людини як феномен розвитку фізичної культури.
24. Нормативно-правова база здорового способу життя в Україні.
25. Історичні аспекти формування здорового способу життя.

26. Екологічна ситуація в Україні: проблеми та перспективи.
27. Аварія на Чорнобильській АЕС, вплив її на навколишнє середовище.
28. Система екологічного навчання і виховання: надбання та перспективи.
29. Глобальні проблеми сучасності.
30. Екологічна домінанта сталого розвитку.
31. Освіта в інтересах сталого розвитку.

КОРОТКИЙ ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

Антрапоетика здоров'я — сучасний напрям оздоровчої освіти, що досліджує проблеми пов'язані із залежністю здоров'я від культури існування людини і від її впливу на навколишній світ; розглядає зв'язки довкілля з людиною як центральною ланкою всіх взаємодій на Землі, аналізує системні відносини і чинники, які дають змогу раціонально використовувати ресурси та резерви; галузь здорового способу життя у форматі формування морально-етичних стосунків людини в суспільстві та середовищі.

Атмосфера — зовнішня газова оболонка планети, що утримується навколо неї гравітацією.

Біосфера — сфера існування живої речовини, найскладніша природна підсистема географічної оболонки.

Верифікація — перевірка на істинність теоретичних положень, яка здійснюється за допомогою емпіричних (досвід, практика) методів.

Відпочинок — стан спокою або проведення часу, метою якого є відновлення сил, досягнення працездатного стану організму. Це час, вільний від роботи та будь-яких інтенсивних занять. Якщо час відпочинку продовжується більше чим потрібно для відновлення сил, він переходить у стадію розваг та отримання задоволення.

Географічне середовище — предмети живої та неживої природи, залучені на певному етапі розвитку суспільства у процес суспільного життя, що стали необхідними умовами існування й розвитку суспільства.

Геополітика (від двох грецьких слів «гео» — Земля і «політика» — мистецтво управління державою) — це політологічна концепція, що вивчає взаємодію політичних явищ і процесів з природно-географічними факторами. Під кутом зору впливу на сферу безпеки й перспективи розвитку країни вивчають її географічне розташування, природні ресурси, розташування торговельних шляхів та ін. Ідеї геополітики застосовуються при розробці міжнародної політики держав.

Гідросфера — уся вода на планеті, переривчаста водна оболонка Землі між атмосфeroю й земною корою.

Глобалізація — процес установлення і зміцнення зв'язків між усіма регіонами й країнами, поширення ефективної техніки й технологій, формування всесвітнього інформаційного простору, міжнародних інститутів, що забезпечують єдність світового співтовариства, сприяють утвердженню логіки «узгодженого» розвитку.

Глобальні проблеми — сукупність соціоприродних проблем, від рішення яких залежить соціальний прогрес людства та збереження цивілізації. Глобальні проблеми взаємозалежні, вони охоплюють усі сторони життя людей і стосуються всіх країн світу.

Демографічна політика — система спеціальних заходів, спрямованих на досягнення в майбутньому бажаного для суспільства типу або рівня відтворення населення.

Демографічна ситуація — стан таких демографічних процесів, як народжуваність і смертність, шлюб і розлучення (шлюбність), склад і розміщення населення на певній території у відповідний період часу тощо.

Демографічні відносини — відносини, у які вступають люди у багатогранному процесі відтворення населення (створення сім'ї, народження, міграція, шлюбні стосунки, зв'язок між поколіннями тощо).

Демографія — наука, що досліджує динаміку чисельності населення, міграцію, сім'ю, її склад і розвиток, народжуваність, смертність, зайнятість, пропорції складу населення за віковими, статевими та іншими ознаками, взяття шлюбу й розлучення тощо.

Дискурс — єдність мовної практики і надмовних факторів необхідних для розуміння тексту, єдність, що дає уявлення про учасників спілкування, їхні установки й цілі, умови вироблення і сприйняття повідомлення.

Дітородний період — частина життя жінки, протягом якої вона здатна народжувати дітей.

Екологічна етика — галузь міждисциплінарних знань, предметом якої є моральні та духовні аспекти ставлення людини до живої і неживої природи; вчення про належне у відносинах людини з природою, що сприймається як суб'єкт, заснованих на визнанні морального статусу природи, високому оцінюванні її внутрішньої і нематеріальної цінностей, повазі прав природи й обмеженні прав людини.

Екологія — наука про навколошнє середовище, оселю, людину, її взаємодію із цим середовищем і шляхи забезпечення умов для її життя.

Екологічна система планети — атмосфера, гідросфера, літосфера і біосфера.

Здоровий спосіб життя — усе в людській діяльності, що стосується збереження й зміцнення здоров'я, усе, що сприяє виконанню людиною своїх функцій через діяльність із поліпшення умов життя — праці, відпочинку, побуту.

Інформаційне суспільство — суспільство, економіка якого базується на інформаційних технологіях і яке соціально трансформується з метою допомогти індивідам та спільнотам використовувати знання та ідеї, що допомагає людям втілити їх потенціал та реалізувати їх прагнення.

Квінтесенція — у переносному значенні — основа, сутність чого-небудь, найсуттєвіше, найголовніше; у широкому розумінні — основа, на якій будується світ.

Коеволюція — концепція, що повинна визначити оптимальне співвідношення інтересів людства й решти всієї біосфери, уникнувши при цьому двох крайно-щів: прагнення до повного панування людини над природою і плаzuвання перед нею.

Компетентність у збереженні здоров'я — здатність людини застосовувати в умовах конкретної ситуації сукупність компетенцій, що сприяють збереженні здоров'я, змушуючи особистість дбайливо ставитися до власного здоров'я та здоров'я інших людей.

Концепція — система поглядів, те або інше розуміння явищ і процесів; основна точка зору; єдиний, визначальний задум.

Креативність (творчі здатності) — це здатність людини приймати творчі рішення та створювати принципово нові ідеї у будь-якій сфері життєдіяльності суспільства.

Літосфера — верхня тверда оболонка земної кулі, до складу якої входять земна кора та верхня частина мантії.

Ноонауки — це науки, на яких базується екологічно-безпечні виробництва.

Ноосуспільство — це суспільство мудрих осіб і життя у гармонії з біосфорою.

Ноосфера — сфера розуму; сфера взаємодії суспільства й природи, у межах якої розумна людська діяльність стає визначальним фактором розвитку.

Ноотехнології (грецьк. «мудрі» технології), — це способи життєзабезпечення людей, які виявляються нешкідливими ні для біосфери, ні для самої людини.

Нооніверситет — це заклад, який свідомо скеровує всю свою діяльність на накопичення інформації з метою створення і поширення будь-яких ноотехнологій виробничого, соціального і духовного характеру.

Об'єкт дослідження демографії — демографічна система, до складу якої входять люди, і демографічні відносини.

Освіта для сталого розвитку — це сучасний підхід до організації навчального процесу, що допомагає донести до членів суспільства основні проблеми сталого розвитку, формування світогляду, що базується на засадах сталості, переорієнтацію навчання з передачі знань на налагодження діалогу, орієнтацію на порушення та практичне розв'язання локальних проблем.

Особистість — розвинена індивідуальність, вимір якої відбувається на основі культури, власної моральності, відповідальності перед собою, суспільством, людством, цивілізацією.

Парадигма — сукупність фундаментальних знань, цінностей, переконань і технічних прийомів, що виступають як зразок наукової діяльності, який сприймає та поділяє більшість членів наукового співтовариства.

Постіндустріальне суспільство — суспільство, в економіці якого переважає інноваційний сектор економіці з високорозвиненою промисловістю, індустрією знань, з високою часткою у ВВП високоякісних та інноваційних послуг, з конкуренцією у всіх видах економічної та іншої діяльності, а також з більшим великим відсотком населення, зайнятого в сфері послуг, ніж у промисловому виробництві.

Природний приріст населення — різниця між кількістю народжених і померлих на даній території за певний період часу, здебільшого, як ми уже зазначали, за рік.

Система екологічного навчання і виховання — організаційно-педагогічний процес, який спрямований на: виховання любові до природи, прагнення спілкуватись з нею; оволодіння знаннями про основні закономірності розвитку живої і неживої природи, складних відносин людини з природою, про необхідність ураховувати її вразливість й обмежені можливості для самовіднови-

лення; виховання екологічної культури як умови правильного поводження з природою, вміння передбачати близькі й віддалені наслідки кожного свого впливу на навколошнє середовище й природні ресурси; виховання громадянської відповідальності за стан природи.

Сім'я — спільнота людей, яка спирається на шлюбний союз, на родинні зв'язки, на різноманітні взаємини між чоловіком і дружиною, батьками і дітьми, між самими дітьми, між іншими членами сім'ї, які живуть разом і спільно ведуть господарство.

Соціальна філософія — розділ теорії філософії, предметом дослідження якого є суспільство (складна система форм організації спільної життєдіяльності людей).

Спорт — специфічний вид фізичної або інтелектуальної активності, яку здійснюють з метою змагання, а також поліпшення здоров'я, отримання морального і матеріального задоволення, прагнення до вдосконалення і слави, покращення навичок.

Спосіб життя — синтетична характеристика сукупності типових видів життєдіяльності людей (індивідів та соціальних утворень) у поєднанні з умовами життя суспільства. Спосіб життя охоплює всі сфери суспільства: працю й побут, суспільне життя й культуру, поведінку (стиль життя) людей та їх духовні цінності.

Сталий розвиток — це загальна концепція стосовно необхідності встановлення балансу між задоволенням сучасних потреб людства і захистом інтересів майбутніх поколінь, включаючи їх потребу в безпечному і здоровому довкіллі; це розвиток, що забезпечує збалансоване вирішення соціально-економічних завдань, а також проблем сприятливого навколошнього середовища та природно-ресурсного потенціалу з метою задоволення потреб сучасного та наступних поколінь людства.

Суспільство — реальний процес життєдіяльності людей, що має історичний характер, існує об'єктивно, тобто незалежно від свідомості та волі людей, хоч вони, як носії свідомості й волі, є головними дійовими особами суспільно-історичного процесу.

Теорія — найвища форма наукового мислення, спрямована на пояснення фактів та їх зв'язків.

Технології, що зберігають здоров'я — це вибудовані у певній послідовності фактори, що попереджають руйнування здоров'я, одночасно створюючи системи сприятливих для здоров'я умов. Під технологіями, що зберігають здоров'я учені розуміють: сприятливі умови навчання учнів, студентів у середньому та вищому навчальному закладах (відсутність стресових ситуацій, адекватність вимог, методик навчання та виховання); оптимальну організацію навчального процесу (відповідно до вікових, статевих, індивідуальних особливостей та гігієнічних норм); повноцінний та раціонально організований руховий режим.

Тілесність — це субстрат людської життєдіяльності, що являє собою багатовимірне утворення, яке існує в трьох площинах: біологічне (природне) тіло, внутрішня тілесність, зовнішня тілесність — і конструюється на їхньому перетині.

Туризм — тимчасовий виїзд особи з місця постійного проживання в оздоровчих, пізнавальних, професійно-ділових чи інших цілях без здійснення оплачуваної діяльності в місці перебування.

Туризмологія — комплексна дисципліна, яка осмислює й висвітлює різні аспекти туризму.

Турист — особа, яка здійснює подорож Україною або іншими країнами з не забороненою законом країни метою перебування на термін від 24 годин до одного року без здійснення будь-якої оплачуваної діяльності та із зобов'язанням залишити країну в зазначений термін.

Фізична культура — об'єднання різних заходів, спрямованих на досягнення людиною фізичного вдосконалування або яких-небудь результатів у сенсі здоров'я. Фізична культура складається з таких дисциплін як-от: спорт, туризм, фізичне виховання, фізична реабілітація. Рівень фізичної культури суспільства (будь-якого суспільства) залежить від рівня фізичної культури його членів.

Філософія — особливий різновид світогляду; система теоретичних знань про фундаментальні ознаки буття — природи, соціального світу, духовної культури, людини.

Філософія туризму — різновид соціальної філософії, теоретико-методологічна основа туризмології, теорії людської діяльності як форми самореалізації особистості засобами мандрівок та подорожей.

Функція — спосіб дії, спосіб виявлення активності системи філософського знання, загальний тип завдань, які вирішуються цією системою.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. *Андрющенко В. П. Цивілізація культури / В. П. Андрющенко // Вища освіта. — 2015. — № 4. — С. 5—10.*
2. *Андрющенко О. Е. Аксиологические аспекты формирования здорового образа жизни учащейся молодежи: опыт регионального исследования / О. Е. Андрющенко, В. Н. Гуляхин // Теория и практика физической культуры. — 2016. — № 4. — С. 44—46.*

3. *Аносов I. П.* Образ людини у філософсько-антропологічних концепціях ХХ століття / *I. П. Аносов* // VERSUS. — 2016. — № 1 (7). — С. 6—10.
4. *Бабенко Ю. А.* Ціннісні орієнтації сучасної української молоді: за результатами дослідження / *Ю. А. Бабенко* // Вісник національної академії кадрів культури і мистецтв. — 2014. — № 2. — С. 76—81.
5. *Бабікова К. О.* Роль екологічної освіти для сталого розвитку туризму в межах природно-заповідних територій / *К. О. Бабікова* // Дискурс здоров'я в освіті: філософія, педагогіка, антропологія, психологія: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю, присвяченої 120 річниці з дня народження Миколи Олександровича Бернштейна: 16—17 вересня 2016 р., Вінниця, Вінницька академія неперервної освіти. — Том III. — Вінниця : Планер, 2016. — С. 148—151.
6. *Барулин В. С.* Социально-философская антропология. Общие начала социально-философской антропологии / *В. С. Барулин*. — М. : Омега, 1994. — С. 27—34.
7. *Березінський П. А.* Концептуальні засади взаємодії суспільства з природним середовищем / *П. А. Березінський* // Часопис Київського університету права. — 2012. — № 1. — С. 255—259.
8. *Білявська Ю. В.* Екологічний менеджмент підприємства / *Ю. В. Білявська* // Економіка України. — 2016. — № 4 (653). — С. 104—111.
9. *Благій О. Л.* Теоретичні засади залучення студентської молоді до реакреаціої діяльності / *О. Л. Благій, М. Ю. Ячнюк* // Актуальні проблеми фізичної культури, спорту та здоров'я людини у сучасному суспільстві: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції: 24—25 квітня 2015 р., Чернівці, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. — Чернівці : ЧНУ, 2015. — С. 57—59.
10. *Блінников В. И.* Цели экологического образования в рамках стратегии устойчивого коэволюционного развития общества и природы / *В. И. Блінников* // Alma Mater. — 2004. — № 3. — С. 27—31.

11. Бойко Д. М. Природоохоронна діяльність Міжнародного олімпійського комітету / Д. М. Бойко // Теорія і методика фізичного виховання і спорту. — 2016. — № 3. — С. 76—79.
12. Болебрух А. Г. Единство природного и социального мира как теоретическая проблема / А. Г. Болебрух // Грані. — 2012. — № 1. — С. 9—13.
13. Бондин В. И. Проектирование здоровьесберегающих педагогических систем / В. И. Бондин // Теоретические и методические проблемы физической культуры : юбилейный сборник научных трудов, посвященный 55-летию Института физической культуры РГПУ.— Ростов-на-Дону : РГПУ, 2004. — С. 13—14.
14. Бортников Е. Г. Виховання екологічної культури студентів туризмологічного профілю для роботи на особливо охоронюваних природних територіях / Е. Г. Бортников // Вісник Запорізького національного університету. — Фізичне виховання та спорт. — 2012. — № 12 (8). — С. 13—18.
15. Брехман И. И. Валеология — наука о здоровье / И. И. Брехман. — М. : Физическая культура и спорт, 2003. — 208 с.
16. Букорос Н. М. Шляхи підвищення мотивації студентів до занять фізичною культурою і спортом / Н. М. Букорос // Актуальні проблеми фізичної культури, спорту та здоров'я людини у сучасному суспільстві: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції: 24—25 квітня 2015 р., Чернівці, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. — Чернівці : ЧНУ, 2015. — С. 3—5.
17. Валенса Г. А. «Тіло» і «Тілесність» у соціально-філософському контексті: термінологічні розвідки / Г. А. Валенса // Філософські проблеми гуманітарних наук. — 2010. — № 19. — С. 186—191.
18. Виговська С. В. Готовність студентської молоді до сімейного життя у контексті сучасного інформаційного простору / С. В. Виговська, Ю. В. Кружаліна // Вісник книжної палати. — 2010. — № 1. — С. 46—50.
19. Виленский М. Я. Здоровый образ жизни студентов: сущность, строение, формирование / М. Я. Виленский // Социокультурные аспекты

физической культуры и здорового образа жизни. — М. : Советский спорт, 1996. — С. 14—21.

20. Виноградов П. А. Физическая культура и здоровый образ жизни / П. А. Виноградов. — М. : Мысль, 1990. — 230 с.

21. Волков В. Н. Туризм в эпоху постмодерна / В. Н. Волков // Аксиология культуры. Контекст и рефлексия: философия о мире и человеке. — 2012. — № 1. — С. 77—86.

22. Волченко В. Н. Миропонимание и экологическая этика XXI века. Наука. — Философия. — Религия / В. Н. Волченко. — М.: Возрождение, 2007. — 424 с.

23. Владимиров Н. М. Отношение студентов гуманитарного института к здоровому образу жизни и занятиям физической культурой / Н. М. Владимиров, Г. Л. Владимирова // Вестник Югорского государственного университета. — 2016. — № 1 (40). — С. 165—166.

24. Возний А. П. Тілесність людини як феномен розвитку фізичної культури / А. П. Возний // Філософія науки: традиції та інновації. — 2014. — № 2 (10). — С. 113—122.

25. Волошин Р. В. Філософські виміри глобалізації / Р. В. Волошин, М. О. Насонов // Україна в гуманітарних і соціально-економічних вимірах: матеріали Всеукраїнської наукової конференції: 29—30 квітня 2016 р., Дніпропетровськ, Дніпропетровський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти. — Частина II. — Дніпропетровськ : Роял Принт, 2016. — С. 29—31.

26. Газалов А. А. Глобальные проблемы и их место в концепции устойчивого развития / А. А. Газалов // Вестник Московского университета. — Серия 7. — Философия. — 2009. — № 4. — С. 70—80.

27. Гарбар Г. А. Культурный туризм в контексте массовой культуры / Г. А. Гарбар // Гуманітарний вісник ЗДІА. — 2013. — № 56. — С. 140—148.

28. Гетман В. О. Антропоетика здоров'я як сучасний напрям оздоровчої освіти / В. О. Гетман, Ю. В. Новицький // Вища освіта України. — 2008. — № 2. — С. 68—73.
29. Голубчиков Ю. Н. Универсальный атлас мира / Ю. Н. Голубчиков, С. Ю. Шокарев. — М. : АСТ: Астрель, 2008. — 312 с.
30. Гомілко О. Є. Метафізика тілесності: концепт тіла у філософському дискурсі / О. Є. Гомілко. — К. : Наукова думка, 2001. — 340 с.
31. Горелов А. А. Анализ показателей здоровья студентов специальной медицинской группы / А. А. Горелов, В. А. Кондаков // Научные проблемы гуманитарных исследований. — 2008. — Вып. 6. — С. 28—33.
32. Городецький О. В. Освіта сталого розвитку: надбання та перспективи / О. В. Городецький // Дискурс здоров'я в освіті: філософія, педагогіка, антропологія, психологія: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю, присвяченої 120 річниці з дня народження Миколи Олександровича Бернштейна: 16—17 вересня 2016 р., Вінниця, Вінницька академія неперервної освіти. — Том III. — Вінниця: Планер, 2016. — С. 157—158.
33. Горохов А. В. Чернобыльская катастрофа как социально-политическая проблема / А. В. Горохов // Философские науки. — 2012. — № 2. — С. 87—92.
34. Грушевський М. С. Степ і море в історії України. Кілька слів щодо плану і перспектив цього досліду / М. С. Грушевський // Український історичний журнал. — 2016. — № 1 (526). — С. 176—194.
35. Гуменюк В. В. Державне регулювання конкуренції на ринку курортно-реакреаційних послуг / В. В. Гуменюк // Економіка України. — 2016. — № 11 (660). — С. 34—44.
36. Гуркіна Г. О. Україна. Енциклопедія / Г. О. Гуркіна, О. В. Сердюк, В. І. Ленко, О. Я. Шейніна, О. Є. Шальков, С. В. Гусак, В. М. Скляренко. — Харків : ТОРГСІНГПЛЮС, 2012. — 256 с.

37. *Дейлі Герман* Поза зростанням. Економічна теорія сталого розвитку: монографія / *Герман Дейлі*. — К. : Інтелсфера, 2002. — 298 с.
38. *Довбенко Т. В.* Історичні аспекти формування здорового способу життя / *Т. В. Довбенко* // Парадигма здорового способу життя: духовні та фізичні компоненти: матеріали II-ї Міжнародної науково-теоретичної конференції кафедри соціально-гуманітарних дисциплін: 19—20 березня 2010 р., Київ, Національний університет фізичного виховання і спорту України. — К. : друкарня НУФСУ, 2010. — С. 28—33.
39. *Довганенко Р. О.* Система освіти робітників у процесі формування здорового способу життя в 1920-ті рр. / *Р. О. Довганенко* // Актуальні проблеми фізичної культури, спорту та здоров'я людини у сучасному суспільстві: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції: 24—25 квітня 2015 р., Чернівці, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. — Чернівці : ЧНУ, 2015. — С. 127—128.
40. *Додонова Л. П.* Системный анализ словосочетания «здоровый образ жизни» / *Л. П. Додонова* // Теория и практика физической культуры. — 2013. — № 3. — С. 22—26.
41. Экологическая этика / Под ред. А. А. Сычева. — Санкт-Петербург : Эйдос, 2014. — 152 с. Режим доступа до учебного пособия : <http://drive.google.com/file/d/ObyvBBfXIML35QSO5XONy1OYWM/view>
42. *Єрмоленко А. М.* Соціальна етика та екологія. Гідність людини — шанування природи: монографія / *А. М. Єрмоленко*. — К. : Лібра, 2010. — 416 с.
43. *Жабская Т. С.* Украина. Лучшие 500 уголков, которые стоит посетить / *Т. С. Жабская, С. А. Криница, К. В. Шаповалова*. — Харьков : Веста, 2011. — 248 с.
44. *Зайцева В. М.* Міжнародний туризм та глобалізація в сучасному світі / *В. М. Зайцева, О. М. Корнієнко* // Вісник Запорізького національного університету. — Фізичне виховання та спорт. — 2012. — № 12 (8). — С. 55—65.

45. Здоровьесберегающие технологии в системе общего образования Ставропольского края / Под ред. Г. М. Соловьева. — Ставрополь : Сервисшкола, 2003. — 496 с.
46. Зелік В. О. Історичний розвиток парадигми здорового способу життя / В. О. Зелік, В. А. Хаджинова, Н. Г. Чекмар'єва, О. В. Шатрова // Актуальні проблеми соціально-гуманітарних наук: матеріали II Всеукраїнської наукової конференції: 29—30 листопада 2013 р., Дніпропетровськ, Національна металургійна академія України. — Частина III. — Дніпропетровськ : Роял Принт, 2013. — С. 181—182.
47. Ибрагимов М. М. Категория здоровья в философско-спортивном дискурсе / М. М. Ибрагимов, Е. В. Андреева // Спортивная медицина. — 2011. — № 1—2. — С. 148—155.
48. Ісаєв В. Д. Коеволюція філософсько-психологічних інтенцій душі людини у витоках української та західноєвропейської філософської школи / В. Д. Ісаєв, О. О. Левченко // Освіта на Луганщині. — 2012. — № 2. — С. 42—51.
49. Кабачков В. А Диагностика индивидуальных особенностей студентов, их отношения к физической культуре и осваиваемой профессии как факторов формирования здорового образа жизни / В. А Кабачков, В. А Куренцов, Т. Н. Васильева // Вестник спортивной науки. — 2015. — № 6. — С. 45—48.
50. Кабусь Н. Д. Система поглядів на сталий розвиток людини та суспільства в науковій думці України / Н. Д. Кабусь // Вища школа. — 2015. — № 4—5. — С. 51—59.
51. Калина М. С. Здоровий спосіб життя як одна з цінностей сучасної української освіти / М. С. Калина // Актуальні проблеми соціально-гуманітарних наук: матеріали Всеукраїнської наукової конференції: 7—8 жовтня 2012 р., Дніпропетровськ, Національна металургійна академія України. — Частина II. — Дніпропетровськ : Роял Принт, 2012. — С. 219—221.

52. Каменицук Т. Д. Світоглядні та аксіологічні аспекти використання інклузивного підходу для формування здоров'язбережувальної компетентності вчителя фізичної культури / Т. Д. Каменицук // Дискурс здоров'я в освіті: філософія, педагогіка, антропологія, психологія: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю, присвяченої 120 річниці з дня народження Миколи Олександровича Бернштейна: 16—17 вересня 2016 р., Вінниця, Вінницька академія неперервної освіти. — Том ІІ. — Вінниця : Планер, 2016. — С. 90—94.
53. Карленко Н. В. Філософсько-освітній аналіз взаємозв'язку духовності та здорового способу життя / Н. В. Карленко // Практична філософія. — 2012. — № 1. — С. 90—94.
54. Касьян В. І. Філософія / В. І. Касьян. — К. : Знання, 2008. — С. 91—97. С. 198—206; 214—220; 237—241.
55. Катаєва О. В. Філософия / О. В. Катаева. — Ростов-на-Дону : Феникс, 2009. — С. 222—229.
56. Кашуба В. А. Анализ использования здоровьесберегающих технологий в процессе физического воспитания студенческой молодежи / В. А. Кашуба, С. М. Фут орный, Е. В. Андреева // Теория и методика физической культуры. — 2012. — № 1. — С. 73—81.
57. Кашуба В. А. К вопросу использования информационных технологий в процессе физического воспитания студенческой молодежи / В. А. Кашуба, С. М. Фут орный, Н. Л. Голованова // Слобожанський науково-спортивний вісник. — 2011. — № 4. — С. 157—163.
58. Кириленко І. Г. До 150-річчя з дня народження В. І Вернадського / І. Г. Кириленко // Економіка АПК: міжнародний науково-виробничий журнал. — 2013. — № 3. — С. 111—119.
59. Кірик Т. В. Філософія про нове явище ХХІ ст. — поширення ноогуманістичних уявлень / Т. В. Кірик // Вища школа. — 2017. — № 3. — С. 58—67.

60. Компанієць Ю. А. Щодо визначення сутності поняття «здоровий стиль життя» / Ю. А. Компанієць // Педагогика, психология и медико-биологические проблемы физического воспитания и спорта. — 2007. — № 10. — С. 102—107.
61. Кононенко Ю. О. З думкою про майбутнє вищої освіти в Україні / Ю. О. Кононенко, Г. С. Данильчук // Вища освіта. — 2016. — № 4. — С. 93—100.
62. Корогод Л. П. З історії запровадження здоров'язбережувальних заходів на підприємствах Катеринославщини-Дніпропетровщини у 1920-30-х роках / Л. П. Корогод // Дискурс здоров'я в освіті: філософія, педагогіка, антропологія, психологія: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю, присвяченої 120 річниці з дня народження Миколи Олександровича Бернштейна: 16—17 вересня 2016 р., Вінниця, Вінницька академія неперервної освіти. — Том II. — Вінниця : Планер, 2016. — С. 57—59.
63. Корогод Л. П. М. Грушевський і формування концепції здорового способу життя в історико-політичній думці України / Л. П. Корогод // Вісник Запорізького національного університету. — Фізичне виховання та спорт. — 2012. — № 12 (8). — С. 146—152.
64. Корогод Л. П. Фізкультурно-спортивна складова історичного краєзнавства / Л. П. Корогод // Актуальні проблеми фізичної культури, спорту та здоров'я людини у сучасному суспільстві: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції: 24—25 квітня 2015 р., Чернівці, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. — Чернівці : ЧНУ, 2015. — С. 131—133.
65. Корсак К. В. «Мудрі технології» на сторожі миру (футурологічні нотатки щодо національної безпеки) / К. В. Корсак // Персонал. — 2012. — № 3. — С. 90—100.
66. Корсак К. В. Ноотехнології як засіб побудови ноосфери В. Вернадського / К. В. Корсак // Вища школа. — 2011. — № 3. — С. 27—35.

67. *Корсак Ю. К.* Ноуніверситет — ХХІ як потенційний лідер у майбутньому суспільстві / *Ю. К. Корсак, К. В. Корсак* // Вища освіта України. — 2016. — № 4. — С. 27—33.
68. *Кравченко Т. В.* Сімейні цінності в Об'єднаному Королівстві Великої Британії: ретроспективний погляд і сучасні тенденції / *Т. В. Кравченко* // Рідна школа. — 2015. — № 5/6. — С. 20—24.
69. *Краснов В. В.* Окремі юридичні проблеми збереження здоров'я в освітньому процесі / *В. В. Краснов, Л. Г. Юрковська* // Дискурс здоров'я в освіті: філософія, педагогіка, антропологія, психологія: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю, присвяченої 120 річниці з дня народження Миколи Олександровича Бернштейна: 16—17 вересня 2016 р., Вінниця, Вінницька академія неперервної освіти. — Том ІІ. — Вінниця : Планер, 2016. — С. 63—65.
70. *Крикунова М. А.* Мотивация занятий физической культурой и спортом: / *М. А. Крикунова, Е. Г. Саламатова, Т. В. Корсакова*. — Саратов : СГУ, 2010. — 94 с.
71. *Крисаченко В. С.* Людина і біосфера: основи екологічної антропології / *В. С. Крисаченко*. — К. : Заповіт, 1998. — 688 с.
72. *Крімер Б. О.* Фінансові інструменти сімейної політики України в контексті вдосокналення системи сприяння сім'ям з дітьми / *Б. О. Крімер* // Економіка України. — 2016. — № 9 (658). — С. 82—93.
73. *Круткин В. Л.* Телесность человека в онтологическом измерении / *В. Л. Круткин* // Общественные науки и современность. — 1997. — № 4. — С. 143—151.
74. *Круцевич Т. Ю.* Контроль в физическом воспитании детей, подростков и юношей / *Т. Ю. Круцевич, М. И. Воробьев*. — К. : Олимпийская литература, 2005. — 196 с.
75. *Круцевич Т. Ю.* Рекреація у фізичній культурі різних груп населення / *Т. Ю. Круцевич, Г. В. Безверхня*. — К. : Олімпійська література, 2010. — 248 с.

76. Куковська І. Л. Формування навичок здоров'язбереження під час навчання в загальноосвітніх навчальних закладах / І. Л. Куковська, С. М. Луканьова // Актуальні проблеми фізичної культури, спорту та здоров'я людини у сучасному суспільстві: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції: 24—25 квітня 2015 р., Чернівці, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. — Чернівці : ЧНУ, 2015. — С. 107—108.

77. Кульчицький С. В. Суспільно-політичне й соціально-економічне становище України в 2010 — першій половині 2015 рр. / С. В. Кульчицький // Український історичний журнал. — 2015. — № 3(522). — С. 154—175.

78. Лаврова Л. В. Методологія формування культури здоров'я в освітньому процесі / Л. В. Лаврова // Філософія, теорія та практика випереджаючої освіти для сталого розвитку: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції: 26 листопада 2015 р., Дніпропетровськ, Дніпропетровський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти. — Дніпропетровськ : Роял Принт, 2016. — С. 176—178.

79. Лейфа А. В. Взаимосвязь физической активности, здоровья и качества жизни студенческой молодежи / А. В. Лейфа, Ю. Д. Железняк, Ю. М. Перельман // Теория и практика физической культуры. — 2015. — № 11. — С. 41—43.

80. Лисак І. В. Як впливають соціальні мережі на здоров'я студентської молоді / І. В. Лисак, С. О. Кулібаба // Дискурс здоров'я в освіті: філософія, педагогіка, антропологія, психологія: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю, присвяченої 120 річниці з дня народження Миколи Олександровича Бернштейна: 16—17 вересня 2016 р., Вінниця, Вінницька академія неперервної освіти. — Том III. — Вінниця : Планер, 2016. — С. 114—116.

81. Лихачев Д. С. Отзыв на книгу доктора исторических наук Л. Н. Гумилева «Этногенез и биосфера Земли» / Д. С. Лихачев // Звезда. — 2006. — № 11. — С. 18—21.

82. Лоянова З. М. Здоров'язберігаючі освітні технології в системі випереджаючої освіти / З. М. Лоянова // Філософія, теорія та практика випереджаючої освіти для сталого розвитку: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції: 26 листопада 2015 р., Дніпропетровськ, Дніпропетровський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти. — Дніпропетровськ : Роял Принт, 2016. — С. 198—200.

83. Луканьова С. М. Психолого-педагогічні аспекти формування культури здоров'язбереження / С. М. Луканьова, М. Д. Лютик // Актуальні проблеми фізичної культури, спорту та здоров'я людини у сучасному суспільстві: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції: 24—25 квітня 2015 р., Чернівці, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. — Чернівці : ЧНУ, 2015. — С. 109—110.

84. Максименко С. Д. Пропагування психічного виховання здорового способу життя / С. Д. Максименко // Практична психологія та соціальна робота. — 2007. — № 9. — С. 94—98.

85. Масляк П. О. Рекреаційна географія / П. О. Масляк. — К. : Знання, 2008. — 343 с.

86. Мегега Г. Б. Феномен здоров'я як об'єкт соціально-філософського аналізу: дис. ... кандидата філософських наук за спеціальністю 09.00.03 — соціальна філософія і філософія історії. Інститут філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України / Мегега Галина Борисівна. — Дніпропетровськ, 2013. — 203 с.

87. Медведєва Н. С. Проблема співвідношення тілесності і соціальності в людині і суспільстві: автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук за спеціальністю 09.00.03 — соціальна філософія і філософія історії. Інститут філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України / Н. С. Медведєва. — К., 2005. — 24 с.

88. Медвідь Ф. М. Культивування здорового способу життя на сторінках львівського часопису «Здоровий спосіб життя» / Ф. М. Медвідь // Парадигма здорового способу життя: духовні та фізичні компоненти:

матеріали II-ї Міжнародної науково-теоретичної конференції кафедри соціально-гуманітарних дисциплін: 19—20 березня 2010 р., Київ, Національний університет фізичного виховання і спорту України. — К. : друкарня НУФСУ, 2010. — С. 113—116.

89. *Мельник В. В.* Культура как условие реализации многомерности человека в условиях углубления глобальных вызовов современости: антропологические аспекты / *В. В. Мельник* // Людина в умовах мінливості соціокультурного простору: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції: 3—4 червня 2016 р., Мелітополь, Мелітопольський державний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. — Частина I. — Мелітополь : МДПУ ім. Б. Хмельницького, 2016. — С. 145—149.

90. *Міронов А. О.* Проблема мотивації студентської молоді до занять фізичною культурою / *А. О. Міронов, Л. І. Симоненко, С. І. Федотенко* // Слобожанський науково-спортивний вісник. — 2011. — С. 22—25.

91. *Моисеева Н. А.* Философия: Краткий курс. — 2-е изд., доп. / *Н. А. Моисеева, В. И. Сороковикова*. — Санкт-Петербург : Питер, 2010. — С. 205—209.

92. *Моисеев Н. Н.* Человек во Вселенной и на Земле / *Н. Н. Моисеев* // Вопросы философии. — 1990. — № 6. — С. 32—42.

93. Національна доктрина розвитку фізичної культури і спорту. — К. : Державний комітет України з питань фізичної культури і спорту, 2004. — 16 с.

94. *Немченко Н. В.* Формування екологічної компетентності як показник якості екологічної освіти / *Н. В. Немченко* // Освіта на Луганщині. — 2012. — № 2. — С. 19—22.

95. *Ніколаєнко Л. П.* Здоров'язбережувальні технології як цінність освіти / *Л. П. Ніколаєнко, І. А. Андрушко, Т. Т. Кулинич* // Україна в гуманітарних і соціально-економічних вимірах: матеріали Всеукраїнської наукової конференції: 29—30 квітня 2016 р., Дніпропетровськ,

Дніпропетровський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти.
— Частина II. — Дніпропетровськ : Роял Принт, 2016. — С. 295—297.

96. Олексін Ю. П. Освіта для сталого розвитку як один з чинників виживання людства на Землі / Ю. П. Олексін // Філософія, теорія та практика випереджаючої освіти для сталого розвитку: матеріали ІІ Всеукраїнської науково-практичної конференції: 17 листопада 2016 р., Дніпро, Дніпропетровський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти.
— Частина I. — Дніпро : Роял Принт, 2016. — С. 34—36.

97. Организация и контроль в реабилитации здоровья студентов / Под ред. В. Ю. Волкова.— Санкт-Петербург : ГТУ, 1996. — 89 с.

98. Основы экологической этики / Под ред. Т. В. Михаткиной и С. П. Кундаса. — Мн. : МГЭУ им. А. Д. Сахарова, 2008. — 257 с. Режим доступа до учебного пособия : <http://unesdoc.unesco.org/images/0017/001792/179205r.pdf>

99. Пазенок В. С. Філософія / В. С. Пазенок. — К. : Академвидав, 2008. — С. 220—235.

100. Пангалова Н. Є. Організаційно-економічні аспекти туристичної діяльності в умовах постіндустріального суспільства / Н. Є. Пангалова, Б. П. Пангалов // Спортивний вісник Придніпров'я. — 2016. — № 1. — С. 207—210.

101. Пангалов Б. П. Передумови виникнення індустрії дозвілля і рекреації в зарубіжних країнах у другій половині ХХ століття / Б. П. Пангалов // Спортивний вісник Придніпров'я. — 2016. — № 3 — С. 158—163.

102. Парадигма здорового способу життя: духовні та фізичні компоненти: матеріали ІІ-ї Міжнародної науково-теоретичної конференції кафедри соціально-гуманітарних дисциплін / За ред. Ю. О. Тимошенко. — К. : друкарня НУФСУ, 2010. — 335 с.

103. Патерикіна В. В. Артикуляція сакрального ставлення до природи / Патерикіна В. В. // Схід: аналітично-інформаційний журнал. — 2013. — № 1. — С. 128—132.

104. *Пахолок О. В.* Трансформация культуры здоровья в цивилизационном процессе / *О. В. Пахолок* // Социология: теория, метод, маркетинг. — 2012. — № 3. — С. 115—131.
105. *Педоренко В. М.* Аналіз феномену духовності в контексті збереження психічного і фізичного здоров'я особистості / *В. М. Педоренко* // Дискурс здоров'я в освіті: філософія, педагогіка, антропологія, психологія: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю, присвяченої 120 річниці з дня народження Миколи Олександровича Бернштейна: 16—17 вересня 2016 р., Вінниця, Вінницька академія неперервної освіти. — Том II. — Вінниця : Планер, 2016. — С. 151—153.
106. *Пилип Г. М.* Актуальність формування здорового способу життя у студентської молоді / *Г. М. Пилип, Я. Г. Іванушко* // Актуальні проблеми фізичної культури, спорту та здоров'я людини у сучасному суспільстві: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції: 24—25 квітня 2015 р., Чернівці, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. — Чернівці : ЧНУ, 2015. — С. 111—112.
107. *Пинчук Е. А.* Философия спорта в концепте профессиональной подготовки специалистов по физической культуре и спорту / *Е. А. Пинчук* // Філософія спорту як трансдисциплінарна галузь знань: матеріали VII-ого Всеукраїнського «круглого столу» з філософії спорту (науково-практична конференція): 17 травня 2016 р., Київ, Національний університет фізичного виховання і спорту. — К. : ПАРАПАН, 2016. — С. 41—44.
108. *Пільганичук Л. І.* Формування рекреаційної культури студентської молоді / *Л. І. Пільганичук, П. В. Яремчук* // Дискурс здоров'я в освіті: філософія, педагогіка, антропологія, психологія: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю, присвяченої 120 річниці з дня народження Миколи Олександровича Бернштейна: 16—17 вересня 2016 р., Вінниця, Вінницька академія неперервної освіти. — Том III. — Вінниця : Планер, 2016. — С. 139—141.

109. *Подольська Є. А.* Кредитно-модульний курс з філософії / *Є. А. Подольська*. — К. : ІНКОС, 2006. — С. 444—479.
110. *Подольська Є. А.* Філософія: 100 питань — 100 відповідей / *Є. А. Подольська, Т. В. Подольська*. — К. : ІНКОС, 2011. — С. 308—328.
111. *Пойда С. Г.* Поняття «здоров'язбережувальні технології», їх класифікація та пріоритети здоров'язбережувальної діяльності / *С. Г. Пойда, Н. В. Козак* // Дискурс здоров'я в освіті: філософія, педагогіка, антропологія, психологія: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю, присвяченої 120 річниці з дня народження Миколи Олександровича Бернштейна: 16—17 вересня 2016 р., Вінниця, Вінницька академія неперервної освіти. — Том III. — Вінниця : Планер, 2016. — С. 55—57.
112. *Попова І. В.* Основні риси екологічно спрямованої освіти / *І. В. Попова* // Вища освіта. — 2015. — № 4. — С. 24—31.
113. *Попова О. Б.* Здоров'я та здоровий спосіб життя як соціальна цінність у сучасному трансформаційному суспільстві / *О. Б. Попова* // Парадигма здорового способу життя: духовні та фізичні компоненти: матеріали II-ї Міжнародної науково-теоретичної конференції кафедри соціально-гуманітарних дисциплін. — К. : друкарня НУФСУ, 2010. — С. 138—143.
114. *Постовий В. В.* Парадигми української сім'ї початку ХХІ століття / *В. В. Постовий* // Наука і суспільство. — 2015. — № 11/12. — С. 21—27.
115. *Прибиткова І. В.* Якість життя як оцінна категорія / *І. В. Прибиткова* // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2016. — № 3. — С. 78—83.
116. Природа України в казках та легендах / Редактор-укладач *О. А. Волосевич*. — Львів : Аверс, 2015. — 296 с.
117. *Причепій Є. М.* Філософія / *Є. М. Причепій, А. М. Черній, Л. А. Чекаль*. — К. : Академвидав, 2009. — С. 425—456.

118. Прокопчук Ю. О. Опыт внедрения здоровьезберегающих технологий в Днепровском регионе / Ю. О. Прокопчук, Н. П. Прокопчук // Дискурс здоров'я в освіті: філософія, педагогіка, антропологія, психологія: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю, присвяченої 120 річниці з дня народження Миколи Олександровича Бернштейна: 16—17 вересня 2016 р., Вінниця, Вінницька академія неперервної освіти. — Том III. — Вінниця : Планер, 2016. — С. 116—121.

119. Прокофьев А. В. Социальная справедливость и окружающая среда /А. В. Прокофьев // Вестник Московского университета. — Серия 7. — Философия. — 2012. — № 3. — С. 64—78.

120. Про Національну стратегію з оздоровчої рухової активності в Україні на період до 2025 р. «Рухова активність — оздоровчий спосіб життя — здорова нація». — Офіційний вісник Президента України. — 2016. — № 6. — С. 25. — Стаття 131.

121. Раевский Р. Т. Здоровье, здоровый и оздоровительный образ жизни студентов : монография / Р. Т. Раевский, С. М. Канишевский. — Одесса : Наука и техника, 2008. — 554 с.

122. Рогова О. Г. Про духовно-моральне підґрунтя освіти для сталого розвитку / О. Г. Рогова // Філософія, теорія та практика випереджаючої освіти для сталого розвитку: матеріали ІІ Всеукраїнської науково-практичної конференції: 17 листопада 2016 р., Дніпро, Дніпропетровський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти. — Частина I. — Дніпро : Роял Принт, 2016. — С. 36—37.

123. Рожнова Т. Є. Управлінський аспект збереження здоров'я в освітньому процесі / Т. Є. Рожнова // Дискурс здоров'я в освіті: філософія, педагогіка, антропологія, психологія: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю, присвяченої 120 річниці з дня народження Миколи Олександровича Бернштейна: 16—17 вересня 2016 р., Вінниця, Вінницька академія неперервної освіти. — Том II. — Вінниця : Планер, 2016. — С. 86—87.

124. Савченко В. А. Розвиток здоров'язбережувальної компетентності вчителя фізичної культури і спорту / В. А. Савченко // Дискурс здоров'я в освіті: філософія, педагогіка, антропологія, психологія: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю, присвяченої 120 річниці з дня народження Миколи Олександровича Бернштейна: 16—17 вересня 2016 р., Вінниця, Вінницька академія неперервної освіти. — Том II. — Вінниця : Планер, 2016. — С. 16—18.
125. Саєнко Т. В. Екологізація знання і виробництва в умовах інформаційного суспільства / Т. В. Саєнко // Вища освіта України. — 2006. — № 4. — С. 95—102.
126. Сайнчук М. М. Туризм у перипетіях цінностей глобалізації: становлення туристсько-ігрового способу життя / М. М. Сайнчук // Спортивний вісник Придніпров'я. — 2015. — № 2. — С. 184—188.
127. Самыгин С. И. Философия / С. И. Самыгин. — Ростов-на-Дону : Феникс, 2012. — С. 145—149.
128. Седуянов Н. В. Технология оздоровительной физической культуры / Н. В. Седуянов. — М. : СпортПресс. — 2001. — 150 с.
129. Селіверстов С. І. Актуальність формування здорового способу життя у студентської молоді / С. І. Селіверстов // Актуальні проблеми фізичної культури, спорту та здоров'я людини у сучасному суспільстві: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції: 24—25 квітня 2015 р., Чернівці, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. — Чернівці : ЧНУ, 2015. — С. 113—114.
130. Сычев А. А. Этика экологической ответственности / А. А. Сычев. — М. : Альфа-М, 2014. — 319 с.
131. Сірак Л. П. Сімейні цінності і традиції моєї родини: колективний соціальний проект / Л. П. Сірак // Соціальний педагог (шкільний світ). — 2016. — № 2. — С. 15—22.

132. Скокова Л. Г. Культурно-досуговые практики населения: сдвиги последних десятилетий / Л. Г. Скокова // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2015. — № 4. — С. 72—99.
133. Скороходова Т. Г. Рецензия / Т. Г. Скороходова // Вопросы философии — 2012. — № 1. — С. 201—205. — Рецензия на книгу: Рацковский Е. Б. Философия поэзии, поэзия философии / Е. Б. Рацковский. — Санкт-Петербург : Алетейя, 2016. — 312 с.
134. Смирнов Н. К. Здоровьесберегающие образовательные технологии в работе учителя и школы / Н. К. Смирнов. — М. : АРКТИ, 2003. — 272 с.
135. Сорокіна Г. В. Природно-рекреаційні ресурси Луганської області як важливий фактор розвитку регіонального туризму / Г. В. Сорокіна // Освіта на Луганщині. — 2012. — № 2. — С. 174—178.
136. Сухомлинський В. О. Природа, праця, світогляд. Вибрані твори. — Т. 5. / В. О. Сухомлинський. — К. : Радянська школа, 1977. — 637 с.
137. Тимченко Г. М. Навчання здоров'ю та здоровому способу життя на базі дистанційних курсів Lms moodle / Г. М. Тимченко, В. Г. Левчук, Н. І. Бережна, А. М. Закревський // Дискурс здоров'я в освіті: філософія, педагогіка, антропологія, психологія: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю, присвяченої 120 річниці з дня народження Миколи Олександровича Бернштейна: 16—17 вересня 2016 р., Вінниця, Вінницька академія неперервної освіти. — Том II. — Вінниця : Планер, 2016. — С. 121—125.
138. Тоффлер Э. Третья волна / Э. Тоффлер. — М. : АСТ, 1999. — 784 с.
139. Троїцька Т. С. «Діалог» людини і природи у філософсько-освітній рефлексії Г. Сковороди / Т. С. Троїцька. — Грані. — 2007. — № 5 (55). — С. 107—110.
140. Туманян Г. С. Здоровый образ жизни и физическое совершенствование / Г. С. Туманян. — М. : Академия, 2009. — 336 с.

141. *Турчин М. Б.* Категорія відповідальності у соціально-екологічному вимірі постіндустріальної епохи / *М. Б. Турчин* // Практична філософія. — 2012. — № 2. — С. 176—183.
142. *Уваркіна К. М.* Проблеми психології здоров'я в освіті / *К. М. Уваркіна, О. В. Уваркіна* // Дискурс здоров'я в освіті: філософія, педагогіка, антропологія, психологія: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю, присвяченої 120 річниці з дня народження Миколи Олександровича Бернштейна: 16—17 вересня 2016 р., Вінниця, Вінницька академія неперервної освіти. — Том II. — Вінниця : Планер, 2016. — С. 188—189.
143. Україна — моя Батьківщина: ілюстрована / За ред. *Н. В. Курганова, І. С. Курганова, І. М. Скиби*. — Харків : Пегас, 2015. — 112 с.
144. *Уолтон И.* Філософия рыбалки / *Уолтон И.* — М. : ОЛМА Медіа Груп, 2011. — 304 с.
145. *Усманова Г. О.* Викладання дисципліни «основи екології» як один зі шляхів формування здоров'язбережувального світогляду студентів факультету фізичного виховання / *Г. О. Усманова* // Дискурс здоров'я в освіті: філософія, педагогіка, антропологія, психологія: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю, присвяченої 120 річниці з дня народження Миколи Олександровича Бернштейна: 16—17 вересня 2016 р., Вінниця, Вінницька академія неперервної освіти. — Том III. — Вінниця : Планер, 2016. — С. 173—177.
146. *Філіпчук Г. Ф.* Екологічна освіта та ідеологія національного буття / *Г. Ф. Філіпчук* // Вища освіта України. — 2006. — № 3. — С. 38—44. Режим доступу до журналу: //<http://www.ecoleague.net/34903999> —235.html
147. *Філоненко В. И.* Семья как основной агент базовой социализации студентов вузов / *В. И. Філоненко* // Социологическое исследование. — 2013. — № 6. — С. 71—77.
148. Філософія / За ред. *Г. А. Зайченка*. — К. : Вища школа, 1995. — С. 247—260.

149. Філософія / За ред. I. Ф. Надольного. — 6-те вид., випр. і доп. — К. : Вікар, 2006. — С. 224—257.
150. Філософія / За ред. M. I. Горлача. — Харків : Консул, 2001. — С. 373—390.
151. Философия / Сост. H. Ольшевская. — Москва — Санкт-Петербург : АСТ; Сова, 2010. — С. 150 — 154.
152. Фоменко H. B. Рекреаційні ресурси та курортологія / H. B. Фоменко. — К. : Центр навчальної літератури, 2007. — 312 с.
153. Футорный C. M. Здоровьесберегающие технологии в процессе физического воспитания студенческой молодежи: монография / C. M. Футорный. К.: Полиграфсервис, 2014. —304 с.
154. Футорний C. M. Про необхідність здоров'язберігаючих технологій у процесі фізичного виховання студентської молоді / C. M. Футорний // Слобожанський науково-спортивний вісник. — 2012. — № 2. — С. 26—30.
155. Хаджинов B. A. Формування здорового способу життя і фізичне виховання студентів / B. A. Хаджинов, H. Г. Чемарьова, A. O. Сеймук // Актуальні проблеми соціально-гуманітарних наук: матеріали Всеукраїнської наукової конференції: 7—8 жовтня 2012 р., Дніпропетровськ, Національна металургійна академія України. — Частина II. — Дніпропетровськ : Роял Принт, 2012. — С. 227—229.
156. Хазан B. B. Стадий розвиток і його оцінка / B. B. Хазан // Філософія, теорія та практика випереджаючої освіти для стального розвитку: матеріали II Всеукраїнської науково-практичної конференції: 17 листопада 2016 р., Дніпро, Дніпропетровський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти. — Частина I. — Дніпро : Роял Принт, 2016. — С. 8—10.
157. Харазішвілі Ю. M. Проблеми оцінки та інтегральні індекси стального розвитку промисловості України з позиції економічної безпеки / Ю. M. Харазішвілі, B. I. Лященко // Економіка України. — 2017. — № 2 (663). — С. 3—23.

158. *Хатунцева С. М.* Педагогічне самовдосконалення в контексті здоров'язбережувального дискурсу / *С. М. Хатунцева* // Дискурс здоров'я в освіті: філософія, педагогіка, антропологія, психологія: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю, присвяченої 120 річниці з дня народження Миколи Олександровича Бернштейна: 16—17 вересня 2016 р., Вінниця, Вінницька академія неперервної освіти. — Том II. — Вінниця : Планер, 2016. — С. 34—36.
159. *Холодилова Е. В.* Культурно-экологическая проблематика в контексте гуманитарной парадигмы образования / *Е. В. Холодилова* // Alma Mater. — 2006. — № 6. — С. 40—42.
160. *Чуприна А. А.* Механизмы влияния семьи на формирование духовного мира личности в современных условиях / *А. А. Чуприна* // Философия и общество. — 2013. — № 1. — С. 136—145.
161. *Шевченко І. В.* Стратегічна екологічна оцінка як інструмент екологічної політики України / *І. В. Шевченко* // Економіка України. — 2016. — № 10 (659). — С. 79—86.
162. *Шевченко О. В.* Мотивація та ієрархія потреб у контексті рекреаційно-дозвіллєвої діяльності / *О. В. Шевченко* // Вища школа. — 2013. — № 10. — С. 59—64.
163. *Штифурак В. Є.* Проблема репродуктивного здоров'я студентської молоді в контексті формування здоров'язбережувальної компетентності / *В. Є. Штифурак* // Дискурс здоров'я в освіті: філософія, педагогіка, антропологія, психологія: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю, присвяченої 120 річниці з дня народження Миколи Олександровича Бернштейна: 16—17 вересня 2016 р., Вінниця, Вінницька академія неперервної освіти. — Том II. — Вінниця : Планер, 2016. — С. 40—44.
164. *Шульга В. В.* Особливості ієрархії цінностей польських та українських студентів / *В. В. Шульга, І. М. Сікорська* // Вища освіта України. — 2014. — № 2. — С. 94—101.

165. Щербакова Н. В. Оптимизация роли государства в процессах функционирования института семьи как инструмента трансформирования / Н. В. Щербакова // Грані. — 2015. — № 6. — С. 47—50.

166. Юрченко Ю. Ю. Концептуальні напрями розвитку внутрішнього туризму в Україні / Ю. Ю. Юрченко // Економіка України. — 2016. — № 6 (655). — С. 29—39.

167. Ярчук Г. В. Екологічне виховання: сутність та основні напрями / Г. В. Ярчук // Вища освіта України. — 2008. — № 2. — С. 91—97.